
Verbum Historiae 1/2015



Bratislava 2015



Bratislava 2015

Verbum Historiae 1/2015

vedecký internetový časopis

Katedry histórie PdF UK v Bratislave

<http://www.fedu.uniba.sk/>

<http://www.verbumhistoriae.blogspot.com>

verbum.historiae@gmail.com

Editori:

Mgr. Branislav Krasnovský, PhD.

Redakčná rada:

prof. PhDr. Róbert Letz, PhD. – predseda (Univerzita Komenského, Bratislava)

prof. PhDr. Július Bartl, CSc. (Univerzita Komenského, Bratislava)

prof. Zdeněk Beneš, CSc. (Univerzita Karlova, Praha)

PhDr. Anna Bocková, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)

dr. Jure Gašparič, PhD. (Ústav najnovších dejín, Ľubľana)

dr. Jaromir Jeszke (Univerzita Adama Mickiewicza, Poznaň)

doc. PhDr. Miroslav Kamenický, CSc. (Univerzita Komenského, Bratislava)

Mgr. Branislav Krasnovský, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)

Doc. Mgr. Pavol Matula, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)

prof. Alain Soubigou (Parížska univerzita, Paríž)

Mgr. Monika Tihányiová, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)

PhDr. Mária Tonková, CSc. (Univerzita Komenského, Bratislava)

Mgr. Míriam Viršínská, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)

Recenzenti:

Prof. PhDr. Ján Lukačka, CSc.

Prof. PhDr. Pavol Petruf, DrSc.

Grafická úprava:

Mgr. Branislav Krasnovský, PhD.

© Vydáva Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Račianska 59, Bratislava

ISSN 1339-4053

Obsah

Editoriál

Letz, R.:	Editoriál	5
-----------	-----------	---

Štúdie

Tihányiová, M.:	<i>Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov</i>	7
Matula, P.:	<i>Konfrontácia štátnej a cirk. moci s obyvateľstvom oravských obcí Suchej Hory a Hladovky po ich pripojení k Poľsku v rokoch 1938 – 1939</i>	39
Kowalski, R.:	<i>Od očarenia k sklamaniu. František Hrušovský a jeho styky s Poľskom v rokoch 1924 – 1939</i>	54
Kríž, J.:	<i>Od očarenia k sklamaniu. František Hrušovský a jeho styky s Poľskom v rokoch 1924 – 1939</i>	82
Krasnovský, B.:	<i>Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914</i>	122

Dokumenty

Letz, R.:	<i>Triezvy hlas na konci druhej svetovej vojny</i>	157
-----------	--	-----

Práce študentov

Pokorná, D.:	<i>Andrej Juraj Kornhuber a jeho miesto v prírodných vedách</i>	163
--------------	---	-----

Recenzie

Mária Grófová, Pavel Súra:	<i>Čestní doktori Univerzity Komenského 1928 – 2014. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014, 496 s. ISBN 978-80-223-3617-8. (rec. Bartl, J.)</i>	188
Eudovít Hallon:	<i>Firma Pittel a Brausewetter v dejinách Slovenska. Priekopník betónového staviteľstva z Bratislavy. Bratislava 2014, 230 s. ISBN 987-80-971540-5-9 (rec. B. Krasnovský)</i>	196
Jarmila Zacharová:	<i>Misia českých učiteľov na Slovensku v rokoch 1918 - 1939. Žilina : Žilinská univerzita v Žiline, 2014, 196 s., ISBN 978-80-554-0906-01. (rec. P. Matula)</i>	205

Autori

Autori		205
--------	--	-----

Editoriál

Vážení čitatelia,

nové číslo časopisu Verbum historiae si k Vám opäť hľadá cestu. Veríme, že popri mnohých internetových zdrojoch, ktoré prinášajú informácie z oblasti historickej vedy oceníte kvalitný obsah, ktorý ponúkame.

Zachovávame naše širokospektrálne zameranie. Tentoraz dávame väčší priestor štúdiám. Venujú sa slovenským dejinám v stredoveku, slovensko-poľským vzťahom v rušnom 20. storočí, dejinám chemického priemyslu a vyučovaniu predmetu vlastiveda na školách počas 1. ČSR.

Dokument upozorňuje na kľúčovú udalosť – 70. výročie konca druhej svetovej vojny. Dosiaľ najväčší svetový vojnový konflikt síce priniesol mier, ale – ako sa čoskoro ukázalo – stál na veľmi krehkých základoch.

Róbert Letz

Štúdie

Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov

Monika Tihányiová

Rod Ratoldovcov, ktorý je v slovenskej historiografii pomerne málo známy,¹ zastáva v stredovekých dejinách Uhorského kráľovstva významné miesto. Z jeho radov pochádza viacero veľmožov, ktorí sa pohybovali v blízkom kruhu uhorského kráľa a ten ich poveroval závažnými úlohami v rámci domácej aj zahraničnej politiky. Hlavnými predstaviteľmi rodu boli pred tatárskym vpádom krajinský sudca Juló (1235 – 1239), ktorý na kráľovskom dvore pôsobil od roku 1214, jeho synovci (synovia jeho brata Ratolda) – nitriansky župan a kráľovský taverník Dominik (1238 – 1240) a kráľovský pohárnik Balduin (1233 – 1234, 1235 – 1238, 1247 – 1254) a druhý Julov brat, ostrihomský arcibiskup Matej (1239 – 1241), ktorý zahynul 9. apríla 1241 pri Mohi v boji s Tatármi (Mongolmi). Iný predstaviteľ rodu, Roland, syn taverníka Dominika, bol, naopak, v boji s Tatármi úspešný, vďaka čomu sa dostal do najvyššej uhorskej politiky a udržal sa tam až do svojej smrti v roku 1277. V čase vážneho vnútorného konfliktu v krajine stál neochvejne na strane kráľa Bela IV. aj napriek tomu, že v opačnom tábore bol jeho brat Štefan, hlavný koniarnik kráľovnej v rokoch 1265 a 1272.² Významnú kariéru na

1 Dosiaľ sa mu venovala len autorka tejto štúdie pod dievčenským menom – SKALSKÁ, Monika. *Jelšava a Jelšavské panstvo. K osídleniu horného Gemera*. Martin : Matica slovenská, 2009, s. 98-115, 130-132, 168-219; Rod Ratoldovcov v dejinách Gemera do začiatku 14. storočia. In *Gemer-Malohont*, 2009, roč. 5, s. 45-57.

2 ZSOLDOS, Attila. *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*. Budapest : MTA Történettudományi intézete, 2011, s. 81, 306, 298, 286, 310.

kráľovskom dvore za posledných Arpádovcov a na začiatku vlády Karola Róberta z Anjou zaznamenali Štefanovi synovia, taverník kráľa (1291 – 1302), kráľovnej (1310 – 1314) a palatín (1315 – 1320) Dominik,³ kráľovský koniarnik Kakaš (1303), ktorý zahynul v bitke pri Rozhanovciach (1312), slavonský bán, kráľovský stolník (1300) a taverník kráľovnej (1302) Ladislav.⁴ Zaujímavý osud mal jeden z Ladislavových potomkov, Vavrínek z Taru, ktorý sa v roku 1401 postavil ako jediný na obranu kráľa Žigmunda Luxemburského (1387 – 1437), keď ho chceli vzdorujúci baróni zajať. Utrpel pri tom viacero ťažkých zranení, na liečbu ktorých vynaložil všetok svoj majetok. Aj napriek prehre sa mu kráľ po urovnaní pomerov v krajine odvdčil vymenovaním za kráľovského pohárnika (1404 – 1406).⁵ Rovnako úspešní boli aj synovia ďalšieho Rolandovho brata Leustacha, ktorých potomkovia taktiež ostali vo vysokej politike až do obdobia vlády kráľa Žigmunda. Patrí sem uhorský palatín Roland (II.) (1298 – 1299, 1303 – 1307), jeho pravnuke, palatín Leustach z Jelšavy (1389 – 1396), ktorý zahynul na samom začiatku 15. storočia v tureckom zajatí, do ktorého sa dostal po bitke pri Nikopoli (1396), jeho syn Juraj, zvolenský župan v rokoch 1419 až 1427, krajinský sudca Ján (1385, 1392 – 1395) a taverník kráľovnej Dezider (1407 – 1412), obaja s prídomkom zo Širkoviec (alebo Kaply) v Gemerskej župe.⁶ Ako vidíme, práve spomínaná vetva potomkov Rolandovho brata Leustacha si postupne od konca

3 KÁDÁR, Tamás. Egy húséges báró a XIII – XIV. század fordulóján. Rátót nembeli „Porc“ István fia Domonkos nádor. In *FONS*, 2014, roč. 21, č. 3, s. 267-299.

4 ENGEL, Pál. Magyarország világi archontológiája I – II (1301 – 1457). Budapest: MTA Történettudományi intézete 1996. In *Arcanum DVD könyvtár IV. – családtörténet, heraldika, honismeret* (DVD). Budapest: Arcanum 2003.

5 DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Rytier a jeho kráľ*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2003, s. 78.

6 SKALSKÁ, Jelšava, s. 175-190, 210-214.

13. a začiatkom 14. storočia vybudovala na území Slovenska, konkrétne v Gemerskej župe, pomerne rozsiahlu majetkovú doménu a udržala sa tu až do 16. storočia. Na území Slovenska, až na krátkodobé menšie držby v iných regiónoch, išlo o jedinú doménu dlhodobo patriacu tomuto rodu.⁷

Príslušníci rodu Ratoldovcov neraz stáli na čele dôležitých úradov v krajine a bojovali vo viacerých bitkách, ktoré usmerňovali ďalší vývoj Uhorska. Ich priazeň na kráľovskom dvore má počiatky na konci 11. storočia, keď mali podľa Šimona z Kézy prísť do Uhorska najstarší predkovia rodu. Podľa uhorského kronikára mali pochádzať z Apúlie, z mesta Caserta, ležiaceho severne od Neapola, a do Uhorska ich mal priviesť sobáš normanskej princeznej s uhorským kráľom Kolomanom.⁸ Podľa tohto by išlo vôbec o prvý rod talianskeho pôvodu, ktorý sa úspešne uplatnil a najmä dlhodobo udržal v Uhorsku.⁹ Čas vzniku kroniky, a teda obdobie vlády kráľa Ladislava IV. (1272 – 1290), dáva tušiť, že informácie o rode Ratoldovcov Šimonovi z Kézy

7 Už v 13. storočí mali predstavitelia rodu Ratoldovcov vo svojich rukách viaceré majetky v južnom Gemeri, ktoré tu máme ako jediné z ratoldovských majetkov doložené ešte pred tatárskym vpádom. Ako prví sa tu objavujú kráľovský pohárnik Balduin a taverník Dominik (Rolandov otec), ktorí tu vlastnili územie v medziriečí Beliny a Gortvy, približne oblasť dnešných dedín Konrádovce, Šíd a Čamovce. Krátko po tatárskom vpáde máme Ratoldovcov prvýkrát doložených aj v držbe dnešného Putnoku. Niekedy medzi rokmi 1274 – 1282 sa Ratoldovci dostali k územiu v doline Gortvy s centrom v dnešnej dedine Jesenské. V rovnakom období si budujú majetkovú doménu aj v dolnom povodí Rimavy, medzi dnešnými dedinami Jestice a Janice. Pravdepodobne koncom 13. storočia získavajú aj neďaleký Hodejov s hradom; SKALSKÁ, Rod Ratoldovcov v dejinách Gemera, s. 50-53.

8 DOMANOVSKÝ, A. Simonis de Keza Gesta Hungarorum. In SZENTPÉTERY, Imre (ed.) *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*. Budapest : Académie Litter. Typ. Universitatis, 1937, s. 190. Najstarší predkovia rodu, bratia Ratold a Oliver, boli údajne príbuznými casertaského grófa. WERTNER, Mór. *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II*. Temesvár : Nyomtatott a Csanád - egyházmegyei könyvsajtón, 1892, s. 284.

9 FÜGEDI, Erik. *Ispánok, bárók, kiskirályok (A középkori magyar arisztokrácia fejlődése)*. Budapest : Megvető Könyvkiadó 1986, s. 14.

poskytli samotní príslušníci rodu, ktorí v tomto období dlhodobo pôsobili na kráľovskom dvore.

Postupne vytvorený erb rodu, ktorého základným motívom bol list lipy, taký typický pre nemecké prostredie, ako aj meno Ratold, rozšírené najmä na nemecky hovoriacich územiach, nabáda niektorých autorov uvažovať aj o možnom nemeckom pôvode tohto rodu.¹⁰ Prvé písomne zachytené mená príslušníkov Ratoldovcov, ako Julo (Július), Balduin či Roland, by tiež mohli poukazovať na francúzsky či valónsky pôvod.¹¹ Z rozmiestnenia pôvodných rodových majetkov v okolí Vesprému, od najstarších čias sídla uhorských kráľovien, nám každopádne naznačuje, že tieto majetky boli udelené rodu určite po jeho príchode v sprievode jednej z budúcich kráľovien.¹²

*

Jedným z najvýznamnejších členov rodu v jeho celých dejinách bol Roland, syn taverníka Dominika. Na scéne uhorských politických dejín sa objavuje v čase azda najkritickejšieho obdobia arpádovského Uhorska, keď ho napadli ničivé hordy Mongolov (Tatárov). Podľa Gy. Paulera a M. Wertnera

10 CSERGHEŐ, Géza. A Hársfalevél a Ratold-nembeliek czímerében. In *Turul*, 1886, č. 4, s. 174; SZOVÁK, Kornél. Rátot nembeli Rolánd nádor kúriája. In *A Dunántúl településtörténete VII. (Falvak, várak és puszták a Dunántúlon)*. Szerk. Somfai Balázs, Veszprém, 1989, s. 302.

11 MAREK, Miloš. Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. Martin : Matica slovenská, 2006, s. 441.

12 Ako sme už spomenuli, okrem majetkov v južnom Gemeri nemáme spred tatárskeho vpádu žiadne iné doklady o majetkoch Ratoldovcov. Jedine dnešné maďarské obce Gyulafirátót (severovýchodne od Vesprému, Veszprémska župa) a Vácraátót (juhovýchodne od Vacova, Peštianska župa), ktoré sa v diplomatických prameňoch vyskytujú už od začiatku 13. storočia, nám dokladajú svojimi názvami istú súvislosť s rodom Ratoldovcov. Táto sa vysvetľuje najčastejšie tým, že ich zakladateľmi boli práve členovia tohto rodu, krátko po svojom príchode do Uhorského kráľovstva; KARÁCSONYI, János. *A magyar nemzetségek a XIV. század középéig*. Budapest, 1900 – 1901, s. 911.

bol Roland jedným z uhorských šľachticov, ktorí sprevádzali kráľa na úteku k Jadranskému moru. Stotožnili ho s kráľovským koniarnikom Rolandom spomínaným v listine kráľa Bela IV. z roku 1242.¹³ Prvý diplomatický prameň, ktorý bezpečne zachytáva nášho Rolanda na kráľovskom dvore, hovorí o jeho hodnosti kráľovského pohárnika.¹⁴ V rokoch 1242 – 1245 bol kráľovským stolníkom. Popri tom stál na čele Nitrianskej (1242 – 1243) a Šopronskej župy (1244 – 1245).¹⁵ Bolo to v období, keď sa Uhorsko muselo opäť po dlhšom čase zaoberať obranou svojich severozápadných hraníc. Úloha niekdajšieho Nitrianskeho vojvodstva, ktorá spočívala najmä v odrážaní útokov Nemeckej ríše, bola v druhej polovici 13. storočia obnovená. Tentokrát sa územie juhozápadného Slovenska stalo nárazníkom pri vpádoch rakúskeho vojvodu Fridricha Babenberského a následne českého panovníka Přemysla Otakara II. Kým Fridrich útočil na toto územie z dôvodu obsadenia sľúbených žúp, Přemysl Otakar II. tu uskutočňoval odvetné vpády v čase boja o babenberské dedičstvo. Roland bol jedným z tých, ktorí sa aktívne podieľali na týchto bojoch. Práve jemu kráľ Štefan V. pripisuje v roku 1270 v súvislosti s vytláčením Fridrichových vojsk z krajiny stavebné zásahy do opevnenia dvoch dôležitých pohraničných hradov, Bratislavského a Šopronskeho.¹⁶ Kráľ Belo

13 PAULER, Gyula. *A Magyar nemzet története az arpád-házi királyok alatt II.* Budapest : A Magyar tudományos akadémia, 1899, s. 181; WERTNER, Mór. *Negyedik Béla király története.* Temesvár : A csanád-egyházmegyei könyvsajtón, 1893, s. 77.

14 SZENTPÉTERY, Imre (ed.). *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica I/2.* Budapest : A Magyar tudományos akadémia, 1927, s. 212; ZSOLDOS, *Magyarország világi*, s. 348.

15 ZSOLDOS, *Magyarország világi*, s. 348.

16 FEJÉR, Georgius (ed.). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej len CDH) I. – XI., Budae 1829 – 1844; CDH VII/2, č. CCCVI, s. 13. V listine sa má zrejme na mysli výstavba hranolovej veže, ktorú dnes poznáme aj ako Korunná veža. Jej výstavba sa spomína aj v listine kráľa Bela IV. z roku 1245. PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin. *Encyklopédia slovenských hradov.* Bratislava : Slovart 2007, s. 134.

IV. očividne zveril do Rolandových rúk obranu krajiny, čo potvrdzuje aj jeho vymenovanie za hlavného veliteľa uhorského vojska v rozhodujúcej víťaznej bitke s rakúskym vojvodom, ktorá sa odohrala 15. júna 1246 pri rieke Litave.¹⁷ Úspech v boji ho vyniesol do najvyššej uhorskej politiky. V roku 1247 ho kráľ vymenoval za krajinského sudcu a v roku 1248 dokonca za uhorského palatína. Túto významnú hodnosť zastával nezvyčajne dlho, a to až do roku 1260, čiže celých 12 rokov. V období arpádovského Uhorska nepoznáme inú osobu, ktorá by takto dlho zastávala post palatína. Jeho súbežné vykonávanie hodnosti bratislavského župana nepochybne vyplynulo z politickej situácie po tatárskom vpáde.¹⁸

Počas obdobia, keď Roland vykonával hodnosť palatína a bratislavského župana, sa odohrali v kráľovstve viaceré dôležité udalosti. Najvýznamnejšou z nich bol boj o babenberské dedičstvo po smrti Fridricha (1246), a teda boj o vládu nad Rakúskom a Štajerskom. Hoci sa o priamej účasti Rolanda v týchto bojoch nezachovalo veľa hodnoverných prameňov, môžeme ju s istotou predpokladať, prinajmenšom z dôvodu blízkosti Bratislavy a Bratislavskej župy s rakúskymi územiami, kde sa bojovalo.

Belo IV. sa do bojov o babenberské dedičstvo zapojil v lete v roku 1250. V tom čase uhorské vojská zaútočili na východné oblasti Rakúskeho vojvodstva a obsadili hrady Waltersdorf a Kirschlag.¹⁹ Belo IV. tak reagoval na vpády niektorých rakúskych a štajerských pánov do pohraničia Uhorska. Z

MARSINA, Richard (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.* (ďalej len CDSI). Bratislava : Veda, 1987, č. 190, s. 126.

17 CDH VII/2, č. CCCVI, s. 13.

18 WERTNER, Mór. Családtörténeti adalékok. Második közlemény. IV. Ratold nb. Roland nádor és udódoi. In *Turul* 1897, roč. 15, č. 3, s. 130.

19 PAULER, A Magyar nemzet története, s. 218.

Rakúska ho vyhnali ešte na jeseň toho istého roku vojská českého panovníka Václava I. (1230 – 1253).²⁰ V českých záujmoch o tieto územia vystupoval následne Václavov syn, moravský markgróf Přemysl Otakar II., ktorý koncom roka 1251 prijal titul rakúskeho vojvodu a začiatkom roka 1252 sa oženil s viac ako o 30 rokov staršou Margitou, sestrou Fridricha Babenberského. Týmto zväzkom tak získal právny nárok na územia patriace do babenberského dedičstva. Už v júni toho istého roku na tieto udalosti reagoval Belo IV. opätovným vpádom do Rakúska. Za spojenca si prizval svojho príbuzného, haličské knieža Romana Ruského, ktorému krátko predtým sprostredkoval sobáš s Fridrichovou neterou, Gertrúdou. Spojenecké uhorsko-haličské vojsko sa najprv zhromaždilo v Bratislave, odkiaľ sa pohlo smerom k Viedni.²¹ Rolandova účasť na tomto vpáde je viac ako pravdepodobná. Umocňuje ju aj jeho prítomnosť v Bratislave, doložená v rovnakom čase ako Belova.²² Rovnako môžeme uvažovať aj v prípade vpádu uhorských vojsk na jar a v lete roku 1253 na Moravu, keď sa spolu s vojskami haličského kniežata, krakovského a opolského vojvodu dostali až do okolia Olomouca.²³

Vzťahy medzi oboma susednými krajinami boli natoľko vyhrotené, že

20 ANTONÍN, Robert. Přemysl Otakar II. a získání zemí babenberského dědictví. In JAN, Libor – KACETL, Jiří a kol.: *Poceta králi. K 730. výročí smrti českého krále, rakouské vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II.* Brno-Znojmo, 2010, s. 57.

21 PAULER, A Magyar nemzet története, s. 220. O tomto postupe vojsk svedčia aj Belove listiny: 2. júna dával listinu v Bratislave, 15. júna pri Viedni. CDSI II., č. 393-394, s. 272-273.

22 Aj Roland dával 2. júna 1252 v Bratislave jednu svoju listinu; SZŐCS, Tibor. *Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke.* Budapest : Magyar országos levéltár, 2012, č. 85, s. 93.

23 ANTONÍN, Přemysl Otakar II., s. 62. Rolandovu účasť na bojoch by mohli dokladať jeho listiny vydané v Bratislave 12. marca a 6. júla 1253. SZŐCS, Regesta palatinorum, č. 88, s. 96, č. 91, s. 99.

sa o ich urovnanie snažil aj sám pápež Inocent IV. Začiatkom júla vyzval Přemysla Otakara II. a Bela IV. k uzatvoreniu mieru, ku ktorému napokon došlo až na jar v roku 1254. Mierové rokovania prebehli v Budíne a okrem kaločského arcibiskupa Benedikta, slavonskeho vojvodu Štefana a šopronského župana Čáka, splnomocnil Belo IV. ich vedením aj palatína a bratislavského župana Rolanda.²⁴ Je viac ako isté, že Roland participoval aj na stretnutí oboch panovníkov v Bratislave 1. mája 1254, kde boli potvrdené dohodnuté mierové podmienky.²⁵ Výsledkom týchto stretnutí bolo rozdelenie babenberského dedičstva. Přemysl Otakar II. si ponechal nárok na Rakúsko a zo Štajerska mu ostala vláda nad predalpskou časťou, nad Travenskom a časťou Pittenska.²⁶ Na zvyšnom štajerskom území Belo IV. dosadil svojho miestodržiteľa, Štefana z rodu Gutkeledovcov. Istý podiel na tunajšom vývoji po roku 1254 mal nepochybne aj Roland. Kráľ Belo IV. ho požiadal o zorganizovanie a uvedenie do chodu tamjšej uhorskej správy.²⁷ Hoci o tom niet priamych zmienok, nabáda k tomu Rolandova častá prítomnosť na jeseň roku 1254 a v prvej polovici roku 1255 v Železnohradskej župe, ako aj v blízkosti samotného kráľa.²⁸

Po tom, čo Belov miestodržiteľ v Štajersku rozšíril svoju vládu aj na

24 CDSI II, č. 441, s. 306.

25 MARSINA, Richard. Přemysl Otakar II. a Uhorsko. In *Folia Historica Bohemica*, roč. 1, 1979, s. 42.

26 ANTONÍN, Přemysl Otakar II., s. 63.

27 SZŐCS, Tibor. *A nádori intézmény korai története 1000 – 1342*. Budapest, 2014, s. 70.

28 V septembri 1254 datoval Roland dve (pravdepodobne aj tri) listiny pri Vasvári, v máji na hrade Radkersburg (maď. Regede). Niekedy v tomto období zrejme vydal aj listinu bez presnejšieho uvedenia dátumu v dnešnom meste Murszombat. Stretnutie Rolanda s Belom v tomto období by mohla dokladať minimálne ich doložená spoločná prítomnosť v obci Vaska v Šomodskej župe v marci 1255. SZŐCS, Regesta palatinorum, č. 95-97, s. 101-103; SZŐCS, A nádori intézmény, s. 71, SZOVÁK, Rátot nembeli Rolánd, s. 302.

severe, vypuklo proti nemu povstanie. Toto vyvrcholilo na prelome rokov 1257/1258, keď bol Štefan z rodu Gutkeledovcov zo Štajerska vyhnaný.²⁹ Namiesto neho tam Belo dosadil svojho syna Štefana, ktorý síce povstanie potlačil, no zakrátko štajerskí šľachtici vystúpili aj proti nemu. V odboji proti uhorskej správe ich podporoval najmä Přemysl Otakar II., ktorý čoskoro Štefana zo Štajerska vyhnal. Jeho očividné snahy opätovne ovládnuť celé Štajersko vyvolali novú vojnu s uhorským kráľom. K rozhodujúcej bitke došlo 12. júla 1260 pri Kressenbrunne (Groissenbrunn). Napriek údajnej číselnej prevahe vojsk Bela IV. sa bitka skončila jeho veľkou porážkou. Očitým svedkom toho bol aj samotný palatín Roland,³⁰ ktorého Belo po bitke poveril vyjednávaním mierových podmienok.³¹ Po niekoľkodňových rokovaníach v Bratislave český kráľ napokon prijal Rolandom prednesené návrhy. Informuje nás o tom aj Přemyslova listina z októbra 1260, ktorú vydal v Prahe a v ktorej informoval pápeža Alexandra IV. o svojom víťazstve nad uhorským kráľom a o ich vzájomnej mierovej dohode. Medziiným spomína, že mierová zmluva zo strany Uhorska mu bola ponúknutá v Bratislave komesom Rolandom.³² Na základe týchto mierových podmienok bola kráľom Belom IV. a Přemyslom Otakarom II. 31. marca 1261 vo Viedni podpísaná mierová dohoda. V jej

29 Dôvodom nespokojnosti štajerskej šľachty bola Štefanova tvrdá vláda, ako aj snaha niektorých tam pôsobiacich uhorských šľachticov zmocniť sa štajerských majetkov. MARSINA, Přemysl Otakar II., s. 43.

30 O priamej účasti Rolanda v boji hovorí listina z roku 1263; NAGY Imre (ed.): *Codex diplomaticus patrius* (Hazai okmánytár) (ďalej len CDP). I. – VIII., Jaurini 1865 – 1880; CDP VII, s. 87, č. 64.

31 PAULER, A Magyar nemzet története, s. 240-241.

32 1260: ... ad concordiam restitute, cum principibus et proximis, alti sanguinis nostri, dictis scilicet Ungarie regibus et domina regina, et iuvene rege Bela, secundum oblatam nobis a magno comite Rolando in Posonio formam maluimus pacis federa reformare, ...; EMLER, Josephi (ed.). *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II. (1253 – 1310)*. Prague 1882, s. 103-104.

intenciách sa uhorský kráľ zriekol nároku na Štajersko. Celé babenberské dedičstvo tak pripadlo českému kráľovi.³³

Dohodnutie mieru s Přemyslom Otakarom II. bolo pravdepodobne poslednou Rolandovou úlohou v hodnosti palatína. Tak ako mnohí ďalší hodnostári na kráľovskom dvore, aj on bol v roku 1260 vo svojej funkcii vymenený. Kráľ Belo sa v nasledujúcich siedmich rokoch rozhodol jeho služby využívať v Slavónsku po tom, čo ho vymenoval za slavónskeho bána (1261 – 1267).³⁴ Táto hodnosť bola zároveň jeho poslednou v službách kráľa Bela IV. Ako vyplynie z nasledujúcich prameňov, Roland si vybudoval k tomuto slovanskému územiu, ale aj k tu žijúcim ľuďom veľmi blízky vzťah. Odrážalo sa to nielen na podobe jeho majetkov, ale aj v príbuzenských vzťahoch.

*

Prv než si všimneme ďalší Rolandov osud, pozrieme sa bližšie na to, čo všetko okrem zložitých diplomatických problémov musel Roland v hodnosti palatína a bratislavského župana ešte riešiť. Podľa Zlatej Buly Ondreja II., vydanéj v roku 1222, mal uhorský palatín ako najvyšší úradník a sudca kráľovstva sudcovskú právomoc nad všetkými obyvateľmi Uhorska. Spory šľachticov, ktoré by mali končiť popravou alebo stratou majetku mohol rozhodovať len s vedomím kráľa. V prípade potreby mal zastupovať kráľa na krajinskom zhromaždení v Stoličnom Belehrade. Sám mohol mať jedného zástupcu.³⁵ Vďaka tomu, že Roland zastával úrad palatína a bratislavského župana tak nezvyčajne dlho a najmä vďaka tomu, že vydal najviac listín

33 MARSINA, Přemysl Otakar II., s. 43.

34 ZSOLDOS, Magyarország világi, s. 348.

35 BEŇKO, Ján a kol. *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I.* Bratislava : Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, 1998, s. 124-125.

spomedzi palatínov arpádovského obdobia, dnes vieme pomerne dobre sledovať aj jeho ďalšie aktivity. Okrem zahraničnopolitických aktivít bol Roland kráľom Belom poverovaný aj viacerými vnútropolitickými úlohami. Pravdepodobne pre súčasne prebiehajúci konflikt o Rakúsko a Štajersko riešil Roland viaceré záležitosti palatínskeho úradu práve z Bratislavy. Maďarský historik K. Szovák, ktorý sa dosiaľ ako jediný venoval Rolandovi v osobitnej štúdii, sa dokonca práve na základe tohto domnieva, že Roland mal na Bratislavskom hrade svoju palatínsku kúriu.³⁶ Táto skutočnosť nepochybne súvisela predovšetkým so spomínaným konfliktom o babenberské dedičstvo, pre ktorý bol Roland vymenovaný aj za bratislavského župana. Pre nás je tiež zaujímavé, že väčšina jeho listín sa týka územia severozápadného Uhorska a najmä územia dnešného Slovenska. T. Szócs si to vysvetľuje častou prítomnosťou palatína v Bratislave, ktorú ľudia z blízkeho okolia využili ako vhodnú možnosť vyriešiť svoje spory bez toho, aby museli cestovať za palatínom. Roland bol totiž vôbec prvým palatínom, ktorý zanechal tradičné palatínske cestovanie po krajine.³⁷

Roland bol tiež prvým palatínom, ktorému kráľ adresoval viacero nariadení. Jedno z prvých sa týkalo znovuzískania neoprávnene odcudzených kráľovských zemí patriacich pôvodne Bratislavskému hradu. K ich strate došlo pravdepodobne počas rušného obdobia po tatárskom vpáde. Tieto zeme mal Roland získať späť na základe registra vypracovaného kanceláriou kráľa Bela IV. Dozvedáme sa to z viacerých Rolandových listín, prvýkrát z listiny vydananej

36 SZOVÁK, Rátot nembeli Rolánd, s. 303. Celkovo sa zachovalo 45 Rolandových listín, z toho 18 bezpečne vydal v Bratislave, u niekoľkých ďalších sa to predpokladá. SZÓCS, Regesta palatinorum, č. 77, s. 89, č. 79, s. 90, č. 82, s. 91, č. 84, s. 93, č. 85-88, s. 93-96, č. 91-92, s. 99-100, č. 102-106, s. 107-111, č. 111, s. 114, č. 120-121, s. 123.

37 SZÓCS, A nádori intézmény, s. 67.

25. novembra 1252 v Bratislave vo veci opätovného vrátenia zhabanej zeme Čandal (dnes v chotári dediny Tureň, okres Senec) Mikulášovi, synovi Tpuza. Tento sa totiž sťažoval, že bez tejto zeme nie je schopný adekvátne slúžiť kráľovi a Bratislavskému hradu.³⁸ O tejto Rolandovej úlohe, pri ktorej mu neskôr vypomáhal nitriansky biskup Vincent, sa následne dozvedáme až z listín z roku 1255, keď mali byť už všetky zeme opäť v držbe hradu. Ako ešte uvidíme, majetkovoprávne vyrovnania v Bratislavskej župe riešil Roland najmä v Bratislave a v mošonskej dedinke Oltva.

Azda pre úspechy vykonané vo veci vrátenia odcudzených zemí Bratislavskému hradu poveril kráľ koncom roka 1254 Rolanda rovnakou úlohou, tentokrát s územným zameraním na celé Uhorsko. Rolandovi pri tom pomáhali viacerí cirkevní a svetskí hodnostári.³⁹ On sám túto vec riešil v Železnohradskej, Srijmskej a Bodrožskej župe.⁴⁰ Podľa T. Szőcsa však Rolandovou výsostnou oblasťou, kde uplatňoval svoje palatínske sudcovské právomoci, bola Bratislavská župa. Do ostatných spomínaných žúp sa mal dostať len vďaka kráľovi, ktorého v tom čase (v roku 1254 a 1255) sprevádzal a ktorý využil jeho prítomnosť a sudcovské právomoci.⁴¹

Sporné veci, ktoré Roland riešil v Bratislave a ktoré sa netýkali Bratislavskej župy, zrejme tiež vybavoval na žiadosť kráľa Bela IV. 18. februára 1252 napríklad vydal v Bratislave rozhodnutie vo veci neoprávneného obsadenia istej zeme dömölskeho opátstva v Železnohradskej župe.⁴²

38 SZŐCS, Regesta palatinorum, č. 86, s. 93; CDSI II, č. 405, s. 284-285.

39 PAULER, A Magyar nemzet története, s. 224.

40 SZŐCS, Regesta palatinorum, č. 96, s. 102, č. 97, s. 103, č. 99, s. 105; SZŐCS, A nádori intézmény, s. 68-69; CDSI II., č. 564, s. 393.

41 SZŐCS, A nádori intézmény, s. 70-72.

42 SZŐCS, Regesta palatinorum, č. 82, s. 91; CDSI II, č. 386, s. 268.

Začiatkom júna 1252 zase riešil z Bratislavy obnovenie chotárnych hraníc majetku Nevegy v župe Zala, ktorý patrila bánovi Jolátovi z rodu Baróciocov. Na tomto príklade vidíme, že samotným vyšetrovaním priamo v mieste nejakého sporu poveroval palatín svojho človeka, pristalda. V roku 1252 ním bol istý Boymuch. Pravdepodobne v tom istom roku, začiatkom decembra,⁴³ vydal Roland v Bratislave listinu potvrdzujúcu splatenie dlhu Konráda, syna komesa Štefana (z rodu Győrovcov), Petrovi, synovi Moysa. V júli 1253 sa Roland zaoberal neoprávnenou držbou istej zeme kráľovských dvorníkov z dediny Borozd v Železnohradskej župe. Aj pri tomto spore sa spomína Rolandov pristald Brazlaus z Čóky (*de Chouca*). Na uvedenej listine sa vôbec prvýkrát zachovala Rolandova pečať. Hoci je nápis v pečatnom poli zle čitateľný, jeho detailným výskumom sa podarilo zistiť, že Roland vo svojej diplomatickej činnosti používal pečať svojho otca, taverníka Dominika.⁴⁴ Možno v tomto istom roku, 13. júla, vydal Roland v Bratislave listinu pre Nitriansku kapitolu, v ktorej ju žiadal o vykonanie metácie zeme *Machkazorm* (medzi dedinami Rybník a Tlmače v Nitrianskej župe), patriacej údajne synom Ondreja z Lefantoviec. Túto metáciu mal vykonať vyslanec kapituly spolu s palatínovým človekom Damianom, komesom z Vaty (*Damiano, comiti de Vatha, homini nostro*).⁴⁵ Krátko pred Vianocami roku 1253 vydal Roland v Bratislave listinu venujúcu sa kurióznemu prípadu. Už raz spomínaný komes

43 Usudzujeme tak vzhľadom na to, že Rolandova prítomnosť je v Bratislave bezpečne doložená 25. novembra a 13. decembra 1252. Predmetná listina bola vydaná niekedy v prvý decembrový týždeň: in quinta feria post festum Beati Andree Apostoli; SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 122, s. 123.

44 Výskumom sa podarilo odhaliť nápis na pečati: DoMINICI. MAGISTRI tavERNICORVM. REGIS, ROLANTI V(iri) N(obilis) G(eneris) R(atold)I; Tamže, č. 92, s. 99; CDSI II, č. 431, s. 301.

45 Tamže, č. 121, s. 123; CDSI II, č. 346, s. 241.

Tihányiová M.: Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov

Konrád z rodu Győrovcov (v tom čase stolník kráľovnej)⁴⁶ nechal odťat ruku istému Bytkovi, ktorý sa následne obrátil na palatína Rolanda so sťažnosťou na Konráda. Kde sa tento incident odohral, nie je známe, azda to bolo niekde na Konrádových majetkoch v Mošonskej župe. Konrád sa bránil dodržiavaním zákona, keďže Bytka, Konrádov poddaný, zabil iného jeho poddaného. Palatín po vypočutí oboch stránok nariadil prešetrenie Bytkovej výpovede. Konráda a jeho dvoch spoločníkov podriadil Božiemu súdu, a to prisahou v jeho kaplnke (*sacramentum purandum iudicavimus in nostra capella*). K. Szovák stotožnil túto kaplnku, vzhľadom na miesto vydania rozsudku tohto prípadu, s bratislavskou hradnou kaplnkou.⁴⁷

Oveľa viac Rolandových listín, vydaných v Bratislave, sa zachovalo k prípadom, ktoré sa týkali sporov prebiehajúcich v jej blízkom okolí. Hneď prvá zachovaná listina Rolanda ako palatína a bratislavského župana z 9. februára 1249 sa týka potvrdenia donácie pre bratislavského hradného jobagióna Etreu, ktorú získal ešte od palatína Dionýza v roku 1248. Po tom, čo bola Etreova zem zaplavená, nemohol ju tento využívať pre potreby Bratislavského hradu. Preto mu palatín na príkaz kráľa Bela IV. daroval dve poplužia zeme v Kračanoch (*Carcha*; dnes zaniknutá dedina Etreove Kračany v chotári obce Kráľovičove Kračany, okres Dunajská Streda).⁴⁸ V roku 1251 sa Roland v Bratislave zaoberal situáciou dvorníkov z dediny Gala (dnes Holice v okrese Dunajská Streda). Títo boli nútení v ťažkých časoch (najskôr počas tatárskeho vpádu) opustiť svoju zem. Vrátili sa na ňu až v čase, keď bol palatínom Roland, a teda niekedy medzi rokmi 1248 – 1251. Hneď po návrate ho

46 ZSOLDOS, Magyarország világi, s. 319.

47 SZOVÁK, Rátot nembeli Rolánd, s. 303.

48 SZŐCS, Regesta palatinorum, č. 79, s. 89; CDSI II, č. 318, s. 222.

požiadali o vrátenie ich zeme, ktorú medzičasom obsadili iní dvorníci (synovia Budu). Palatín poveril touto záležitosťou svojho pristalda Pavla. Počas znovoobsadenia pôvodnej zeme sa však stalo, že dvorníci z dediny Gala zaujali aj 25 jutár z pôdy, ktorá oprávnené patrila Budovi a jeho synom. Preto bolo nutné, aby im túto časť pôdy vrátili.⁴⁹ Koncom roka 1252 ukončil Roland konečne po dlhom čase spor kráľovských dvorníkov z dediny Dvorníky (dnes okres Trnava) so szolgagyóorským hradným jobagiómom Jovánkom. Dvorníci už dávnejšie poukázali na to, že jobagión hradu Szolgagyőr má v dedine Dvorníky držať zem nie v dedičnej držbe, ale len z titulu zálohu. Nakoniec sa medzi sebou dohodli, že Jováňka môže v dedine dedične vlastniť 22 a pol jutra ornej pôdy, 15 jutár zaplavenej pôdy, časť lúky o rozlohe štyroch koscov (*quatuor falcastra*) a jeden ohradený rybník s názvom Wyz na potoku Sár v chotári dediny Kert' (*Kurth*, dnes Ohrady, okres Dunajská Streda). Túto dohodu im schválil najprv Mikuláš, župan dvorníkov zo Žitného ostrova, a následne aj samotný palatín.⁵⁰

Ďalšou Rolandovou listinou, ktorú vydal v Bratislave a ktorá sa týka jej blízkeho okolia, je listina z 12. marca 1253. Hovorí o tom, ako sa pred neho dostavil nám známy Etre a jeho syn Serafín, ako aj ďalší bratislavskí hradní jobagióni z dediny (Etreove) Kračany a obvinili pred ním hradčanov Bratislavského hradu z dediny (Kráľovičove) Kračany, medzi nimi aj klerika Quentera a igrica Chipera, že neoprávnené obsadili štyri poplužia ornej pôdy a lúku, ktorú jobagióni dostali od hradčanov do dedičnej držby. Hradčania sa bránili, že tieto územia oddávna prislúchajú im a že s hradnými jobagiónmi

49 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 81, s. 90; CDSI II, č. 379, s. 265.

50 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 87, s. 94; CDSI II, č. 408, s. 286.

nikdy nemali nič v spoločnej držbe. Po vypočutí oboch stránok palatín nariadil vypočutie prípadných svedkov sporu. Títo sa v dohodnutom čase dostavili pred neho, avšak jeden z nich odmietol potvrdiť spornú vec svojou prisahou. Preto Roland prikázal vyriešiť spor vzájomným súbojom (*pugiles inexamatos*). K boju napokon naozaj došlo. Jeho víťazom sa stal hradný jobagión Etre a jeho príbuzní. Palatín následne vyslal svojho pristalda Babula z dediny Bechul (?) spolu so zástupcom Bratislavskej kapituly, kňazom Crachynom z dnešných Holíc (*sacerdote Sancti Petri de Gallya*), s dvoma jobagiónmi hradu Bereyno (?), s veliteľom hlásnikov (*maior praeconum*) a s Bolchom, synom Mateja zo Šúroviec (dnes v okrese Trnava), nech vovedú Etreho a jeho príbuzných do držby sporných území.⁵¹

V decembri 1255, ako sa to dozvedáme z viacerých listín, ukončil Roland spolu s nitrianskym biskupom Vincentom v Bratislave prešetrovanie neoprávnene zaujatých zemí a ich prinavrátenie Bratislavskému hradu. Pri tejto príležitosti sa však ohlásili viacerí hradní jobagióni Bratislavského hradu, že stále takéto zeme existujú. 6. decembra pred nich predstúpil už spomínaný Mikuláš, syn Tpuza z dediny Čandal (dnes v chotári dediny Tureň), ako aj ďalší hradní jobagióni z dediny Jelka (dnes v okrese Galanta), Zavar (okres Trnava), Šáp (dnes časť obce Nová Dedinka okres Bratislava) a hradčania z dediny Monar (zaniknutá dedina v chotári Chorvátskeho Grobu) a spoločne obvinili synov Mancha a Hyzea, že neoprávnene obsadili zem Monar patriacu k Bratislavskému hradu. Títo sa ale bránili tým, že zem majú v dedičnej držbe a že ju vlastnili už ich najstarší predkovia. Tiež povedali, že hradní jobagióni si ju od nich už raz vyžiadali, a to v čase vracania dedičných donácií (*tempore*

51 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 89, s. 96-97; CDSI II, č. 420, s. 292-293.

revocationis perpetuitatum) nariadených kráľom Belom. Následne ukázali listinu z roku 1236 potvrdzujúcu ich výpoveď. Na základe toho palatín potvrdil dedičnú držbu dediny Monar synom Mancha a Hyzea a ošetril ju opatrením, že v prípade, ak by sa proti tomu niekto z hradných jobagiónov postavil, bude povinný zaplatiť pokutu za falošné obvinenie.⁵²

Zdá sa, že spomínaných hradných jobagiónov toto neodradilo. Hneď o týždeň, 13. decembra 1255, Roland s Vincentom vydali listinu o tom, ako títo hradní jobagióni a veliteľ hlásnikov (*maior praeconum*) opäť predstúpili pred nich a obvinili Botona, syna Pousa z dediny Šáp, že si neoprávnene prisvojil dve tretiny z tejto dediny, patriacej k Bratislavskému hradu. Botov sa ale bránil, že tieto dve tretiny dostal priamo od kráľa Bela IV. výmenou za mlyn pre Bratislavský hrad. Toto svoje tvrdenie podložil aj listinou kráľa Bela IV.⁵³ V ten istý deň Roland s Vincentom potvrdili na základe listiny kráľa Bela aj držbu tretiny dediny Šáp Ivankovi, Somuchovi a Chekeovi.⁵⁴ Mikuláš, syn Tpuza a jeho spoločníci rovnako v ten istý deň poukázali aj na ďalšiu neoprávnenú držbu, tentokrát synmi jobagiónov svätého kráľa z Kračian. Palatína a nitrianskeho biskupa upozornili na to, že keď bol vypracovaný register kráľa Bela o zemiach Bratislavského hradu, v ktorom boli zaznamenané aj mená všetkých hradných jobagiónov a iných služobníkov hradu, ľudia z Kračian doň neboli zaznamenaní. Títo ale odpovedali, že hoci nie sú uvedení v registri, od začiatku sú synovia jobagiónov svätého kráľa. Dokázali to aj listinou kráľa Bela, vydanou 6. júla 1255 v Bratislave, na čo ich

52 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 103, s. 107-108; CDSI II, č. 508, s. 352.

53 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 104, s. 109; CDSI II, č. 509, s. 353.

54 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 105, s. 109-110.

práva a slobody uznal aj palatín Roland a nitriansky biskup Vincent.⁵⁵

13. decembra 1255 napokon Roland s Vincentom vydali v Bratislave ešte jednu listinu, ktorá opäť riešila sťažnosť jobagiónov Bratislavského hradu z Jelky, Zavaru a Čandalu na už niekoľkokrát spomínaného Mikuláša, syna Tpuza. Tento si mal podľa nich neoprávnene prisvojiť zem Čandal, ktorá patrí k Bratislavskému hradu. On sa ale bránil listinou kráľa Bela, ktorou túto zem získal do dedičnej držby. Preto aj Roland s Vincentom nevideli dôvod spochybňovať túto držbu, ktorú mu následne potvrdili.⁵⁶ Táto listina je poslednou Rolandovou listinou, ktorá bola vydaná v Bratislave. Ako vidíme, Roland sa tu zaoberal nielen otázkou prinavrátania zemí Bratislavskému hradu, resp. sťažnostiam jeho hradných jobagiónov a hradčanov (8 prípadov), ale aj inými spornými záležitosťami, častokrát z poverenia samotného kráľa (7 prípadov). Okrem toho sa zachovalo niekoľko ďalších Rolandových listín, ktoré sú jednak bez presnejšieho datovania a zároveň aj bez uvedenia miesta vydania listiny. V týchto listinách sa Roland zaoberal záležitosťami bratislavských hradných jobagiónov, ako aj spormi šľachticov z iných žúp.

Až päť z týchto listín sa týka držby majetkov po bánovi Oslovi z rodu Osliovcov.⁵⁷ Vysoký počet listín, ktorých, podľa ich znenia bolo viac, svedčí o dlhšie trvajúcom spore. Z ich obsahu je vidieť, že Rolandovi záležalo na tom, aby vdova po bývalom šopronskom županovi (1235), szórénymskom bánovi (1240), taverníkovi a bratislavskom županovi (1246) získala v spore so svojimi príbuznými a inými šľachticmi to, čo jej po manželovi právom patrilo. So svojou žiadosťou sa na palatína obrátila pravdepodobne hneď po smrti manžela

55 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 106, s. 110; CDSI II, č. 471, s. 325-326.

56 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 107, s. 111; CDSI II, č. 511, s. 354-355.

57 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 113-116, s. 115-120, č. 123, s. 124.

Tihányiová M.: Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov

(1246 – 1247). Vykonaním rozsudku poveril Roland taverníka a šopronského župana Čáka. Z viacerých Rolandových listín sa však dozvedáme, že tento to z nejasných príčin neurobil, a to ani po niekoľkých písomných výzvach či po osobnom stretnutí s Rolandom. Z tohto dôvodu bol Roland, podľa T. Szőcsa, začiatkom roka 1255 vymenovaný kráľom Belom za šopronského župana, a to do doby, kým nedá do poriadku spor šopronských šľachticov s vdovou po bánovi Oslovi.⁵⁸

Okrem ôsmich spomenutých Rolandových listín, vydaných v Bratislave v súvislosti so zemami Bratislavského hradu, vydal Roland ohľadom tohto ďalšie tri dokumenty bez uvedenia roku a miesta vydania a tri dokumenty, ktoré vydal mimo Bratislavy. Niekedy medzi rokmi 1248 – 1253 potvrdil veliteľovi hlásnikov Bratislavského hradu (*maiore preconum castris Posoniensi*) Berweynusovi držbu zeme Monar (v chotári Chorvátskeho Grobu), ktorú tento získal od kráľa Bela IV. Túto zem mu Roland ponechal aj v tom prípade, ak ostatné zeme bude musieť na základe kráľovho registra vrátiť Bratislavskému hradu.⁵⁹ Niekedy medzi rokmi 1248 – 1256 pred neho predstúpil Remegius z Kračian, ktorý obvinil ľudí z dvoch ďalších dedín s názvom Kračany z násilného zaujatia jeho jednej lúky a štyroch jutár zeme. Po tom, čo tento spor už nejaký čas prebiehal, prikázal Roland Remigiovi, jeho synovi a jednému príbuznému zložiť prisahu ohľadom svojich tvrdení. Pod touto „hrozbou“ následne hneď došlo medzi spornými stránkami k dohode. Kým lúka ostala v Remigiových rukách, štyri jutrá pôdy prenechal v dedičnej držbe ľuďom z ďalších dvoch Kračian.⁶⁰ Takisto bez poznania roku vydania je

58 SZŐCS, Regesta palatinorum, s. 118-119.

59 SZŐCS, Regesta palatinorum, č. 90, s. 98; CDSL II, č. 416, s. 290, č. 430, s. 300-301.

60 SZŐCS, Regesta palatinorum, č. 112, s. 114.

Tihányiová M.: Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov

Rolandova listina, ktorá obsahuje metáciu lúky patriacej k dedine Kostolné Kračany a Deákove Kračany.⁶¹ Čo tomuto vymedzeniu hraníc predchádzalo, nie je známe.

Sťažnosti bratislavských hradných jobagiónov riešil Roland ešte aj v roku 1257. 12. februára tohto roku vydal spolu s nitrianskym biskupom v Trenčíne listinu pojednávajúcu o vzájomnom obviňovaní sa viacerých hradných jobagiónov (medzi nimi opäť aj Mikuláš, syn Tpuza) ohľadom neoprávnenej držby dediny Oľdza (dnes v okrese Dunajská Streda).⁶² Roland opäť po niekoľkokrát riešil rovnakú situáciu, keď po obžalobe prišli na rad hodnoverné doklady obvinených o dedičnej držbe spornej zeme na základe donácie kráľa Bela IV. Rovnako mimo Bratislavy, avšak v jej blízkosti, v dnes už zaniknutej mošonskej dedine Oltva vydal Roland 4. decembra 1250 listinu o spore medzi dvorníkmi zo Žitného ostrova. Po tom, čo sa pred neho dostavili stotníci dvorníkov z dediny Lehnice, oboch Potôní (Orechová, Horná), Tomášova, Veľkej Paky, Kútnikov, Mliečan (dnes súčasť Dunajskej Stredy), Lúča na Ostrove, Holíc, Rohoviec (všetky dnes v okrese Dunajská Streda) a obvinili synov Michala z Trstenej na Ostrove, že aj oni sú dvorníci, potvrdil Roland svojou listinou, že majú samostatné výsady a nepatria medzi dvorníkov.⁶³ 13. marca 1252 vydal Roland opäť v Oltve listinu, tentokrát o dohode ohľadom dediny Šáp.⁶⁴

Spomedzi ďalších listín vydaných Rolandom mimo Bratislavy a venujúcich sa iným záležitostiam, ako bolo prinavrátenie zemí kráľovským

61 Tamže, č. 124, s. 124.

62 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 117, s. 120; CDSI II, č. 566, s. 394.

63 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 80, s. 90; CDSI II, č. 353, s. 246-247.

64 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 83, s. 92; CDSI II, č. 387, s. 269.

Tihányiová M.: Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov

hradom, možno ešte spomenúť listinu z 24. júna 1256, ktorú Roland vydal v dome svojho švagra Mórica z rodu Pókovcov v Mórichide (Rábska župa).⁶⁵ Skutočnosť, že spor, ktorý v listine riešil, sa týkal neďalekej oblasti, dáva tušiť, že miestni šľachtici využili jeho tunajšiu prítomnosť a obrátili sa na neho so svojou sťažnosťou. Uvedená listina je jediným dokladom toho, že Roland mohol niektoré svoje palatínske povinnosti vybavovať aj vo svojom rodovom sídle, resp. sídle svojich blízkych príbuzných, čo bolo bežné u jeho predchodcov.

Uvedený prehľad listín vydaných palatínom a bratislavským županom Rolandom, ktorý stále nie je konečný, poukazuje na jeho mimoriadne čulú vydavateľskú činnosť. Dodnes sa zachovalo v origináli alebo odpise až 45 jeho listín a 9 listín, ktorých bol spoluvydavateľom, z toho jedna je medzinárodná dohoda. Na príklade jeho diplomatickej činnosti dnes môžeme veľmi podrobne sledovať počiatky diplomatickej praxe u krajinských hodnostárov. Hoci priame doklady o kancelárii uhorského palatína pochádzajú až zo začiatku 14. storočia, Rolandove listiny umožňujú predpokladať, že takáto kancelária fungovala už aj počas jeho palatinátu. Na základe rozboru textov a paleografickej analýzy písma väčšiny zachovaných Rolandových listín Richardom Marsinom dnes vieme, že Rolandove listiny skladal väčšinou ten istý notár, no samotný text dávali na pergamen pisári pochádzajúci z miesta alebo z prostredia blízkeho miestu vystavenia listiny alebo z okruhu prijímateľov.⁶⁶ Väčšina Rolandových listín, ako sme mali možnosť vidieť, má uvedený denný dátum podľa kresťanského kalendára a miesto vydania, čo bolo

65 SZÖCS, Regesta palatinorum, č. 110, s. 113.

66 MARSINA, Richard. *Štúdie k slovenskému diplomatúru II*. Bratislava : Veda, 1989, s. 63-64.

Tihányiová M.: Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov

dovtedy skôr ojedinelé, a to aj v kráľovskej kancelárii. Spred roku 1248 poznáme len dva prípady palatínskych listín, kde bolo uvedené miesto vydania listiny.⁶⁷ Okrem toho sa Rolandove listiny vyznačujú mimoriadnou dôslednosťou, akú ani predtým ani potom v listinách palatínov nemáme možnosť sledovať. V jeho listinách boli často vynechávané tie časti, ktoré pre obsahový zámer listiny neboli až také dôležité (napr. arenga, devočná formula, dlhá koroboračná formula).⁶⁸

*

Vráťme sa späť do septembra roku 1260, keď Roland po bitke pri Kressenbrune rokoval v Bratislave s Přemyslom Otakarom II. o uzavretí mieru, a aspoň stručne si všimnime ďalší Rolandov osud. Rokovania s českým panovníkom boli zrejme poslednou Rolandovou úlohou v hodnosti uhorského palatína.⁶⁹ 21. augusta 1261 sa s ním stretávame už ako so slavónskym bánom.⁷⁰ Po skončení boja o babenberské dedičstvo uhorský kráľ vystriedal v dôležitých krajinských hodnostiach viacerých veľmožov. Mnohí z nich nedostali už žiadny úrad. Rolandova vernosť voči Belovi, ako aj dovtedajšie úspechy v jeho službách mu však zabezpečili ďalšie pôsobenie na kráľovskom dvore. Územia západného Uhorska a Bratislavskej župy sa po uzavretí mieru opäť na istý čas stali pokojnými oblasťami, bez hrozby útoku zo strany

⁶⁷ SZOVÁK, Rátot nembeli Rolánd, s. 301.

⁶⁸ Tamže, s. 301-302.

⁶⁹ 30. novembra 1260 sa ako uhorský palatín spomína už Henrik z rodu Hedérváriovcov; SZŐCS, A nádori intézmény, s. 72.

⁷⁰ ZSOLDOS, Magyarország világi, s. 46.

západných susedov. Preto sa kráľ rozhodol zveriť svojmu vernému Rolandovi úrad slavonskeho bána. Azda to súviselo aj so zmenou uhorskej zahraničnej politiky, ktorá sa začala orientovať skôr za južné hranice Uhorska (najmä na Bulharsko). Belovo rozhodnutie zároveň nabáda k myšlienke, že Rolanda vyslal na juh krajiny z dôvodu kontroly tejto oblasti práve v čase, keď ju zveril svojmu neskúsenému, len 15-ročnému synovi Belovi.⁷¹ Tento ešte koncom leta 1260 dostal do správy Slavónsko, Dalmáciu a Chorvátsko. Rolandova zodpovednosť nad týmto územím sa preukázala aj v jeho poverení vyriešiť dlhotrvajúci spor medzi mestami Split a Klis, s ktorým si nevedela poradiť ani kráľovná Mária, ktorá zastupovala svojho syna Bela.⁷²

Vidíme, že ani po strate hodnosti palatína Roland nezostal v ústraní a kráľ využíval jeho diplomatické nadanie. Skúsenosti svojho verného veľmoža využil aj v spore so svojím synom Štefanom. Dôvodom tohto konfliktu, výsledkom ktorého bolo rozdelenie krajiny na dve časti, boli práve predchádzajúce udalosti – strata Štajerska a vymenovanie Bela mladšieho za chorvátsko-slavonskeho vojvodu. Koncom roka 1262 bola v Bratislave

⁷¹ O tejto možnosti uvažuje aj SZÓCS, A nádori intézmény, s. 72-73.

⁷² Kráľovná hneď po vymenovaní Bela za slavonskeho a chorvátskeho vojvodu odcestovala do Dalmácie, aby tam v jeho mene prijala vernosť chorvátskych šľachticov. Tam sa dozvedela o opätovnom spore medzi uvedenými mestami, počas ktorého došlo k vražde a únosu niekoľkých ľudí. Rozhorčená kráľovná sa rozhodla sama potrestať vinníkov tohto sporu, výsledkom čoho však bolo len ďalšie plienenie, pustošenie a napokon aj väznenie niekoľkých obyvateľov Splitu. Po tom, čo Belo IV. neúspešne vyslal do Chorvátska dvoch minoritov, ktorí mali dohovoriť kráľovnej, aby spor spravodlivo a mierumilovne vyriešila, prišli za ním osobne vyjednávať dvaja vyslanci zo Splitu. Belo im navrhol riešenie, ktoré ale narušalo ich výsady, udelené ešte jeho predchodcami. V čase, keď sa už zdalo, že k zmiereniu medzi oboma mestami nikdy nedôjde, zasiahol do vyjednávania na pokyn kráľa slavonsky bán Roland. Práve jemu sa dnes pripisuje šťastlivé vyriešenie tohto dlhotrvajúceho sporu na jar roku 1262. Vďaka tomu bol vymenovaný za splitského grófa; PAULER, A Magyar nemzet története, s. 247-249.

uzavretá dohoda, ktorú pripravili zástupcovia Bela IV. a jeho syna Štefana. Podľa Gy. Paulera kráľa Bela zastupoval pri vyjednávaní okrem ostrihomského arcibiskupa aj bývalý palatín Roland a jeho švagor, v tom čase taverník Móric z rodu Pókovcov.⁷³ Podľa tejto dohody začal Štefan používať titul mladšieho kráľa a vládnuť zhruba nad východnou časťou Uhorska (vrátane dnešného východného Slovenska). Vzťahy medzi otcom a synom však spomínaná dohoda zďaleka neurovnala. K jej opätovnému potvrdeniu došlo už v nasledujúcom roku. To, že opäť dochádzalo k jej porušovaniu, nám potvrdzuje apelovanie samotného pápeža na kráľa a jeho syna vo februári a v auguste roku 1264.⁷⁴ Po tom, čo Belo získal na svoju stranu viacerých dovtedajších Štefanových prívržencov, medzi nimi aj kumánskych veliteľov, zorganizoval proti nemu vojenskú výpravu.⁷⁵ Je nepochybné, že jedným z Belových veliteľov bol aj bán Roland. Počas tohto opätovného konfliktu došlo k viacerým vojenským stretnutiam. K tým rozhodujúcim, v ktorých však zvíťazil Štefan, došlo pod hradom Déva a Feketehalom v Huňadskej župe.⁷⁶ Následne sa Štefan obrátil proti svojim niekdajším prívržencom. Jedným z nich bol päťkostolský biskup Jób z rodu Zachovcov. Pre nás je zaujímavé, že Jóbovo panstvo hevešského hradu Ágas, ktoré mu Štefan zhabal, daroval za verné služby Rolandovmu bratovi Štefanovi.⁷⁷ Bratia teda stáli každý na strane iného kráľa.

73 Tamže, s. 250.

74 MARSINA, Přemysl Otakar II, s. 59.

75 PAULER, A Magyar nemzet története, s. 256.

76 ZSOLDOS, Attila. *Családi ügy: IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapes : História: MTA Történettudományi Intézet, 2007, s. 48-66.

77 WENZEL, Gusztáv (ed.). *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (Árpád-kori új okmánytár) XI.* (ďalej len CDAC). Budapest, 1873, č. 388, s. 544-548.

Boje medzi otcom a synom pokračovali aj v nasledujúcom roku. Začiatkom marca 1265 sa obe vojská zrazili v bitke pri Isaszegu v Peštianskej župe.⁷⁸ Kráľovo vojsko opäť podľahlo Štefanovi a pôvodná zmluva z roku 1262 bola v marci roku 1266 nanovo uzavretá. Belo IV. a Štefan si v nej tiež sľúbili, že nebudú viac lákať do svojich táborov prívržencov toho druhého. Na istý čas tak opäť zavládlo medzi nimi prímerie. Dokladom ich vzájomnej spolupráce sú aj udalosti, ktorých priamym aktérom bol aj náš Roland. Krátko po uzavretí dohody odtiahla skupina nespokojných Kumánov k dolnému Dunaju. Necítili sa už totiž bezpečne v Štefanovej časti kráľovstva, a preto chceli prejsť do Bulharska. Štefan sa ale za nimi okamžite vydal. Nedokázal sa zmieriť s tým, že ho Kumáni opúšťajú dobrovoľne. Údajne ho týmto krokom tak nahnevali, že on sám sa chcel pričiniť o ich vyhnanie. Kráľ Belo mu na to poslal aj svoje vojsko, vedené slavónskym bánom Rolandom. Po úspechoch s Kumánmi pokračoval Štefan vo výprave ďalej. Jeho cieľom sa stalo Bulharsko a tamojší despota Jakub Szventszláv. Čo sa týka Rolanda, z listiny z roku 1270 sa dozvedáme, že práve v tomto období upadol do nemilosti kráľa Bela. O konkrétnych dôvodoch tohto kráľovho rozhodnutia sa z prameňov nedozvedáme. Podľa A. Zsoldosa bola príčinou práve vojenská výprava mladšieho kráľa Štefana do Bulharska, ktorej sa mal Roland bez súhlasu Bela IV. zúčastniť. Jednou z príčin kráľovho hnevu bola dozaista žiarlivosť na svojho syna, ktorý dokázal do svojho tábora stiahnuť viacerých niekdajších Belových prívržencov. Okrem toho A. Zsoldos poukazuje aj na možnosť, že v bulharskom despotovi mal kráľ Belo IV. v boji so synom Štefanom svojho

78 ZSOLDOS, Családi ügy, s. 69.

spojenca.⁷⁹ Čo bolo impulzom Rolandovho rozhodnutia, dôsledky ktorého si musel veľmi dobre uvedomovať, dnes jednoznačne nevieme určiť. Jeho krok výrazne poznačil ďalšie vzťahy medzi oboma tábormi. Belo IV. mu v lete 1267 odobral hodnosť slavónskeho bána a dokonca v hneve nechal vydrancovať všetky jeho majetky.⁸⁰ Kráľ a opustil jeho dovtedy najvernejší stúpenec.

Dnes naozaj nevieme posúdiť, či išlo zo strany Rolanda o premyslený krok, alebo o nedorozumenie, do ktorého ho dostali intrigy prívržencov oboch kráľov. Je totiž viac ako isté, že Roland, ktorý sa počas siahodlhého boja medzi otcom a synom ani raz nedostal s nimi do osobného konfliktu, prekážal viacerým uhorským veľmožom. Od vypuknutia otvoreného boja medzi Belom IV. a Štefanom sa málokomu podarilo dosiahnuť dlhodobejší úspech. Už sme spomínali, že obaja panovníci neraz na svoju stranu stiahli prívržencov toho druhého, pričom títo v danom momente prichádzali o všetky svoje dovtedajšie hodnosti a majetky. Samozrejme, prestup do druhého tábora lákal aj ich samých s vidinou zisku väčšieho majetku a postavenia. V tom čase bol zradcom každý, kto podporoval ktoréhokoľvek z týchto dvoch najmocnejších mužov krajiny. Každý významný šľachtic zastávajúci nejakú funkciu v tomto období o ňu v určitom okamihu prišiel, ako aj o svoje majetky. Rolandova účasť v boji proti Kumánom sa mu stala osudnou. Do konca vlády kráľa Bela IV. ho v prameňoch viac nestretávame.

Kde našiel útočisko, dnes môžeme len ťažko určiť. Pravdepodobne to bol niektorý z jeho majetkov. O ich počte a lokalizácii však tiež vieme len veľmi málo. Hoci Roland úspešne vybojoval pre kráľa viaceré vojenské

79 CDH VII/2, č. CCCVI, s. 13; CDH IV/3, s. 346; ZSOLDOS, Családi ügy, s. 97-99.

80 CDH VII/2, č. CCCVI, s. 14.

stretnutia a vyjednal nejednu medzinárodnú mierovú dohodu, nezachovala sa nám ani jedna kráľovská donácia pre tohto najvernejšieho veľmoža Bela IV. A nedarí sa nám, až na jeden prípad, ju predpokladať ani z neskorších dokladov o Rolandových majetkoch. Z obdobia, keď vykonával hodnosť palatína a bratislavského župana, sa nám zachovala len jedna listina, dokladajúca nám jeho majetkovú držbu. Táto pochádzala z vlastnej kúpy Rolanda, na ktorej sa s ním podieľal aj jeho švagor Móric z rodu Pókovcov. V roku 1251 spoločne odkúpili od príslušníkov rodu Čoltovcov za 120 strieborných hrivien dedinu Vatasomlyó (zrejme dnešná dedina Szilágysomlyó, župa Szilágy).⁸¹ Aj ďalšie Rolandove majetky, o ktorých sa nám zachovali zmienky ešte z čias jeho života, sa dostali do jeho rúk výlučne kúpou. V roku 1261 kúpil za 190 hrivien od Ondreja, syna Marka dedinu Görgő (*Guergeu*) v Záhrebskej župe.⁸² O dva roky neskôr kúpil za 10 hrivien od Isepa, syna Chernelda, aj vinohrad nachádzajúci sa v tejto dedine.⁸³ Z listiny kráľa Bela IV. z roku 1265 sa dozvedáme o ďalších Rolandových majetkoch na severe dnešného Chorvátska. V uvedenom roku kráľ potvrdil výmenu majetkov medzi slavónskym bánom Rolandom a zagorjanským županom Farkašom. Roland sa v tomto výmennom obchode vzdal svojej zeme Novi Dvor (maď. Új Udvar) v Krapinsko-zagorjanskej župe, ktorú, ako sa z listiny dozvedáme, získal Roland od kráľa Bela IV. V roku 1265 dostal za túto zem od župana Farkaša a jeho syna ich majetkové podiely v dedine *Sirnonicha* a *Stopnicha*.⁸⁴ Z roku 1266 sa nám zachoval ďalší doklad o Rolandovom výmennom obchode, údajne so svojimi

81 Magyar országos levéltár, Diplomatikai levéltár 72008.

82 CDP VIII, č. 69, s. 87.

83 Tamže, č. 75, s. 95.

84 CDAC XI, č. 387, s. 543-544.

Tihányiová M.: Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov

vnúčatami (synmi jeho dcéry). Výmenou za svoje majetky *Gergyen* a *Bajna* (*Boyna*), ako aj za 90 hrivien, získal dedinu *Vodice* (*Vadychan*). O necelé dva mesiace im Roland za zvyšok tejto dediny dal ešte ďalšie svoje majetky, *Seronicha*, *Stojmerić* (*Stoymerichy*), ležiace západne od Zrínskeho hradu v Záhrebskej župe a k tomu 120 hrivien.⁸⁵

Podľa zachovaných dokladov prvú kráľovskú donáciu na rozsiahlejší majetok získal Roland až v roku 1270 od kráľa Štefana V. Z tejto donačnej listiny, ako sme mali možnosť vidieť, sa dozvedáme viaceré reálie z Rolandovho života. Po tom, čo dal kráľ Belo IV. zdevastovať viaceré Rolandove majetky, postavil sa Roland definitívne na stranu mladšieho kráľa Štefana. Tento, krátko po svojej korunovácii, daroval Rolandovi slavónske hradné panstvo *Veliki Kalnik* (maď. *Nagykemlék*, župa *Kőrös*, dnes v Chorvátsku). Ako sám uvádza v listine, urobil tak pod vplyvom viacerých vznešených veľmožov, ktorí sa u neho za Rolanda prihovorili počas zhromaždenia v Stoličnom Belehrade pri príležitosti Štefanovej korunovácie. Štefan v listine nešetří chválami na jeho osobu. V závere všeobecne vyzdvihuje jeho početné zásluhy v mnohých bojoch a spomína aj Rolandove väznenie. Zdôrazňuje jeho vernosť a oddanosť kedykoľvek bojovať za svojho kráľa a kráľovstvo.

Štefan si uvedomoval, akými schopnosťami Roland disponuje a hoci mu počas svojej vlády zveril len hodnosť kemléckeho župana,⁸⁶ využil jeho osobu pri obnovení konfliktu s Přemyslom Otakarom II. Z prameňov sa

85 CDP VIII, č. 84, s. 104-106, č. 85, s. 106-107; THALLÓCZY, Lajos – BARABÁS, Samu (eds.). *A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay.* Budapest, 1897, s. LXXXV.

86 ZSOLDOS, Magyarország világi, s. 348.

nedozevadáme, či sa Roland, v tom čase približne 55-ročný, zúčastnil bojov, no bezpečne vieme, že bol vďaka svojim predchádzajúcim skúsenostiam zapojený do mierových rokovaní, ktoré po nich nasledovali.⁸⁷ V júli 1271 sa Roland po dlhom čase opäť vrátil do Bratislavy a paradoxne sa tu stretol s českým kráľom, s ktorým rokoval aj na jeseň roku 1260. Ako je známe, kráľ Štefan, ktorý konflikt vyvolal najmä pre svoj nárok na Korutánsko a Kraňsko, sa v dohode uzavretej v Bratislave nakoniec zriekol Štajerska, Korutánska, Kraňska a Vindickej marky.⁸⁸ Opäť bolo potvrdené to, na čom sa panovníci oboch susedných krajín dohodli pred viac ako desiatimi rokmi.

Po nečakanej smrti kráľa Štefana v roku 1272 sa Roland dostal do služieb v poradí už tretieho uhorského kráľa, na dvore ktorého opäť vykonával hodnosť palatína a na sklonku života aj krajinského sudcu.⁸⁹ Vzhľadom na vnútornú nestabilitu kráľovstva, predovšetkým v dôsledku neplnoletosti kráľa Ladislava IV. (1272 – 1290), ktorého ovládala skupina magnátov na čele s bánom Joachimom z rodu Gutkeledovcov, sa hodnostári na kráľovskom dvore často obmieňali. To, že Roland ani v tomto zmätočnom období v dejinách kráľovstva neváhal stáť na strane kráľa a preukázať mu svoju vernosť, dosvedčuje aj jeho trojnásobné vymenovanie do úradu palatína (1272 – 1273, 1273, 1274 – 1275). Rovnako to svedčí o tom, že magnáti, ktorí v tom čase ovládli krajinu, avšak bez akýchkoľvek predchádzajúcich skúseností, si uvedomovali Rolandovu hodnotu skúseného vojaka, diplomata a úradníka, ktorú sa nebránili využiť. O Rolandovej oddanosti sa presvedčil aj samotný kráľ Ladislav IV., ktorý mu v roku 1276 daroval do dedičnej držby zem

87 CDAC III, č. 152, s. 247; CDH V/II, s. 100.

88 MARSINA, Přemysl Otakar II., s. 49.

89 ZSOLDOS, Magyarország világi, s. 348.

kráľovských dvorníkov Szepezd (dnes Balatonszepezd, župa Zala). Ako sa z listiny dozvedáme, táto zem ležala v susedstve inej Rolandovej zeme, nazývanej Zanka.⁹⁰ O ďalších Rolandových majetkoch sa následne dozvedáme až v súvislosti s ich manipuláciou po jeho smrti. Viaceré z nich máme doložené v listine kráľa Ladislava IV. z roku 1283, v ktorej si príslušníci rodu Ratoldovcov rozdelili pred kráľom všetky majetky. Hoci sa dnes táto listina považuje za falzum z dôvodu použitia niektorých nezvyčajných písmen, ako aj neobvyklého tvaru pre toto obdobie v prípade jedného mena, zmienky o lokalitách patriacich Ratoldovcom možno vzhľadom na ich doloženie aj v iných prameňoch bezpečne prijať. Podľa tejto listiny patrila Rolandovmu synovi Matejovi okrem panstva hradu Kalnik a bližšie neurčených majetkov v župe Požega aj dedina Lápa v Šomodskej župe, Gyulafirátót vo Veszprémskej župe, Halász v Sabolčskej župe a Kamenec (dnes Veľký a Malý Kamenec) v Zemplínskej župe.⁹¹ Z celého prehľadu Rolandových majetkov tak môžeme konštatovať, že kým vykonával úrad palatína a bratislavského župana, a teda kým sa zdržiaval väčšinou v severných častiach kráľovstva, chodieval predovšetkým na svoj rodový majetok Ratold (dnes Gyulafirátót vo Veszprémskej župe). Nepriamym dokladom toho by mohla byť aj listina z roku 1278, ktorú vydal Rolandov bratranec Julo (syn Balduina) zo svojej hodnosti krajinského sudcu práve v tomto rodovom sídle. V nej sa Rolandovi synovia

90 SZENTPÉTERY, Imre – BORSA, Iván (eds.). *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/2-3*. Budapest, 1961, č. 2752, s. 175-176.

91 CDAC XII, č. 315, s. 382-384; SZENTPÉTERY, Imre – BORSA, Iván (eds.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke) II/2-3*. Budapest, 1961, č. 3233, s. 314-315. Zemplínsku dedinu mali Rolandovi synovia vo svojej držbe do roku 1287; BARABÁS, Samu (ed.). *A zichi és vásonkeői gróf Zichi-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo VII/1*. Budapest, 1903, s. 14.

Tihányiová M.: Palatín a bratislavský župan Roland z rodu Ratoldovcov

vzdali v prospech svojej matky, v tom čase už vdovy, jedného majetku v župe Požega.⁹² Rovnako tiež môžeme konštatovať, že v čase, keď vykonával hodnosť slavónskeho bána, obľúbil si túto južnú časť kráľovstva, v ktorej si kúpou alebo výmenným obchodom zabezpečil viaceré majetky.

Rolandovou poslednou úlohou na diplomatickom poli bolo rokovanie s Rudolfom Habsburským vo Viedni v júli 1277, namierené proti Přemyslovi Otakarovi II. Súčasťou spojeneckej dohody boli aj zasnuby Ladislavovho brata Ondreja, vtedy slavónskeho a chorvátskeho vojvodu s Rudolfovou dcérou Klemenciou. Rokovaní sa okrem Rolanda (v dokumente uvedeného s hodnosťou bán) zúčastnil aj varadínsky biskup Vladimír, záhrebský biskup Timotej, dvorník kráľovnej Aladár, budínsky prepošť Ján a vicekancelár Demeter. Vyslanci uhorského kráľa sa s Rudolfom ďalej dohodli aj na vrátení všetkých neoprávnene obsadených uhorských hradov, pevností, miest a dedín, na podpore slobodného pohybu obchodníkov, na potláčaní rozvratníkov v pohraničí a na obojstrannom neprijímaní neverných barónov a utečencov na svojich územiach.⁹³

Zdá sa, že rokovania vo Viedni boli vôbec poslednou Rolandovou aktivitou vo vysokej politike Uhorského kráľovstva. Keďže sa začiatkom marca 1278 spomína už ako nebohý,⁹⁴ je možné, že zomrel ešte koncom roka 1277. Uhorské kráľovstvo v ňom stratilo muža schopného rozumne a spravodlivo ovládať zverené úrady, nebojácne viesť dôležité bojové stretnutia a človeka schopného pohotovo zaujať diplomatický postoj v čase vážnych

⁹² CDAC XIII, č. 193, s. 234.

⁹³ MARSINA, Přemysl Otakar II., s. 52; *Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum III.* Hannoverae et Lipsiae, 1904 – 1906, s. 140, č. 141.

⁹⁴ CDAC XII, č. 193, s. 234.

vnútorných konfliktov v krajine.

Resumé

This study is dedicated to one of the most significant Hungarian noblemen from the reign of the Árpád dynasty. Roland was from Ratolds, a noble house probably originating in Italy. He followed his ancestors successfully acting at Court and serving the king from the end of the 12th century. His career began during the Mongol invasion of Hungary in 1241-1242 and for almost 40 years he was a key player in Hungarian politics. Roland was probably the only person in medieval Hungarian history who was the Palatine of Hungary four times. The first time he held it for 12 years (1248-1260). We can explain this unusual long term, where he was also acting as a leader (župan) of Bratislava castle district, by the trust placed on his services and in the Ratold dynasty by King Belo IV. Roland managed also to gain the King's trust in the fight with Austrian duke Fridrich Babenberg. Belo IV ordered him to build up the defence of Bratislava and the northwest territory of the Hungarian Kingdom and Roland was subsequently entrusted to lead the Hungarian forces at the battle of Litava in 1246.

Roland was also crucial during the fight for the Babenberg succession between Belo IV and the Czech sovereign, Ottokar I, that broke out after the death of the childless Austrian duke Friedrich. That is why he spent a great amount of time at Bratislava castle that even became a seat of the Palatine. He also took part in the series of peace talks taking place in Bratislava in the second phase of the fight (1270 – 1278) during the reign of Stephen V and his son Ladislaus IV.

The author also deals with Roland's unusually active diplomatic service (he issues the most bills out of the Palatines of the Árpád dynasty), frequent activities in Bratislava and his acting as a Ban of Slavonia, acquiring of properties, the conflict with the King Belo IV in 1267 and his comeback to the political arena in 1270.

Konfrontácia štátnej a cirkevnej moci s obyvateľstvom oravských obcí Suchej Hory a Hladovky po ich pripojení k Poľsku v rokoch 1938 – 1939

Pavol Matula

Po tragických následkoch, ktoré postihli Československo v dôsledku podpisu Mníchovskej dohody v septembri 1938 v podobe odstúpenia rozsiahleho pohraničného územia v prospech Tretej ríše, nasledovali ďalšie údery voči oslabenej republike zo strany Budapešti a Varšavy. Aj oni predložili svoje územné požiadavky. Maďarsko získalo v novembri 1938 rozsiahle oblasti južného Slovenska a Poľsko časti Kysúc, Oravy a Spiša. Na Orave to boli obce Suchá Hora a Hladovka.

Deň pred ich obsadením, ku ktorému došlo 27. novembra 1938, rozposlal starosta novotarského okresu starostom združených obcí v Chocholówe, Bukowine a Szczawnici list s inštrukciami, čo je potrebné vykonať v čo najkratšom čase po pripojení odstúpených území. Oravské obce administratívne mali spadať pod Chocholów. Oslovení starostovia mali navštíviť zabraté územia, ohlásiť sa u vojenských veliteľov a zistiť, čo tamojšie obyvateľstvo potrebuje. Išlo predovšetkým o základné potreby, ako boli napr. nafta, soľ a pod. Zároveň mali obyvateľov informovať o tom, kde je možné si ich zaobstaráť a kde predávať svoje poľnohospodárske výrobky. Tiež mali zabezpečiť rýchlu výmenu československých korún za poľské zloté. Podľa dekrétu poľského prezidenta z 11. októbra 1938 sa zámena mala vykonať v kurze 100 Kč za 16 zł, čo znamenalo 6,25 Kč za 1 zł. Starostovia sa mali

dohodnúť s *Komunalnou Kasou Oczczędności* v Nowom Targu, ako aj jej pobočkou v Zakopanem na konkrétnom dni, kedy by vyslali do pripojených obcí svojich zástupcov, ktorí by zámenu vykonali.¹ Zdá sa však, že zámena neprebehla podľa predpokladov, keďže Hladovčania a Suchohorčania sa neskôr sťažovali na úžerníkov predávajúcich v prvé dni zloty za 6,50 Kč a v ďalšie dokonca za nie menej ako 10 Kč.²

Ďalšie odporúčania nowotarského starostu boli, aby sa pripravila zimná pomoc a zvlášť stravovanie detí. Starostovia mali tiež navrhnúť veliteľstvám v zabratých obciach osoby, ktoré by mohli byť ustanovené do funkcií úradujúcich starostov dovtedy, kým neprebehnú riadne voľby.³ V Hladovke sa úradujúcim starostom stal polonofil Štefan Bonk a v Suchej Hore Matej Galuška.⁴

Krátko po pripojení odstúpených území na nich vojenská správa uskutočnila sčítanie obyvateľstva. V oboch oravských obciach sa k slovenskej národnosti prihlásila drvivá väčšina. V Hladovke to bolo 443 obyvateľov (77 %) z celkového počtu 575. V Suchej Hore to bolo 452 obyvateľov (61 %)

1 Archiwum Państwowe w Krakowie (ďalej APK), Oddział w Nowym Targu, fond (ďalej f.) Akta Gmin Pow. Nowotarskiego, Akta Gminy Szczawnica, sign. 32/22/11, list starostu Nowotarského okresu starostom združení obcí Chocholów, Bukowina, Szczawnica z 26. novembra 1938.

2 Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (ďalej AKM), fond APA, 162 (Krempachy), výstrižok článku zo slovenskej tlače (názov periodika sa nepodarilo zistiť) pod názvom „Výkrik odtrhnutej Oravy! Suchá Hora a Hladovka chcú zpäť na Slovensko“, s. 6, priložený k listu Jozefa Świsteka z 24. januára 1939.

3 APK, Oddział w Nowym Targu, f. Akta Gmin Pow. Nowotarskiego, Akta Gminy Szczawnica, sign. 32/22/11, list starostu Nowotarského okresu starostom združení obcí Chocholów, Bukowina, Szczawnica z 26. novembra 1938.

4 KOWALSKI, Robert. Rewindykacja Suchej Góry i Głodówki do Polski w 1938 r. In Orawa, 1998, roč. 10, č. 36, s. 44.

z celkového počtu 741. K poľskej národnosti sa v Hladovke prihlásilo 27 ľudí (4,69 %) a v Suchej Hore 282 (38 %).⁵ Napriek tomu, že väčšinu tvorili obyvatelia hlásiaci sa k slovenskej národnosti, prekvapivým zostávajú i tak vysoké čísla tých, čo sa mali prihlásiť k poľskej národnosti. Vysvetlením môže byť vyjadrenie Jozefa Laurinca, farára v Hladovke. Podľa neho, keď poľskí zapisovatelia na začiatku zistili, že väčšina sa hlási za Slovákov, prestali sa pýtať na národnosť a ďalším už automaticky zapísali poľskú. Laurincov návrh, že sám urobí pravdivú a presnú štatistiku, veliteľ neakceptoval a len sa „*potmehúdsy usmial*“.⁶

Kňaz Jozef Petrek pochádzajúci z Hladovky uviedol, že v jeho rodnej obci žilo na konci roku 1938 len päť rodín, ktoré nepodpísali protest proti poľskej okupácii a v Suchej Hore dokonca len tri rodiny, pričom dodal, že ani ich členovia neboli rodenými Suchohorčanmi, ale prisťahovali sa do obce z Poľska.⁷

Vzdor obyvateľov pripojených obcí voči tomu, že sa ocitli v cudzom štáte sa prejavoval počas celých deviatich mesiacov, čo boli súčasťou Poľska, no v prvých týždňoch bol asi najintenzívnejší. Keď 29. decembra 1938 v Suchej Hore a Hladovke dali príslušné poľské orgány vyhubovať, že sa branci ročníkov 1917 – 1921 majú ihneď prihlásiť k odvodu v Chochołowe, zišlo sa v

5 Archiwum Akt Nowych (ďalej AAN), Ministerstwo spraw zagranicznych (ďalej MSZ), inv. č. 6480 (B 22756), list Ministerstwa spraw wewnętrznych adresovaný Ministerstwu spraw zagranicznych z 4. mája 1939 s priloženou tabuľkou.

6 AKM, APA 162 (Krempachy), výstrižok článku zo slovenskej tlače (názov periodika sa nepodarilo zistiť). pod názvom „Výkrik odtrhnutej Oravy! Suchá Hora a Hladovka chcú späť na Slovensko“, s. 6, priložený k listu Jozefa Świsteka z 24. januára 1939.

7 Archív biskupského úradu v spišskej Kapitule (ďalej ASK), fond Korešpondencia, inv. č. 3100/1938. List Jozefa Petreka Biskupskému Ordinariátu z 18. decembra 1938, s. 5.

Matula, P.: Konfrontácia štátnej a cirkevnej moci s obyvateľstvom oravských obcí
Suchej Hory a Hladovky po ich pripojení k Poľsku v r. 1938-1939

*„Hladovke v dome J. H. asi 30 mužov, ktorí sa usniesli, že v prípade mobilizácie prebehnú do ČSR a dobrovoľne sa budú hlásiť do našej armády“.*⁸

Poľské štátne orgány boli presvedčené, že odpor v pripojených obciach postupne ochabne a obyvateľstvo sa zmieri s novou situáciou. V tomto duchu boli písané aj ich situačné správy zo zabratých oblastí v prvých mesiacoch roka 1939, podľa ktorých *„prívetivé a láskavé správanie sa poľskej moci k tamojšiemu obyvateľstvu vedie k tomu, že väčšina, aj keď pomaly, si zvyká na nové pomery a situácia na tomto území sa zlepšuje“*. Chtiac-nechtiac však museli priznať, že tam stále *„ešte prevažujú proslovenské sympatie“*. Príčiny nevideli v silnom slovenskom národnom povedomí obyvateľstva pričleneného územia, ktoré sa nedobrovoľne ocitlo v cudzom štáte, ale ich nezmyselne hľadali v okolnostiach prekrútených tak, aby vyhovovali pre nich prijateľnej fikcii považovanej za realitu. Nespokojnosť obyvateľstva si teda vysvetľovali údajnými slovenskými *„agitátormi spoza hraníc“*.

Museli tiež priznať, že sa objavujú aj protipoľské prejavy miestnych. Ich váhu sa však snažili znížiť tvrdením, že išlo len o jednotlivcov. Tieto *„antipoľské vystúpenia“* boli predovšetkým reakciou na zavádzanie poľštiny do škôl a kostola. Za jediné primeranú odpoveď na ne považovali poľské orgány *„okamžité stíhanie a vo vzťahu k vinníkom uplatnené trestné sankcie“*. K obľúbeným postihom patrilo vyhostenie, ktoré bolo využívané najmä v prípade, ak bol dotýčny podozrivý z *„proslovenskej činnosti“* či údajne *„udržiaval kontakt so slovenskými aktivistami“*.⁹

8 Štátny archív Bytča (ďalej ŠA-BY), f. Trenčianska župa 1940 – 1945, kartón (ďalej k.). 10 (1940), inv. č. 2228, s. 4/39, Stráž obrany štátu – spravodajské hlásenie za január 1939 Ministerstvu vnútra z 31. januára 1939.

9 APK, UWKr (vysvetliť), inv. č. UWKr – 291, Sprawozdanie sytuacyjnie miesięczne,

Podľa autora správy o situácii na pripojenom území z polovice marca 1939 „slovenskí agitátori podnecujú v slovenskej a českej tlači články na tému údajného terorizovania slovenského obyvateľstva poľskými orgánmi [...] pričom v týchto článkoch sú uvádzané informácie vymyslené a nepravdivé, eventuálne sú isté fakty zveličené“.¹⁰

Obyvatelia Suchej Hory a Hladovky ani po polroku od pripojenia ich obcí k Poľsku sa nehrnuli do toho, aby si na poľských úradoch doriešili otázku svojej štátnej príslušnosti. Svedčí o tom správa Prezídia Krajinského úradu v Bratislave, podľa ktorej bola 31. mája 1939 vyvesená v uvedených obciach vyhláška o prihlasovaní sa k štátnemu občianstvu obyvateľov starších ako 18 rokov. Výplývalo z nej, „že sa každý musí prihlásiť do 4. januára 1939 a ktorý sa neprihlási bude pokutovaný 50 zl. pokutou a bude bezpečnostnými orgánmi predvedený do úradu, kde sa nútene prihlási“.¹¹

Keďže najdôležitejšími inštitúciami pri procese polonizácie slovenského obyvateľstva boli škola a kostol, útok na ne, či robenie akéhokoľvek druhu obštrukcií voči zámerom nadriadených školských alebo cirkevných orgánov bolo možné považovať za antipol'ský prejav. Presvedčil sa o tom aj roľník Ján Trojan zo Suchej Hory, keď odmietol predat' svoj pozemok, ktorý si poľské školské úrady vyhliadli v obci na postavenie novej školy. Pozemok, kde mala byť uvedená budova postavená, bol vlastníctvom troch

Sprawy graniczne, 14. marca 1939, s. VIII/2.

10 APK, UWKr, inv. č. UWKr – 291, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne, Sprawy graniczne, 14. marca 1939, s. VIII/3.

11 Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), f. Ministerstvo zahraničných vecí, šk. 133, Poľsko – správy z pohraničia, list Prezídia Krajinského úradu v Bratislave Ministerstvu národnej obrany a Ministerstvu zahraničných vecí zo 6. júla 1939.

Matula, P.: Konfrontácia štátnej a cirkevnej moci s obyvateľstvom oravských obcí
Suchej Hory a Hladovky po ich pripojení k Poľsku v r. 1938-1939

roľníkov, pričom dvaja z nich s predajom súhlasili, zatiaľ čo zmienený Ján Trojan nie. Podľa správy Veliteľstva četníckeho oddelenia v Ružomberku „poľské úrady robili na Trojanu nátlak“, pričom on sa „vyhováral [...], že tam bude stavať stodolu a dovezol hneď na miesto stavebné drevo. Nakoľko nemal dostatok stavebného materiálu, ponúkli sa mu roľníci zo Suchej Hory a Hladovky [...], že mu chýbajúci materiál dajú zdarma a dovezú na miesto“. Poľské úrady sa však o tejto plánovanej výpomoci dozvedeli a vyvodili z toho príslušné dôsledky: „Počiatkom marca 1939 dostal Trojan od okresného úradu v Novom Targu vypovedací hárok, podľa ktorého sa musí z Poľska vysťahovať, ačkoľvek domovským právom prísluší do Suchej Hory a je preto poľským štátnym občanom.“¹²

Poľské štátne orgány však nezostali iba pri vyhost'ovaní. K tvrdému potláčaniu akéhokoľvek náznaku odporu voči novej moci, čo i len potenciálnemu, začali nedlho po pripojení oboch obcí k Poľsku. Už začiatkom roka 1939 boli fyzicky inzultovaní viacerí obyvatelia z odstúpeného územia. Stretnutie roľníka Ignáca Krátkeho zo Suchej Hory s dvojčlennou policajnou hliadkou z Chocholówa 19. januára 1939 na ceste do Hladovky pre neho nedopadlo najlepšie. Keďže poľské policajné orgány pravdepodobne nemali medzi slovenským obyvateľstvom veľmi dobrú povesť, snažil sa im v ten deň vyhnúť prechodom na ľavú stranu. Poľskí policajti to zrejme považovali za urážku, pretože „bol pozastavený a zbitý na mieste tak, až mu bola pravá ruka zlomená a spôsobené mu na celom tele ťažké zranenia. Nachádza sa v domácom ošetrovaní“. V ten istý deň podobný osud stihol bývalého starostu

12 ŠA-BY, f. Trenčianska župa 1940 – 1945, k. 10 (1940), inv. č. 2260, s. 13/39.

Matula, P.: Konfrontácia štátnej a cirkevnej moci s obyvateľstvom oravských obcí Suchej Hory a Hladovky po ich pripojení k Poľsku v r. 1938-1939

Hladovky Jána Kubicu Tyralu, ktorého najprv odvieďli na obecný úrad a potom ho tiež zbili. Vyčíňanie poľského policajného aparátu pokračovalo aj vo večerných hodinách, keď „*ztýrali také Štefana Brnušiaka z Hladovky. Ztýraného zavreli do jednej drevenej izby, kde zakúrili a dym vpustili do izby. Tam nechali ztýraného cez noc. Aby sa Brnušiak nezdusil, zrobil si v drevenej stene dieru. Tak sa zachránil od udusenía.*“

Podľa správy Veliteľstva četníckeho oddelenia v Ružomberku nemala poľská polícia k terorizovaniu zmienených obyvateľov žiaden dôvod, robila tak len na základe udaní miestnych propoľsky orientovaných uduvačov, ktorí si takýmto spôsobom pravdepodobne vybavovali svoje vlastné účty s postihnutými. Informácie o nezmyselnom zákroku poľskej polície sa na Slovensko dostali prostredníctvom dvoch svedkov z Hladovky a jedného zo Suchej Hory.¹³

K ešte brutálnejšiemu zákroku sa v Hladovke poľské mocenské orgány uchýlili na začiatku mája 1939. Spúšťačom drakonického zásahu boli paradoxne udalosti v kostole. Po tom, čo začal tamojší kňaz 7. mája 1939 popoludňajšie služby božie, dali sa prítomní veriaci do spevu slovenských nábožných piesní, pričom „*organista začal tento spev rušiť orgánom, ale márne, ľudia spievali ďalej. Keď však boli napomínaní tiež i miestnym farárom, spievať prestali a z kostola odchádzali.*“ Miestni polonofili im pred kostolom začali vyčítať, že „*keď budú robiť napriek, farár, ktorý pôsobí t. č. [v] Hladovke, neutečie tak, ako utiekol farár Laurinec*“. Po výmene názorov sa

13 ŠA-BY, f. Trenčianska župa 1940 – 1945, k. 10 (1940), inv. č. 2260, s. 6/39, Správa Veliteľstva četníckeho oddelenia v Ružomberku Okresnému úradu v Liptovskom Svätom Mikuláši (do rúk vel. Praparu SOŠ) zo 4. februára 1939.

účastníci polemiky vedenej pred kostolom rozišli. Situácia sa upokojila a nič nenasvedčovalo tomu, že by sa mala nejako ďalej vyhrocovať, preto nikto neočakával to, čo nasledovalo.

Hneď druhý deň 8. mája 1939 prišli do Hladovky traja policajti z Chochołowa. Pri vyšetrovaní im pomáhali ďalší traja „*finanční strážníci*“ z Hladovky. V jeho priebehu zaistili Františka Kubicu-Tyralu a jeho brata Jozefa a odviekli ich do Chochołowa. Neskôr zadržali aj ich sestru, ktorá im do väzenia doniesla jedlo. O dva dni na to, 10. mája 1939, zatkli ďalších Hladovčanov: Jozefa Štajera a Jozefa Chmeňa.¹⁴ Podľa správy finančnej stráže vo Vitanovej, ktorá priebeh prípadu zaznamenala na základe výpovedí svedka udalostí, „*so všetkými spomenutými bolo zaobchádzané tým najhorším spôsobom. Spúťali ich do retiazok, až im šla krv spoza nechtov a tak ich hnali dedinou. Najhoršie však zbili Tyralu Jozefa, až mu polámali ruku. Štajera Jozefa zbili tak, že bol úplne bez vedomia, nebolo poznať či je to vôbec človek, tak bol zbitý.*“¹⁵ V správe četnickej stanice vo Vitanovej charakterizovali Štajerov stav tak, že „*nemohol sa od rána do obeda ani pohnúť v bolestiach.*“. Relatívne najlepšie obišiel Jozef Chmeňo, ktorého síce vzali tiež do Chochołowa, ale ho nebili. Takéto šťastie však nemala jeho matka Anna Chmeňová. Keď sa spýtala, že kde vedú jej syna, „*uderil [ju] jeden z policistov s pažbou pušky po hlave tak, že táto spadla na zem. Keď prišla k vedomiu a stávala so zeme, poslal policista na Chmeňovú psa, ktorý tejto vytrhnul*

14 Štátny archív v Bytči pobočka Dolný Kubín (ďalej ŠA-DK), f. Okresný úrad Trstená, šk. 58, inv. č. 30/1939, Správa četnickej stanice vo Vitanovej Okresnému úradu v Trstenej z 11. mája 1939.

15 ŠA-DK, f. Okresný úrad Trstená, šk. 58, inv. č. 30/1939, Správa finančnej stráže vo Vitanovej Inšpektorátu finančnej stráže v Trstenej z 11. mája 1939.

z tváre kus mäsa. “¹⁶

Nepochopiteľná a ničím neospravedlniteľná brutalita poľských štátnych orgánov bola večer 10. mája 1939 ešte zavírená oznámením, ktoré nechali v Hladovke vybubnovať, „že kto by sa opovážil utekať cez hranice, bude na mieste zastrelený“. Zdá sa však, že výstraha nebola celkom účinná, keďže podľa správy spomínaného oddelenia finančnej stráže „z Hladovky uteká, kto len môže“. Dôkazom toho bol aj informátor, ktorý s udalosťou oboznámil slovenské úrady a podarilo sa mu ešte v tú noc „náhodou újsť z Hladovky, pretože i on bol na zozname tých, čo mali byť zavretí“.¹⁷

Na pôde kostola sa stretý s polonizačnými tlakmi, aj keď nie s takými tvrdými následkami, odohrávali takmer od začiatku pripojenia spomínaných dvoch hornooravských obcí k Poľsku. Na Nový rok 1. januára 1939 odbavoval bohoslužbu v Hladovke kňaz z Chochołowa, keďže dovtedajšieho slovenského duchovného Jozefa Laurinca nechceli poľské orgány vpustiť na teraz už poľské územie. Pred začiatkom bohoslužieb priviedol známy polonofil Štefan Hurkot do kostola na chórus k organistovi približne tridsať Poliakov z poľských obcí Chochołów a Witów. Po tom, čo Poliaci začali spolu s organistom spievať poľské piesne, „veriaci z obcí Hladovka a Suchá Hora spievali piesne slovenské. Občania z Hladovky a Suchej Hory nemohli prítomných Poliakov prekričať, preto sa pustili do hlasitého plaču a v kostole nastal chaos.“ Poľský kňaz si však v poslednej chvíli uvedomil, že situácia môže nebezpečne

16 ŠA-DK, f. Okresný úrad Trstená, šk. 58, inv. č. 30/1939, Správa četníckej stanice vo Vitanovej Okresnému úradu v Trstenej z 11. mája 1939.

17 ŠA-DK, f. Okresný úrad Trstená, šk. 58, inv. č. 30/1939, Správa finančnej stráže vo Vitanovej Inšpektorátu finančnej stráže v Trstenej z 11. mája 1939.

Matula, P.: Konfrontácia štátnej a cirkevnej moci s obyvateľstvom oravských obcí Suchej Hory a Hladovky po ich pripojení k Poľsku v r. 1938-1939

eskalovať a dôjsť tak k neželanému konfliktu, preto „poslal kostolníka na chór so vzkazom, aby prestali spievať poľské piesne. Keď sa tak stalo, občania slovenskej národnosti z kostola odišli.“¹⁸

K ďalšiemu stretu obyvateľov pripojených obcí s polonizačnou realitou v rámci cirkvi došlo v súvislosti s návštevou krakovského arcibiskupa Adama Stefana Sapiehu, ktorého cieľom cesty bolo, podľa správy Veliteľstva četníckeho oddelenia v Ružomberku, „sledovanie nespokojnosti obyvateľstva“. Do Hladovky zavítal 16. januára 1939. Odslúžil tam omšu a po jej skončení nabádal veriacich k tomu, aby sa uspokojili so svojím osudom, čím s veľkou pravdepodobnosťou narážal na pripojenie ich obce k Poľsku „lebo je zbytočné sa zaoberať zlými myšlienkami, ktoré by im mohli uškodiť (myslel tým asi zbúrenie ľudu)“.

Ešte pred jeho príchodom boli Hladovčania vyzvaní starostom, aby na počesť arcibiskupa postavili slávobránu a zaobstarali dostatočné množstvo potrebnej chvojiny. Obyvatelia Hladovky však starostovu výzvu odignorovali. Podobne to dopadlo aj s apelom na hasičský zbor v Suchej Hore, ktorý bol vyzvaný, aby arcibiskupa Sapiehu „privítal s práporom; tejto výzvy nebolo tiež uposlechnuto“. Navyše po tom, čo Sapieha prišiel medzi Hladovčanov, tí ostentatívne vyjadrili svoj nesúhlas so svojou situáciou tak, že „nik nesňal pokrývku s hlavy na čo jim arcibiskup povedal: ‚Vy ste tuna pekná sekta‘.“

Pri jeho odchode sa obyvatelia Hladovky a Suchej Hory obrátili na arcibiskupa so žiadosťou, aby im bol pridelený slovenský kňaz, „ponevadž

18 A-BY, f. Trenčianska župa 1940 – 1945, k. 10 (1940), inv. č. 2260, s. 2/39, Správa Veliteľstva četníckeho oddelenia v Ružomberku Okresnému úradu v Liptovskom Svätom Mikuláši (do rúk vel. Praparu SOŠ) z 5. januára 1939.

poľskému jazyku nerozumí; taktiež nevedia spievať poľské piesne a nakoľko sú Slováci, chcú len slovenského kňaza.“ Arcibiskup Sapieha ich požiadavku zamietol a argumentoval tým, že „slovenského kňaza poslať nemôže, lebo takého v Poľsku nemajú.“¹⁹ Prítomných ubezpečil, že čoskoro kňaza budú mať, ale pochopiteľne poľského. To sa samozrejme stretlo s prejavmi silnej nevôle medzi zhromaždeným obyvateľstvom.²⁰

Reakcia krakovského arcibiskupa bola prinajmenšom zvláštna, keďže ešte v decembri sľúbil Jozefovi Petrekovi, že „v Hladovke v kostole aj ďalej bude možno slov. kázať – spievať“. Na Petrekovu prosbu, aby aj slovenské náboženské časopisy bolo možné na pripojené územie dovážať, „všetko sľúbil“.²¹

Odpor voči nanucovaniu poľského kňaza sa prejavil medzi obyvateľstvom pripojených oravských území skôr, než ich navštívil krakovský arcibiskup. Už začiatkom januára 1939 najagilnejší odporcovia pripojenia časti Oravy k Poľsku pristúpili k anonymným akciám, ktoré vyjadrovali ich nesúhlas s polonizačným tlakom. V noci 3. januára 1939, teda dva dni po Hurkotom zorganizovanom incidente v kostole, ktosi nalepil na dvere Mateja Galušku starostu v Suchej Hore výhražný list so slovenských textom, ktorým ho spolu s jeho sestrou Annou varoval, aby sa nepokúšali „*táhať do Hladovky poľských kňazov*“. Podobný anonymný list v slovenčine dostal aj farár

19 ŠA-BY, f. Trenčianska župa 1940 – 1945, k. 10 (1940), inv. č. 2260, s. 7/39, Správa Veliteľstva četníckeho oddelenia v Ružomberku Okresnému úradu v Liptovskom Svätom Mikuláši (do rúk vel. Praparar SOŠ) z 3. februára 1939.

20 APK, UWKr, inv. č. UWKr – 294, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne, Sprawy graniczne, 14. februára 1939, s. VIII/3.

21 ASK, fond: Korešpondencia, inv. č. 3100/1938. List J. Petreka Biskupskému Ordinariátu z 18. decembra 1938, s. 5.

Matula, P.: Konfrontácia štátnej a cirkevnej moci s obyvateľstvom oravských obcí
Suchej Hory a Hladovky po ich pripojení k Poľsku v r. 1938-1939

z neďalekého poľského Chocholowa Jozef Sosin s výzvou, „aby viac neposielal kňaza do Hladovky, keď si Slováci nepravajú kňaza Poliaka“. List zakončil anonymný autor heslom „Nech žije Slovensko“.²²

Napriek spomenutým sľubom krakovského arcibiskupa, ktoré dal Jozefovi Petrekovi, bolo možné problémy s ponechaním či pridelením slovenského kňaza alebo aspoň ponechaním kázní a spievania v slovenčine využiť od prvých dní po pripojení hornooravských obcí k Poľsku v novembri 1938. Názornou ukážkou, ako budú v budúcnosti postupovať poľské či už štátne, alebo cirkevné orgány, bola kauza okolo vykázania slovenského farára z Hladovky a Suchej Hory Jozefa Laurinca.

Po tom, čo 27. novembra 1938 po službách božích odišiel do svojho rodiska do Trstenej, nebol už vpustený naspäť na teraz už poľské územie. Opustenie svojej farnosti s cieľom návštevy rodiska si mohol dovoliť predovšetkým preto, že v Hladovke po dohode s ním zostal dočasne farár z Nedošian pôvodom Hladovčan Jozef Petrek. Ten však musel Hladovku pre povinnosti opustiť 15. decembra a keďže poľské orgány naďalej odmietali pustiť Jozefa Laurinca, zostali obyvatelia pripojených obcí bez kňaza. Laurinec sa pokúšal dostať späť práve v deň, keď Petrek odišiel. Pohraničnej strážii vysvetľoval, že je správcom fary v Hladovke a že jeho veriaci sú teraz bez kňaza, no na poľských strážcov hraníc to nemalo nijaký účinok. Nakoniec mu povedali, aby sa dostavil 16. decembra o 12. hod, že dovtedy už budú mať informácie od nowotarského starostu.²³ Hladovčania, ktorí stále dúfali, že ich

22 APK, UWKr, inv. č. UWKr – 294, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne, Sprawy graniczne, 14. februára 1939, s. VIII/3.

23 ASK, fond Korešpondencia, inv. č. 3100/1938. List spišského biskupa Prezídia

kňaz sa im vráti, sa v stanovený deň vybrali na hranicu, aby ho na priechode privítali, avšak márne. Laurinca poľské orgány opäť nevpustili a tak sklamaný Hladovčania „hundrajúc odišli“. ²⁴

Jozefovi Petrekovi ako rodákovi z postihnutej obce nebola uvedená vec ľahostajná, a preto sa rozhodol, že navštívi poľského generálneho konzula v Bratislave, čo sa mu podarilo 17. decembra 1938. Petrek sa ku konzulovi nedostal okamžite, na prijatie musel čakať takmer tri hodiny. Poľský konzul ho informoval, prečo sa Jozef Laurinec nemôže vrátiť. Podal mu dosť kuriózne vysvetlenie. Bolo také priehľadné a argumentačne deravé, že každému muselo byť hneď jasné, že to nie je pravý dôvod: keďže Laurinec nebol v čase obsadenia Hladovky poľským vojskom v obci, „*tak eo ipso stratil právo v Hladovke účinkovať*“. Aj keby sa prijala nezmyselná téza, že na základe neprítomnosti kňaza v obci v čase jej obsadenia cudzím vojskom, je možné ho pozbaviť úradu, bola by postavená absolútne na vode. Laurinec totiž v čase príchodu poľského vojska ešte v obci bol, čo mohli dosvedčiť viacerí obyvatelia, nehovoriac o tom, že po obsadení obce slúžil omšu. ²⁵

Po opätovnej urgencii slovenských štátnych a cirkevných orgánov u príslušných poľských inštitúcií, aby sa usporiadala nedoriešená otázka správcu farnosti v Hladovke, dostala slovenská strana napokon koncom januára

Krajinského úradu z 23. decembra 1938, list J. Laurinca Biskupskému úradu v Spišskej Kapitule z 15. decembra 1938, list J. Petreka Biskupskému Ordinariátu z 18. decembra 1938.

24 APK, UWKr, inv. č. UWKr – 291, Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne, Sprawy graniczne, 14. januára 1939, s. VIII/3.

25 ASK, f. Korešpondencia, inv. č. 3100/1938. List spišského biskupa Prezídia Krajinského úradu z 23. decembra 1938, list J. Laurinca Biskupskému úradu v Spišskej Kapitule z 15. decembra 1938, list J. Petreka Biskupskému Ordinariátu z 18. decembra 1938.

1939 odpoveď. Pavla Čarnogurského, poslanca Snemu Slovenskej krajiny, ktorý sa vo veci tiež angažoval, informoval poľský konzul v Bratislave Wacław Łaciński, že poľské úrady sú ochotné „povoliť prístup vdp. Laurincovi do Hladovky [...] za účelom likvidovania osobných vecí“. Pobyt bol ale obmedzený na 10 – 12 hodín. Podmienkou bolo, že dopredu uvedie presný dátum, kedy chce svoje bývalé pôsobisko navštíviť a tiež, že sa zdrží „akejkoľvek protipoľskej agitácie“.²⁶

J. Laurinec sa však do Hladovky dostal až o takmer dva mesiace, keďže čakal na vybavenie úradných záležitostí týkajúcich sa pasu a víza. Do svojho bývalého pôsobiska zavítal 14. marca 1939 a podarilo sa mu so súhlasom administrátora z Chochołowa a pod dozorom poľskej polície odslúžiť i omšu, na ktorej sa zúčastnili veriaci skoro z celej farnosti. Aj keď na neho naliehal poľský dekan z Podvlku, aby podpísal súpis inventáru farnosti, ktorý tak mal byť oficiálne prebratý poľskou stranou, odmietol to s odôvodnením, že také niečo nemôže urobiť bez súhlasu svojich nadriadených cirkevných orgánov.²⁷

Veci ohľadom jurisdikcie farnosti v Hladovke boli napokon vyjasnené po tom, čo krakovský arcibiskup Sapieha poslal po niekoľkých urgenciách spišskému biskupovi odpis listu apoštolskej nunciatúry vo Varšave vo veci duchovnej správy na pripojených územiach k Poľsku. Hladovka na základe toho bola dočasne podriadená krakovskej diecéze. Nepochopiteľným zostáva

26 ASK, f. Korešpondencia, inv. č. 255/1939. List Pavla Čarnogurského spišskému biskupovi z 24. januára 1939.

27 ASK, f. Korešpondencia, inv. č. 771/1939. List Jozefa Laurinca Biskupskému úradu v Spišskej Kapitule z 15. marca 1939.

Matula, P.: Konfrontácia štátnej a cirkevnej moci s obyvateľstvom oravských obcí Suchej Hory a Hladovky po ich pripojení k Poľsku v r. 1938-1939

nepružnosť poľských cirkevných orgánov, ktoré toto rozhodnutie mali v rukách už v decembri 1938, no neunúvali sa o tom skôr informovať slovenskú stranu.²⁸

Napriek ohromnej snahe poľských štátnych a cirkevných orgánov, ako aj aktivistov za poľskosť Oravy o spolonizovanie územia a pacifikáciu prejavov nespokojnosti obyvateľstva pripojených obcí či už rôznymi administratívnymi opatreniami, násilnými akciami alebo priamo brutálnym zásahom policajného aparátu, výsledky sa minuli účinku. Slovenské obyvateľstvo sa voči poľskej moci a novým poriadkom ešte viac zatvrdilo a návrat Hladovky a Suchej Hory Slovensku v septembri 1939 privítali ako vyslobodenie.

Summary

After annexation of northern Orava villages Sucha Hora and Hladovka by Poland in November 1938, the state and ecclesiastical power tried to polonize them and to pacify the population by administrative measures or the brutal repression by the police. The result of these actions, however, missed the action because the population is even more dogged in their opposition to the Polish authorities. The return of Sucha Hora and Hladovka to Slovakia in September 1939 their inhabitants welcomed as a liberation.

²⁸ ASK, f. Korešpondencia, inv. č. 895/1939. Odpis listu Biskupského úradu v Spišskej Kapitule Jozefovi Laurincovi z 24. marca 1939; odpis listu apoštolskej nunciatúry vo Varšave krakovskému arcibiskupovi Sapiehovi z 27. decembra 1938; list krakovského arcibiskupa Sapiehu Biskupskému úradu v Spišskej Kapitule z 15. marca 1939.

Od očarenia k sklamaniu. František Hrušovský a jeho styky s Poľskom v rokoch 1924 – 1939

Robert Kowalski

Doterajšie skúsenosti vyplývajúce z pohnutej histórie stredovýchodnej Európy jasne ukazujú, že priateľské vzťahy susediacich národov nevytvárajú bezchybné medzištátne zmluvy, či medzinárodné dohody. Nerozhodujú o nich ani vojenské spojenectvá. Ich úroveň a charakter sú determinované predovšetkým medziludskými vzťahmi opierajúcimi sa o takmer každodennú konštruktívnu spoluprácu v mnohých oblastiach ako kultúrno-spoločenských aktivít, tak aj hospodárskej sféry. Nepochybne jedným z najdôležitejších faktorov pri budovaní dobrých vzťahov je dôvera založená na poznaní susedov, porozumení kultúra, tradíciách, jazyku a histórii. Kultúrna a vedecká výmena, mnohostranné kontakty mladých ľudí: žiakov a študentov, ako aj významná hospodárska výmena umožňuje upevnenie a prehĺbenie týchto kontaktov. Rovnako dôležitým je prinajmenšom snaha porozumieť, že partner môže a neraz má, odlišné záujmy, ktoré sa pokúša presadiť na medzinárodnej scéne. Zdá sa to byť veľmi ťažké, ale nie nemožné realizovať, hoci, v konečnom dôsledku rozhodujú vonkajšie faktory, ako tá susedská spolupráca bude vyzeráť. Preto je dôležité vzájomné poznanie a dôkladné porozumenie. Na obrovský význam práve takýchto kontaktov už v apríli 1924 poukázal varšavský korešpondent denníka *Československá republika*. Takúto spoluprácu opísal nasledovne:

„Keďže kultúrne kontakty, kultúrne priateľstvo zabezpečuje priateľstvo politické, je potrebné intenzívne vplývať na vládne kruhy, aby tieto vzájomné kultúrne a umelecké kontakty boli podporované zo všetkých síl (...)politika rozdeľuje, kultúra a umenie zbližuje.“¹

Podobný názor vyjadril Michał Jagiełło, bývalý riaditeľ Biblioteki Narodowej (Národnej knižnice) vo Varšave, vo svojej knihe vydanej v Poľsku *Słowacy w polskich oczach (Slováci poľskými očami)*, ktorá vyšla nedávno už aj v slovenskom preklade.²

Medzivojnové obdobie bolo pre slovenský aj poľský národ nepochybne ťažkou a komplikovanou dobou. Boli v ňom momenty plodnej a konštruktívnej spolupráce, ale tiež veľa vzájomných krívd, vrátane sporov dotýkajúcich sa priebehu hraničnej čiary, ako aj nepopierateľnej agresie spojenej predovšetkým s účasťou Slovákov vo vojne proti Poľsku v septembri 1939.³ Avšak, na oboch stranách žili a pracovali jednotlivci, ktorí si uvedomovali potrebu a vzájomné výhody vyplývajúce zo zblíženia národov obývajúcich obe strany Tatier. Z poľských treba spomenúť najmä prof. Władysława Semkowicza a dr. Mariana Gotkiewicza. Na slovenskej strane to boli predovšetkým osobnosti známe svojimi polonofilskými tendenciami ako Karol Sidor či Pavol Čarnogurský. Popri nich vedúcou osobnosťou späťou

1 PAŃKO, Grażyna. Przyczynek do dziejów kontaktów młodzieży czeskiej i polskiej. In ORLOF, Ewa (ed.). *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi, Słowacy w XX w.* Rzeszów, 1999, s. 249.

2 JAGIEŁŁO, Michał. *Słowacy w polskich oczach*. Nowy Targ, 2005; JAGIEŁŁO, Michał: *Slováci poľskými očami*. Nowy Targ, 2014.

3 Účasť Slovenska na poľskej kampani v septembri 1939 bola okrem iných faktorov tiež reakciou na vojensky vynútené zabratie časti slovenského územia na Spiši, Orave a Kysuciach Poľskom v novembri 1938 [pozn. prekladateľa].

s polonofilským hnutím bol bezpochyby dr. František Hrušovský (1903 – 1956), historik, pedagóg a politik spojený s HSL'S. Hoci je jeho pôsobenie hodnotené niektorými slovenskými historikmi rozporuplne, ako uvedieme nižšie, Hrušovský odohral kľúčovú úlohu v zblížení oboch národov.⁴ Je preto paradoxom, že zatiaľ čo prvé dve osobnosti sú v Poľsku pomerne dobre známe,⁵ vedomosti o súkromnom a profesionálnom živote, ako aj vedeckej a spoločenskej činnosti F. Hrušovského sú relatívne malé. Vyplýva to z faktu, že ako v poľskej, tak i slovenskej historiografii dosiaľ chýbajú práce zaoberajúce sa kontaktmi Hrušovského s Varšavou. Vzhľadom na uvedené sa teda zdá opodstatnené vyplniť zmienenú medzeru, aj keď len čiastočne, touto štúdiou. Hneď v úvode je však potrebné zdôrazniť, že vedecký výskum v tejto oblasti stále prebieha a nebol ešte definitívne ukončený.

Štúdiá sa opiera o archívne materiály poľskej aj slovenskej proveniencie, uložené okrem iného v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine, Národnom archíve (Archiwum Narodowe) v Krakove, Archíve nových dokumentov (Archiwum Akt Nowych) vo Varšave, ako aj v Tatranskom múzeu (Muzeum Tatrzańskie) v Zakopanem. Dôležitým prameňom boli tlačové správy publikované na stránkach denníkov *Slovák*, *Ilustrowany Kurjer Codzienny*, *Czas*, ako aj články z pera Hrušovského, hoci napríklad v poznaňskom *Akademiku*. Neobyčajne hodnotnou je korešpondencia medzi prof. Władysławom Semkowiczom a dr. Františkom Hrušovským

4 OTČENÁŠ, Michal. *Slovenská historiografia v rokoch 1918 – 1945*. Prešov, 1994, s. 35-36; OTČENÁŠ, Michal. *Słowacko-polskie kontakty w historiografii (zarys)*. In *Związki kulturalne polsko-słowackie w dziejach*. Kraków, 1995, s. 99.

5 KÁZMEROVA, Ľubica. *Kulturalne i polityczne aspekty polonofilstwa Karola Sidora*. In *Związki kulturalne...*, s. 151-160; ORLOF, Ewa. *Karol Sidor i jego polonofilstwo*. In *Od poznania...*, s. 101-108.

z rokov 1923 – 1938 uchovávaná v Jagelovskej knižnici (Biblioteka Jagiellońska) v Krakove. Malá časť z nej bola využitá pri spracovaní tohto náčrtu, zatiaľ čo celá zbierka bude v krátkom čase publikovaná vo forme pramennej edície.

* * *

Kontakty Františka Hrušovského s poľskými dejinami, kultúrou a literatúrou sa datujú do prvej polovice dvadsiatych rokov minulého storočia. V roku 1923 sa ako poslucháč Karlovej univerzity v Prahe⁶ zúčastnil na exkurzii po Poľsku, jednej z viacerých, aké boli v tom čase organizované vysokými školami v rámci výmeny študentov. Po ceste sa okrem iného nachádzala aj Poznaň, kde mladý slovenský študent nadviazal bezprostredný kontakt s vedúcimi predstaviteľmi Všepoľskej mládeže (Młodzieży Wszepolskiej). Kontakty sa pomerne rýchlo upevnili a nabrali veľmi praktický rozmer. Vyplývalo to isto z blízkosti či dokonca priamo zhody politický názorov Hrušovského a poznaňských študentov s výrazne nacionalistickou orientáciou.⁷ V krátkej dobe teda začal spolupracovať s dvojtyždenníkom *Akademik*, tlačovým orgánom poznanského spolku akademického zväzu Všepoľskej mládeže.⁸ Stal sa tiež stálym korešpondentom

6 Slovenská národná knižnica – Literárny archív (ďalej SNK-LA), Slováci v zahraničí, fond František Hrušovský (ďalej SZ-FH), *Potvrdenia o štúdiu na Karlovej univerzite v Prahe* z 3. októbra 1923.

7 Bližšie pozri: MAGDALENOVÁ, Anna. Národná a štátna idea v diele Františka Hrušovského. In *Historický časopis*, 1993, roč. 41, č. 5 – 6, s. 684-692; ROLKOVÁ, Natália. Historik a spoluprotvorca koncepcie slovenských dejín František Hrušovský (1903 – 1956). In *Historický zborník*, 2003, roč. 13, č. 1 – 2, s. 264-269.

8 *Akademik*, dvojtyždenník založený v roku 1922, vychádzal do roku 1926. Potom sa pretvoril na časopis *Awangarda*.

periodika. Na jeho stránkach publikoval príspevky o situácii študentstva v Československu. Prvý článok s názvom *Život slovenskej mládeže (Życie młodzieży słowackiej)* sa objavil 20. apríla 1923. Bol to výnimočný text, veľmi emotívny, v ktorom Hrušovský podrobne opísal stav slovenského školstva pred rokom 1918 spravovaného maďarskou administratívou. Poukázal na tuhú maďarizáciu, ako aj pozbavenie práva Slovákov na sebaurčenie a dokonca aj na označovanie sa ako samostatný celok – slovenský národ. Spomenul si tiež na vlastný zážitok a radosť, keď mohol prvýkrát v škole slobodne počúvať svoj materinský jazyk.⁹

Nasledujúce články sa objavovali pravidelne počas celého roka 1923. Hrušovský písal okrem iného o stave a situácii vyššieho školstva v Československu. Zmenil sa tiež o časopisoch vydávaných slovenskými študentmi. Na prvom mieste uviedol mesačník *Vatra*, ktorého šéfredaktorom bol Karol Sidor. Uviedol taktiež vydavateľstvá: *Ústredie* (katolícke) a *Sväz* (pokrokový). Ponosoval sa však, že na Slovensku nie je reprezentačný orgán slovenskej akademickej mládeže podobný poľskému *Akademikovi*, ktorý by sa zaoberal rôznymi otázkami študentského života. Skôr zmienená *Vatra*, hoci na vysokej obsahovej i redakčnej úrovni, predsa len nebola celoštudentským časopisom, ale orgánom mladých katolíckych študentov – literátov. Podobné to bolo s *Mladým Slovenskom*, vychádzajúcim v Prahe, ktorý bol orgánom tzv. „pokrokových“ študentov, ktoré bolo taktiež literárnym časopisom.¹⁰

⁹ *Akademik*, č. 12 – 13 (6 – 7) z 20. 4. 1923, s. 99.

¹⁰ Stan Uniwersytetów w Czecho-Słowacji. In *Akademik* č. 8 – 9 (14 – 15) z 25. 5. 1923, s. 118; Studenckie czasopisma Słowackie. In tamže, č. 17 – 18 (11 – 12), 30. 6. 1923, s. 141-142.

Jedným z posledných článkov publikovaných na stránkach *Akademika* bola rozsiahla správa zo IV. zjazdu Ústredia slovenského katolíckeho študentstva Katolíckej mládeže Slovenska v Bratislave (U. S. K.S.), ktorý sa konal od 30. júna do 3. augusta 1923. Zjazdu sa zúčastnil a vystúpil na ňom Piotr Kaczorowski delegát poľskej *Obrody (Odrodzenie)*. Ako zaznamenal Hrušovský, „veľmi srdečne [bol – pozn. R. K.] uvítaný slovenskými študentmi a verejnosťou. Po jeho príhovore, v ktorom vyjadril bratské pocity poľskej mládeže voči slovenskej, zahral orchester uprostred veľkého nadšenia a (...) ovácií, poľskú národnú hymnu“.¹¹

V kontexte spolupráce Františka Hrušovského s *Akademikom* je dôležité uviesť, že časopis nemal dobré ohlasy v českej tlači, a zvlášť medzi socialistickými študentmi. V ich tlačovom orgáne *Unie*, vo februári 1924 sa objavil veľmi kritický článok, zdôrazňujúci jeho protižidovskú a nacionalistickú orientáciu.¹²

11 *Akademik*, č. 20 – 21 z 1. novembra 1923, s. 168.

12 V *Akademiku* vyšlo rozsiahle resumé zmieneného článku. Poľský redaktor napísal: „*Akademik* nemal šťastie. Nezapáchal sa liberálnym a socialistickým českým študentom. V jednom z posledných čísiel *Unie* z 22. januára [1924 r. - pozn. R.K.] akýsi anonym S.P. píše nasledujúce poznámky: „Škvrnou na študentskej cti sú reakčné študentské časopisy, ktoré majú ešte stále prim vo všetkých európskych krajinách, keďže ich vydavateľstva sú materiálne zabezpečené. Stačí spomenúť 2 naše klerikálne literárne časopisy (liberálne nie je ani jedno), a nebudeme sa diviť tomu, čo píše poľský *Akademik*, vychádzajúci v Poznani. Jeho ideológiu môžeme charakterizovať tromi slovami: antisemitizmus, fašizmus, monarchizmus. V čísle 16 z minulého roku [t.j. 1923] v úvodnom článku píš proti Rusku, potom nasleduje ohlas d'Annunzia o vyslobodení Talianska spod „teroru červenej internacionály“. Druhý článok je namierený proti štrajkujúcim robotníkom, glorifikuje založenie „*Akademickiego Komitetu Obrony*“, zameraného na rozbíjanie štrajkov. Ďalej píše o „víťazstve nacionalizmu“ a teší sa, že v Nemecku (vraví sa) 90% študujúcich zavrholo demokraticko-radikálne a socialistické doktríny, a „*Burschenschaft*“ vylučujú každého, kto nie je nepriateľom Židov“, *Akademik*, č. 3, 20. 2. 1924, s. 16.

Spolupráca s tlačovým orgánom poľských národoveckých študentov bola nepochybne dôležitou etapou vo vedeckej dráhe mladého Hrušovského, ktorý, aby mohol voľne komunikovať so svojimi priateľmi, začal sa sám učiť poľštinu. Výborná znalosť jazyka mu potom umožnila čítať poľskú literatúru v origináli a viedla ho aj k prvým pokusom o prekladanie. Ovládanie poľského jazyka sa ukázala ako užitočná pri úsilí o získanie vedeckého štipendia v Krakove.

Dňa 13. mája 1923 bol do krakovského bytu prof. Władysława Semkowicza doručený neobyčajný list z pera mladého študenta z Prahy Františka Hrušovského. Obracal sa v ňom s prosbou o umožnenie mu štúdia na Jagelovskej univerzite. V zachovanej korešpondencii sa môžeme dočítať, že adresu prof. Władysława Semkowicza získal od svojho priateľa novinára z Varšavy, ktorý ho informoval o možnosti štúdia v Poľsku. Hrušovský písal, že už dávno túžil spoznať poľský bratský národ, ktorého história vždy zaujímala. Keďže chcel spoznať jeho veľkú kultúru a bohatú literatúru, rozhodol sa sám naučiť jazyk. V liste prosil o pomoc pri získaní štipendia, zakončiac ho slovami:

„Prosím o prepáčenie za moje chyby, ktoré som urobil v tomto liste, lebo hoci sa neustále učím, predsa je len ťažké vyvarovať sa všetkých chýb, ako Slovák žijúci v českej Prahe a píšuci po poľsky.“¹³

Jeho prosba bola pomerne dosť rýchlo vyplnená, čo preňho znamenalo začiatok štúdia na Filozofickej fakulte Jagelovskej univerzity

13 Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Dział Rękopisów (ďalej: BJ-DR), sygn. 9582 III, t. 1, List Františka Hrušovského prof. Wł. Semkowiczovi z 13. mája 1923, k. 202-203.

v školskom roku 1923/1924.¹⁴ Spolu s ním začali štúdium dvaja mladí Slováci: Michal Stano i Ján Hollý. Všetci traja boli zaradení do štipendijného programu financovaného z prostriedkov Oddelenia vedy, Ministerstva vierovyznania a verejnej osvety (Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego). Okrem toho na žiadosť prof. Władysława Semkowicza podanú 27. októbra 1923 získali Hrušovský a Stano dodatočne podporu z ministerstva v sume 15 000 000 poľských mariek.

Obaja mladíci boli prvými štipendistami, v rámci širšej akcie iniciovanej prof. Władysławom Semkowiczom, ktorej cieľom bolo poľsko-slovenské zblíženie. Práve do slovenskej mládeže vkladal veľké nádeje, keď očakával, že v blízkej budúcnosti bude práve ona vyslancom poľskej kultúry a iniciátorom reálneho, nielen deklarovaného zblíženia oboch národov.¹⁵ V liste adresovanom Úradu fondu národnej kultúry (Fundusz Kultury Narodowej) vo Varšave s presvedčením písal, že slovenská mládež opúšťajúca múry Jagelovskej univerzity bola plná nadšenia pre Poľsko a štipendijná činnosť prináša očividné výsledky a dokonca aj politický prospech. Uvádza, že vedie k poznaniu poľskej literatúry, ktorá je následne prekladaná a popularizovaná na Slovensku. Podobne entuziastický názor možno nájsť v jeho korešpondencii s Juliuszom Zborowskim, riaditeľom Tatranského múzea.¹⁶

14 ALUM, fond: SZ-FH, Świadectwo odejścia po wysłuchaniu u trzech trymestrów na Uniwersytecie Jafiellońskim w Krakowie z 26 czerwca 1924 r.

15 TRAJDOS, Tadeusz. Władysław Semkowicz wobec Słowacji. In *Od poznania...*, s. 109-127; ORLOF, Ewa. *Polska działalność polityczna, dyplomatyczna i kulturalna w Słowacji w latach 1919 – 1937*, Rzeszów, 1984.

16 BJ-DR, sygn. 9589 IV, List Władysława Semkowicza Zarządu Funduszu Kultury Narodowej vo Varšave z 4. októbra 1932; Muzeum Tatrzańskie w Zakopanem (MT-ZA), sygn. AB/Zb/167, fond: Semkowicz Władysław, pohľadnica z 29. septembra 1932.

František Hrušovský naplno využil svoj pobyt v Poľsku a bol neobyčajne činnorodý. Zúčastňoval sa na organizovaných slovenských večierkoch, ktoré sa natrvalo zapísali do kalendára kultúrnych podujatí veľkomestského Krakova. Študujúc pod Wawelom, začal tiež úzko a pravidelne spolupracovať s mesačníkom *Vatra*, ako už bolo skôr spomenuté, redigovaným polonofilom Karolom Sidorom. Časopis vydávaný v Ružomberku bol spočiatku orgánom slovenských katolíckych študentov literatúry, no neskôr sa jeho ambície rozšírili. Práve na jeho stránkach sa objavovali články približujúce poľskú kultúru a literatúru. Svoje príspevky posielal tiež mladý štipendista. Keďže mal voľný prístup k poľskej literatúre, prekladal básne aj prózu poľských autorov, spomeňme aspoň: Miłaszewská, Miriam Rejmont, Brzozowski, Niedźwiedzki a ďalší. Texty na prekladanie dostával priamo od autorov alebo prekladal nepublikované rukopisy zachované v knižniciach. Okrem toho písal o aktuálnych kultúrnych podujatiach, pripravujúc obširne správy z divadelných predstavení hraných na javiskách krakovských scén. V jednej z nich sa, naozaj veľmi nadšene, zaoberal divadelným kusom Władysława L. Anczycu o gen. Tadeuszovi Kościuszkovi. Slovenský literárny historik Štefan Drug poukázal na to, „že okrem [jeho – R. K.] záujmu predovšetkým o dejiny, stal by sa [dozaista] prvým slovenským takmer profesionálnym polonistom, keby *Vatra* neprestala vychádzať v roku 1925“.¹⁷

17 DRUG, Štefan. Słowackie zainteresowania literaturą polską okresie dwudziestolecia międzywojennego. In *Związki kulturalne polsko-słowacki w dziejach*. Kraków, 1995, s. 162.

Krakovské obdobie bolo v živote Františka Hrušovského neobyčajne dôležité aj vzhľadom na vybudovanie celého radu oficiálnych a súkromných kontaktov s čelnými poľskými spišsko-oravskými aktivistami, okrem iného s kňazom Ferdinandom Machyom. Cenné boli aj známosti s vedcami mladšej generácie, s ktorými v blízkej budúcnosti spolupracoval. Jedným z nich bol aj Marian Gotkiewicz, ktorý po rokoch napísal, keď spomínal na toto obdobie:

„(...) spoznal som sa s prvou štvoricou slovenských študentov Františkom Hrušovským z Trnavy, Mikulášom Stanom a Jánom Hollým z Ružomberka na Liptove a Františkom Jakubcom z Bolerázu. Všetci boli zapálenými stúpecami kňaza Andreja Hlinku, bojujúceho za autonómiu Slovákov na základe Pittsburskej dohody, všetci boli polonofili a vyhýbali sa sporným spišsko-oravským témam. Veľakrát som sa s nimi stretol u prof. Semkowicza, raz som tam stretol kňaza Ferdinanda Machaya, raz alebo dvakrát dr. Zdzisława Stiebera.

Slovenskí priatelia po čaji na žiadosť nášho ctihodného hostiteľa končili svoju

návštevu u neho obyčajne zaspievaním niekoľkých slovenských piesní, ku ktorým sa postupne všetci pripájali. Zapamätajúc si ich, spieval som ich s citovým zápalom nielen pre ich melodickosť, ale najmä preto, že ma prenášali raz na hole vyzváňajúce ovčiami stádami, raz pod múry starých hradov, či do dedinských komôr medzi sedliakov, ktorých som poznal čiastočne z vlastnej skúsenosti, čo sa pod vplyvom času neustále rozširovalo, čiastočne z diel Hviezdoslava, Jána Bottu, Svätozára Hurbana Vajanského, a dokonca aj našich poľských slovákofilov ako Roman Zawilski, či Stefan z Opatówka.

V krátkom čase som sa spriatelil so slovenskými študentmi natoľko, že moje spiško-

oravské články sa objavovali čoraz menej. Samozrejme, že o poľskosti tých podtatranských území som bol naďalej presvedčený, ale nechcel som o tom nahlas rozprávať pred mojimi priateľmi. Začal som sa na nich pozerat' očami prof. Semkowicza, ako na úprimných priateľov Poľska, ktorí, keď získajú doma postavenie, budú vysvetľovať svojim rodákom, že ich tvrdenia o krivde, ktorú malo Poľsko údajne spôsobiť ich národu v rokoch 1920 – 1924, zaberúc maličké čiastky Spiša a Oravy, sú nesprávne. Kto vie.“¹⁸

Rozhodnutie mladého Hrušovského študovať na Jagelovskej univerzite v Krakove neušlo pozornosti československých bezpečnostných orgánov, ktoré neustále sledovali jeho pokroky a kontrolovali všetky jeho nové kontakty. Nezastavili sa len pri pasívnom pozorovaní. Dňa 5. decembra 1923, hneď po návrate z Krakova, urobili v jeho rodinnom dome dôkladnú prehliadku. Počas nej skonfiškovali poznámky a rôzne dokumenty, možno hľadajúc dôkazy zrady, ako sám ironicky napísal v liste Władysławovi Semkowiczovi. Bol tiež vyzvaný, aby sa 31. decembra 1923 dostavil na súd v Trnave s cieľom detailnejších vysvetlení. Ustarostene písal:

„Veľmi som zvedavý, čo chcú, či sa budem môcť vrátiť do Krakova hneď po 6. (ako som mal v zámere), neviem. Hoci sa doma cítim dobre – teším sa už na návrat do milovaného Krakova.“¹⁹

18 GOTKIEWICZ, Marian. "Wspomnienia słowackie" - ciąg dalszy - fragmenty dotyczące pierwszych lat niepodległości na przyłączonych kresach południowych. In *Almanach Nowotarski*, č. 5, 2000/2001, s. 131-133.

19 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławovi Semkowiczovi z 21. decembra 1923, k. 204-205.

Československé vládne orgány s nevôľou pozerali na čoraz bližšie vzťahy mladých slovenských študentov s Poľskom, zvlášť s prof. W. Semkowiczom. Pokúšali sa tú srdečnú spoluprácu všetkými možnými prostriedkami čo najviac skomplikovať. Jedným z takýchto postupov bolo odrádzanie ďalších kandidátov hromadením byrokratických a administratívnych prekážok. Príznačným pre takéto diskriminačné praktiky sa stal prípad, keď vedením Univerzity Komenského v Bratislave nebola uznaná ročná stáž Mikuláša Stana, ktorú absolvoval na Jagelovskej univerzite (JU) v Krakove. V tejto veci intervenoval dekan Filozofickej fakulty JU. V liste adresovanom dekanátu písal:

„(...) S veľkým znepokojením nad takéhoto druhu praktikami, znevažujúcimi prestíž a tradíciu Jagelovskej univerzity, jednej z najstarších v Európe, obraciam sa na Váženého pána dekana s prosbou o vysvetlenie, aké sú dôvody zamietnutia, veľmi nežiaduceho pre vzájomné kultúrne vzťahy medzi našimi národmi. Toto nariadenie je pre nás nepochopiteľné o to viac, že iné slovanské univerzity nerobia v tomto smere žiadne prekážky, ba naopak, tieto výmeny študentov úprimne a nadšene podporujú. Rovnako aj Jagelovská univerzita, ako aj iné poľské univerzity, uznávajú a započítavajú študentom – poľským občanom, ktorí tam študujú, a pripúšťa ich bez akýchkoľvek prekážok k štátnym skúškam. Boli by sme tiež radi informovaní, prečo študenti – česko-slovenskí obyvatelia, konkrétne študenti univerzity v Bratislave, nemôžu viac ako rok študovať v Poľsku, kým iné slovanské univerzity nekladú v tomto smere žiadne prekážky.

Bolo by nepochybne vecou bolestnou a pre kultúrne vzťahy našich štátov nežiaducou, keby Jagelovská univerzita bola donútená vyvolať z konania česko-slovenskej univerzity a ministerstva príslušné konzekvencie. Pre dobro vedy a kultúry si prajem, aby sa zabránilo tejto poslednej možnosti a obraciam sa s úctou na Váženého pána dekana s úprimnou žiadosťou o podanie vyčerpávajúceho vysvetlenia a o láskavé oznámenie, či sa nedomnieva, že je žiaduce, aby mládež z Komenského univerzity v Bratislave mohla navštevovať poľské univerzity.“²⁰

Takýto problém mal však Hrušovský, ktorý sa po takmer ročnom pobyte v Krakove vrátil do Československa a pokračoval v štúdiu na Komenského univerzite v Bratislave, pripravujúc diplomovú prácu pod vedením prof. Václava Chalupického.²¹ Z tohto obdobia sa zachovala v Jagelovskej knižnici v Krakove rozsiahla korešpondencia s prof. Semkowiczom. Krakovský učenec bol nepochybne tou osobnosťou, ktorá mala veľký vplyv na jeho vedecký výskum. Z Krakova do Bratislavy boli pravidelne posielané publikácie vydávané v Poľsku. Na revanš na nich Hrušovský písal recenzie a publikoval vo vedeckých časopisoch. Okrem toho prekladal texty poľských autorov. Poľsko-slovenským vzťahom sa tiež venoval vo svojich dvoch dôležitých vedeckých prácach, konkrétne: *Veľká Morava a Poľsko* a *Boleslav Chrabrý a Slovensko*.²² Spolupráca Hrušovského s prof.

20 BJ-DR, Sygn. 9592 III, List Filozofickej fakulty Jagelovskej univerzity dekanátu Dziekanatu Filozofickej fakulty Komenského univerzity v Bratislave z 11. marca 1925, k. 1.

21 ALUM, Fond: SZ-FH, Ministerstvo školství a národní osvěty v Prahe, č. 66.526/IV-25 z 5. júna 1925.

22 HRUŠOVSKÝ, František. Veľká Morava a Poľsko. In Ríša veľkomoravská, Praha 1933; HRUŠOVSKÝ, František. Boleslav Chrabrý a Slovensko. In *Sborník na počest'*

Kowalski, R.: Od očarenia k sklamaniu. F. Hrušovský a jeho styky s Poľskom v rokoch 1924 - 1939

Semkowiczom prinášala vzájomný prospech a trvala až do konca 30. rokov 20. storočia. Vo svojich listoch neraz spomínal na pobyt v Krakove na Jagelovskej univerzite, porovnávajúc podmienky, okrem iného vedeckú prácu v Poľsku a Československu. V jednom z nich s miernymi výčitkami písal:

„V Bratislave sa síce necítim tiež zle, ale je to veľký rozdiel. V našej metropole predovšetkým nie je vhodná atmosféra pre vedeckú prácu – vzhľadom na strašné politické vzťahy, zvlášť v Bratislave, ktoré tu panujú. Ľudia skôr citovo – a Slováci sú veľmi silne citovo založení – dospejú v takomto bojovom virvare k nepríjemným pocitom, ktoré alebo podnecujú alebo odrádzajú, v každom prípade vyvádzajú z rovnováhy, ktorá je potrebná pre akúkoľvek serióznu prácu. To je veľký nedostatok na „našej“ univerzite v Bratislave v porovnaní z krakovskou, kde bolo možné sedieť celé popoludnie v študovni Jagelovskej knižnice, alebo v Akadémii ponorený v knihách, nezaoberajúc sa o rôznymi maličkosťami verejného života.“²³

Rovnako ako prof. Semkowicz, aj Hrušovský bol presvedčený, že poľsko-slovenské zblíženie je možné, ba dokonca žiaduce, tým skôr, že v boji s čechoslovakizmom by bolo Poľsko, podľa jeho názoru, prirodzeným partnerom. Veril tiež, že výmena študentov by bola byť rozhodne širšia. V jednom z listov to vyjadril priamo písuc:

Jozefa Škultétyho, T. Sv. Martin, 1933.

23 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczovi z 31. decembra 1924, k. 206-208.

„Pokiaľ nás bude Slovákov v Krakove viac, tým lepšie, nielen pre nás, ale pre celú vec zblíženia oboch našich bratských národov . Zdá sa mi, že Krakov začína pre Slovákov pomaly zohrávať úlohu zásadného významu.“²⁴

Praktickou realizáciou jeho postojov bola organizácia stretnutí mladých študentov z Poľska a Slovenska v Tatrách v roku 1925. Došlo k nemu v na chate pri Popradskom plese v slovenských Tatrách. Z poľskej strany sa podujatia zúčastnili okrem iných Marian Gotkiewicz, Kazimierz Wyrostek a Kazimierz Zakrzewski. Slovenských akademikov zastupoval okrem iných Mikuláš Stano a Jano Hollý z Ružomberka, ako aj Štefan Schultz a Jozef Pešek. Žiaľbohu samotný Hrušovský sa stretnutia nemohol zúčastniť.²⁵

Ďalšie kontakty boli na takmer rok prerušené, keďže Hrušovský bol povolaný k vykonaniu vojenskej služby a od októbra 1927 slúžil v dôstojníckej škole v Košiciach.

Avšak dokonca aj vtedy písal do Krakova žiadajúc, aby mu boli poslané najnovšie publikácie. V liste z roku 1928 písal:

„Momentálne žijem v takých podmienkach, že moje vzťahy s Poľskom a známymi museli byť obmedzené, keďže som vojakom, od októbra v škole pre dôstojníkov v Košiciach, kde pobudnem ešte do júna, potom sa vrátim k svojmu pluku do Bratislavy. Život v kasárňach je pre mňa strašne nudný, hoc voľný čas vlastne nemám. História sa jednak zaoberám i tu, zvlášť otázkami, ktorých sa dotkol [prof.] Chalupický v „Starom Slovensku“. Bolo by som Vám nesmierne zaviazaný, keby ste mi poslali to číslo „Historického štvrťročníka“

24 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczowi z 11. decembra 1927, k. 215-216.

25 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczowi z 11. júna 1925, k. 210-211; GOTKIEWICZ, Marian. "Wspomnienia słowackie" ..., s. 134.

[„Kwartalnik Historyczny” pozn. prekladateľa], v ktorom bola publikovaná recenzia „Starého Slovenska“. Pán dr. Dobrowolski pripravoval akúsi prácu o kolonizácii poľsko-slovenského pohraničia. Už sa tá práca objavila a mohol by mi pán profesor toto dielo, alebo tiež iné vedecké práce, ktoré ma zaujímajú nejako doručiť do Košíc? Budem pánu profesorovi neskonale vďačný. Po skončení vojenskej služby má v zámere stráviť krátky čas v Poľsku a zoznámiť sa trochu s jej kultúrnym životom – Prosím Vás, pozdravte Slovákov študujúcich v Krakove.“²⁶

Po prepustení z vojenskej služby sa rozhodol, že požiada o ďalšie štipendium v Poľsku. V tejto veci rozprával okrem iného s redaktorom Karolom Sidorom a tiež sa stretol s poslancom Sivákom, ktorý mu sľúbil pomoc. Doteraz zhromaždené materiály nedovoľujú potvrdiť, či štipendium získal, no z iných prameňov vieme, že sa zdržiaval v Krakove, kde mal okrem iného na jednom z večierkov organizovaných Spolkom slovenských študentov prednášku.

Od 1. októbra 1928 Hrušovský začal pracovať na súkromnom gymnáziu v Kláštore pod Znievom, kde bol zamestnaný už iný poľský štipendista Ján Hollý.²⁷ Spolu s prácou na gymnáziu sa začalo ďalšie obdobie v živote Hrušovského, ako aj jeho väzieb na Poľsko. Blízkosť Turčianskeho Svätého Martina mu umožňovala časté návštevy nielen Matice Slovenskej, ale aj múzea, kde mohol robiť svoj výskum, no taktiež udržiavať kontakt

26 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczovi z 12. januára 1928, k. 214.

27 Začal pracovať na súkromnom gymnáziu v Kláštore pod Znievom od 1. septembra 1927, BJ sygn. 9582/ III, k. 199, List Jana Hollého prof. Semkowiczovi z 27. septembra 1927.

s centrom slovenského vedeckého života. Tu sa tiež spoznal s Pavlom Florekom a začal trvalo spolupracovať so *Sborníkom Slovenskej muzeálnej spoločnosti*, kde pravidelne publikoval recenzie a články o najnovších poľských vedeckých publikáciách.²⁸ Okrem toho pracoval na prácach dotýkajúcich sa poľsko-slovenských vzťahov a tiež stále udržiaval korešpondenčný kontakt s prof. Semkowiczom. Práve na jeho odporúčanie pracoval niekoľko dní v júli 1928 v knižnici Tatranského múzea v Zakopanom. Tam sa tiež stretol s miestnym riaditeľom Juliuszom Zborowským.²⁹

Neobyčajne dôležitým momentom vo vzťahoch Hrušovského k Poľsku bol rok 1932. V tom čase, keď už bol riaditeľom gymnázia v Kláštore, sa rozhodol, že na gymnáziu začne jazykový kurz poľského jazyka pre tamojšiu mládež. Záujem o výučbu jazyka a kultúry susedov spoza Tatier bol veľký a nielen medzi mládežou, ale tiež medzi niektorými profesormi vyučujúcimi na gymnáziu. Okrem toho bolo do školy zakúpené rádio, v ktorom žiaci počúvali vysielanie v poľskom jazyku, ako aj historické prednášky z Krakova, Varšavy, Katovic a Lvova.³⁰

Mládež mala k dispozícii tiež bohatú knižnicu, ktorú sa podarilo vybudovať vďaka angažovaniu sa Ferdynanda Machya a prof. Semkowicza. Ten druhý sa tiež usiloval, aby bola táto vzácna iniciatíva slovenského priateľa

28 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczovi z 27. decembra 1928, k. 217.

29 MT-ZA, sygn. AB/Zb/244 (S), List Władysława Semkowicza Juliuszovi Zborowskému z 31. júna 1928; tamže, sygn. AB/Zb/244 (H), Pohľadnica F. Hrušovského Juliuszovi Zwolińskému z 15. júna 1928.

30 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczovi z 10. novembra 1932, k. 234; tamže, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczovi z 23. januára 1933, k. 236.

podporená okrem iného aj Tatranským múzeom v Zakopanom. V tejto veci písal riaditeľovi Juliuszovi Zborowskému:

„(...) Iní z našich odchovancov p. F. Hrušovský, riaditeľ gymnázia v Kláštore pod Znievom založil spolok priateľov Poľska zložený z mládeže svojho ústavu a zbiera knihy pre poľskú knižnicu. Vec neobyčajne dôležitá. Keby múzeum mohlo venovať svoje publikácie, poprosil by som Vás poslať ich na adresu F. Machaya Wawel 3, odkiaľ to pošleme na Slovensko.“³¹

O veľkej angažovanosti poľskej strany vo veci vybudovania knižnice písal aj samotný riaditeľ Hrušovský, súčasne neskrývajúc, aký veľký význam má pre priateľské poľsko-slovenské vzťahy slobodný prístup k poľskej literatúre:

„Bol som presvedčený, že naša žiadosť bude v Krakove dobre pochopená, nemyslel so si však, že až do takej miery. Mali sme rôzne problémy, veľa korešpondencie s ministerstvom financií a Národnej banky v Prahe, no po toľkom úsilí sa nám podarilo odstrániť všetky prekážky a knižky sú už u nás, veľmi sa teším a žiaci ešte viacej, lebo teraz majú príležitosť čítať v poľskom jazyku. (...)

Prijmite, pán profesor, naše najsrdečnejšie poďakovanie za ten nádherný dar, ktorý bude prameňom nielen bohatých vedomostí o Poľsku a bratskom poľskom národe, ale tiež dôvodom bratskej lásky a úprimného zamilovania si všetkého, čo je poľské. Prial by som si celou svojou dušou, aby moji žiaci učiaci sa poľský jazyk, ktorým nezištne venujem veľa svojho voľného času, spoznali Poľsko, vašu kultúru, jazyk, literatúru a aby si zamilovali tak

31 MT-ZA, sygn. AB/Zb/244 (S), Pohľadnica Władysława Semkowicza Juliuszovi Zborowskému z 29. septembra 1932.

pre nás blízku poľskú dušu, prinajmenšom tak, ako to všetko milujem ja sám. Pousilujem sa, aby som týmto spôsobom mohol vyjadriť moju hlbokú vďačnosť Poľsku. Tomu Poľsku, kde som počas môjho štúdia našiel toľko radosti, kde som sa toľko naučil a kde som sa vždy cítil ako doma. Poľska pre nás znamená veľa a som na to hrdý, že som bol prvým Slovákom študujúcim v Krakove a budem sa usilovať o to, aby význam kultúrneho poľsko-slovenského zblíženia bolo u nás po čase lepšie vnímané. Jeden zo spôsobov je kurz poľského jazyka, ktorý teraz vediem. Môžem Vás ubezpečiť, milovaný pán profesor, že zaslané knihy sú s radosťou čítané našou mládežou, v dušiach a srdciach ktorej prebúdajú nových priateľov Poľska.“³²

Zlomovým bodom v poľsko-slovenských vzťahoch bolo nepochybne podpísanie poľsko-nemeckého paktu o neútočení 26. januára 1934. Teda dovedty, kým západný sused Poľska formuloval viac či menej otvorené požiadavky hraničných zmien a udržiaval napäté diplomatické vzťahy, Československo mohlo byť vítaným spojencom. Avšak v momente podpísania paktu a zabezpečenia západnej hranice štátu, Praha prestala byť pre vedenie poľského ministerstva zahraničných vecí na čele s ministrom Józefom Beckom dôležitým partnerom. Vyplývalo to okrem iného aj z faktu, že dočasným upustením od expanzie proti Poľsku, začal ju Hitler postupne smerovať voči Československu. Pokus o zblíženie sa s Prahou by teda mohol vyvolať hrozbu navrátenia sa Nemecka k antipoľskej politike spreď uzavretia paktu. Tomu sa poľská diplomacia snažila vyhnúť za každú cenu. Zosilneli teda, takmer

32 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczowi z 10. novembra 1932, k. 234; tamže, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczowi z 23. januára 1933, k. 236.

okamžite, akcie na Tešínsku a podnikli sa rozhodné kroky s cieľom mohutnej podpory slovenskej iredenty. Posilnili sa najmä vzťahy s Hlinkovou stranou.³³

Poľsko-československé kontakty sa pod vplyvom činnosti Varšavy začali rýchlo zhoršovať, čo veľmi rýchlo postrehol a začal sám pociťovať aj František Hrušovský. Napriek nátlaku, ktorý na neho začal byť vyvíjaný, zostal verný svojim polonofilským postojom. V liste z januára 1935 priamo napísal:

„ (...) pracujeme vytrvale na poľsko-slovenskom zbližovaní, hoci atmosféra je trochu neprajná. Je mi veľmi ľúto, že vzťahy medzi Československom a Poľskom sú nie veľmi priateľské, ale priznám sa otvorene, že nerozumiem dôvodom týchto konfliktov. Som presvedčený, že tieto spory nie sú trvalým zjavom. Na druhej strane sa mi zdá, že tým viacej je aj teraz potrebné na oboch stranách pracovať, pretože cieľom našej spoločnej práce sú veci oveľa dôležitejšie, než nejaké konflikty politického charakteru. Najmä u nás na Slovensku priatelia Poľska a priatelia poľsko-slovenského kultúrneho zblíženia sa nenecháme znechucovať tým, čo píšu novinári, ktorí si často neuvedomujú dôležitosť Poľska v živote povojnovej Európy, ktorí nerozumejú významu spolupráce s Poľskom a ktorí pre neznalosť vecí nemôžu rozumieť našej snahe o spoluprácu s Poľskom predovšetkým v kultúrnej oblasti. Milovaný pán profesor si môže byť istý, že mi všetci, ktorí sme mali príležitosť zoznámiť sa s životom, históriou, kultúrou a veľkosťou Poľska, milujeme Poľsko a poľský národ, túžime po jeho veľkosti a jeho skvelej budúcnosti a v práci na poľsko-slovenskom zbližovaní neprestaneme, sme totiž

33 KAMIŇSKI, Marek – ZACHARIAS, Michał. *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918 –1939*, Warszawa 1998, s. 141-142; TOMASZEWSKI, Jerzy. *Polska wobec Czechosłowacji w 1938 r.* In *Przegląd Historyczny*, 1996, t. 37, z. 1, s. 45.

Kowalski, R.: Od očarenia k sklamaniu. F. Hrušovský a jeho styky s Poľskom v rokoch 1924 - 1939

*presvedčení, že poľsko-slovenské zblíženie je jedným z krokov vedúcich k zblíženiu našich krajín a slovanských národov vôbec.*³⁴

Na nemennosť Hrušovského postojov, ako aj jeho skutočnú zanietenosť pre vec poľsko-slovenskej spolupráce, poukázal Marian Gotkiewicz, ktorý ho v roku 1937. Počas prehliadky gymnázia v Kláštore pod Znievom vzbudili uňho obdiv veľké, pekne zariadené školské učebne, predovšetkým však „Poľská sieň“. S neskryvaným údivom si prezeral poľskú knižnicu využívanú účastníkmi kurzu, ktorých poľský jazyk učil riaditeľ Fero – ako priateľsky Hrušovského nazýval Gotkiewicz. Na čestnom mieste visel poľský orol s bielo-červenými symbolmi a po jeho boku sa nachádzal portrét Józefa Pilsudského a prezidenta Ignacy Moścického. *„Nemohol som sa ubrániť údivu! – písal po rokoch Gotkiewicz – „bol rok 1937, vzťahy medzi Poľskom a Československom neboli uspokojivé, a tu mi Fero ukazuje v sieni poľský znak a portréty poľských predstaviteľov.*³⁵

Činnosť Hrušovského, organizovanie kurzu poľského jazyka, ako aj poľská knižnica, spôsobila, že Kláštor pod Znievom sa stal neobyčajne dôležitým centrom popularizujúcim poľskú kultúru, históriu a jazyk na Slovensku. Bola dokonalou súčasťou širšej stratégie realizovanej poľským ministerstvom zahraničných vecí, t. j. kultúrneho zblíženia poľského a slovenského národa. Ako správne poznamenal Tadeusz M. Trajdos, *„išlo predovšetkým o podporu plánu politickej emancipácie Slovákov, o ich*

34 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczovi z 5. januára 1935, k. 247.

35 GOTKIEWICZ, Marian. "Wspomnienia słowackie" ..., s. 149.

vymanenie sa spod českej dominancie“.³⁶ Otázky spojené s týmito aktivitami mala na starosti Východná divízia Politicko-ekonomického oddelenia MZV a konkrétne jeho súčasť Stredoeurópsky referát. Vedúcim referátu od júna 1935 bol Zygmunt Vetulani.³⁷ Silným zástancom poľsko-slovenskej spolupráce bol aj Wacław Łaciński generálny konzul v Bratislave.³⁸ Bol presvedčený, že najúčinnším prostriedkom poľskej propagandy na Slovensku je získanie a následné umožnenie slovenskej mládeži študovať v Poľsku a usmerniť jej činnosť v prospech zblíženia oboch národov.³⁹ Dôležitým prvkom na dosiahnutie úspechu v poľsko-slovenskej akcii bolo predovšetkým nadviazanie vzájomných priateľských kontaktov mladej generácie oboch národov. Nič totiž neuťužuje priateľstvo ako spoznanie kultúry, histórie svojich rovesníkov. Tomu okrem iného mali slúžiť exkurzie mladých poľských gymnazistov na

36 TRAJDOS, Tadeusz. Władysław Semkowicz wobec Słowacji. In ORLOF, Ewa (ed.). *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi, Słowacy w XX w.* Rzeszów, 1999, s. 110.

37 Zygmunt Vetulani (nar. 4. 3. 1894); na MZV od 10. 7. 1919; zástupca Poľska vo Viedni, na konzuláte v Kráľovci, vedúci konzulátu v Ostrave (1921 – 1926), obchodný radca v Istanbule a Bukurešti; od 30. 7. 1935 vedúci Stredoeurópskeho referátu; *Rocznik Służby Zagranicznej RP. Stan 1 kwietnia 1938 roku*, Warszawa 1938, s. 233.

38 Wacław Łaciński (nar. 26. 8. 1891); na MZV od 21. 9. 1919; od 1. 12. 1919 do 30. 06. 1925 pôsobil na poľskom vyslanectve v Prahe, kde zastával funkciu vedúceho kancelárie; 1. 8. 1932 bol nominovaný na čelo konzulátu v Bratislave; tamže, s. 201; *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Roczniki 1934-39*.

39 Konzul pri zhrnutí kultúrno-propagačnej činnosti podliehajúcej jeho diplomatického úradu na Slovensku za rok 1935 konštatoval, že to napriek vynaloženému úsiliu neprináša očakávané výsledky. Príčiny neúspechu videl v aktivitách centrálnej vlády v Prahe a v obavách Slovákov z toho, že budú označení za spolupracovníkov „nepriateľov republiky“. Preto požadoval, aby poľské kultúrne organizácie zosilnili svoju činnosť na Slovensku. Zájazdy poľskej mládeže na Slovensko a slovenskej do Poľska, zvýšenie počtu štipendií pre slovenských študentov alebo tiež spoločné kultúrne projekty mali podľa hodnotenia konzula viesť k zlepšeniu situácie. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (ďalej: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (ďalej MSZ), List poľského generálneho konzula v Bratislave Wacława Łacińskiego poľskému vyslancovi v Prahe z 27. decembra 1935.

Slovensko napr. do Piešťan, Liptovského Svätého Mikuláša, či Trenčína. To bol pravdepodobne dôvod, prečo Waclaw Łaciński počas konferencie v Zakopanem, ktorá sa uskutočnila v januári 1936 za účasti Piusa Jabłońskiego, vedúceho kurzu slovenského jazyka v gymnázium v Nowom Targu, navrhol, aby mládež, ktorú mal na starosti, navštívila počas svojej každoročnej exkurzie na Slovensko svojich rovesníkov z gymnázia v Kláštere pod Znievom. Na tomto mieste je potrebné uviesť, že tento kurz bol organizovaný od začiatku školského roku 1934/1935. V Nowom Targu, podľa vzoru knižnice v Kláštere, bola založená slovenská knižnica, bohato zásobená Maticou Slovenskou. Poľská mládež každý rok od roku 1935 absolvovala niekoľkodňové exkurzie na Slovensko, počas ktorých sa dvakrát stretla s Andrejom Hlinkom.⁴⁰ Konzul Łaciński sa usiloval o to, aby poľská a slovenská mládež mala vzájomný kontakt nielen počas osobných stretnutí v rámci exkurzie, ale tiež v priebehu školského roka. V tejto veci poslal Hrušovskému zoznam žiakov z poľských škôl, ktorí mali záujem o korešpondovanie si s mládežou zo Slovenska. Podobne konal Pius Jabłoński v Nowom Targu. Mládež z tamojšieho gymnázia udržiavala živú korešpondenciu s priateľmi z gymnázia v Liptovskom Svätom Mikuláši.⁴¹

40 AAN, MSZ, sygn. 5628, List poľského generálneho konzula v Bratislave Waclawa Łacińskiego poľskému vyslancovi v Prahe z 11. februára 1936; BJ-DR, sygn. 9597 III, List Matice slovenskej Štátnemu gymnáziu v Nowom Targu z 16. decembra 1935, k. 38; tamže List Matice slovenskej Piusovi Jabłońskému z 14. februára 1936, k. 39; Archiwum Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Nowym Targu, R. Kowalski, Związki Gimnazjum im. Seweryna Goszczyńskiego w Nowym Targu ze Słowacją w latach 1934 – 1939, referat prednesený počas populárno-náučnej konferencie, „Nowy Targ 1346 – 2006. Historia, kultura, tradycja”, 22. júna 2006 v Nowom Targu.

41 ALUM, SZ-FH, fond: 102 B 48a, List poľského generálneho konzula v Bratislave Waclawa Łacińskiego F. Hrušovskému z 25. mája 1935; BJ-DR, sygn. 9580 IV, List

František Hrušovský bol tiež neobyčajne aktívny v oblasti propagácie poľskej literatúry, predovšetkým historických publikácií a vedeckých štúdií. Množstvo z nich recenzoval a prekladal do slovenčiny. Pri príležitosti 250. výročia poľského víťazstva pri Viedni preložil štúdiu prof. Władysława Semkowicza *Litovské vojsko Sobieskeho na Slovensku roku 1683*. Preložil tiež novelu Bolesława Prusa *Tonko*.⁴² Aktivity podporujúce poľsko-slovenské zblíženie nezostali bez povšimnutia poľskej vlády, ktorá mu na návrh prof. Władysława Semkowicza udelila v roku 1935 Zlatý kríž za zásluhy. Toto neobyčajne prestížne vyznamenanie udeľované prezidentom Poľskej republiky mu odovzdal poľský konzul v Bratislave Wacław Łaciński.⁴³ Toto ocenenie malo pre samotného Hrušovského veľkú hodnotu, o čom sa vyjadril v liste adresovanom prof. Semkowiczovi, kde napísal:

„Prijímajúc gratulácie pána profesora pri príležitosti udelenia mi Zlatého kráža za zásluhy, ocitám sa ešte viac v rozpakoch. Plne si totiž uvedomujem, že voči Poľsku nemám také zásluhy, že doteraz som málo vykonal, že to všetko sú dosiaľ len začiatky tej práce, ktorú musím urobiť a že nebol dôvod takto oceniť moju doterajšiu prácu v oblasti kultúrnych poľsko-slovenských vzťahov. Milujúc Poľsko, usiloval som sa rozširovať myšlienku poľsko-slovenského zblíženia predovšetkým v oblasti kultúrnej a cítiac hlbokú vďačnosť voči Poľsku, kde som toľko získal počas mojich štúdií pod láskavým

Piusa Jablonského prof. Władysławowi Semkowiczovi z 29. septembra 1935, k. 183; tamže, sygn. 9590 IV, List Slovenskej sekcie Związku Podhalan Ministerstvu zahraničných vecí vo Varšave z 25. októbra 1936.

42 BJ-DR, sygn. 9582 III, List F. Hrušovského Władysławowi Semkowiczovi z 8. maja 1935, k. 249.

43 PARENIČKA, Pavol. Historické dielo Františka Hrušovského z cirkevnohistorického hľadiska. In *Literárnomúzejný letopis*, 1996, č. 27, cit. 4, s. 212.

dohľadom milovaného pána profesora, viem, že voči Poľsku mám veľa dôležitých záväzkov, preto teda, keďže som dlžníkom, nemôžem mať zásluhy a prijímajúc ten Zlatý kríž z rúk pána konzula Łacińskiego som prijímal niečo, čo som si nijako nezaslúžil. Preto to vyznamenanie musí prijať ako pripomienku, že moju hlbokú a srdečnú vďačnosť Poľsku preukážem vytrvalou prácou v oblasti kultúrnych vzťahov medzi našimi národmi.“⁴⁴

Nemennosť Hrušovského postojov bolo podrobená závažnej skúške na jeseň 1938. Zatiaľ čo v prípade mníchovskej krízy a hraničných zmien, aké boli uskutočnené v oblasti českého Tešínska, ktoré nemali vplyv na zmenu postojov, tak územné nároky predložené Varšavou voči Slovensku, mali kľúčový význam. Nepochybne pre neho bolo veľkým prevrátaním predloženie poľských nárokov voči Slovensku. Nezostal však pasívny a zapojil sa do procesu hraničných úprav. V novembri 1938 bol Hrušovský menovaný a dostal sa na čelo slovenskej delegácie bilaterálnej delimitačnej komisie, ktorá mala vytýčiť priebeh novej poľsko-slovenskej hranice.⁴⁵ Ukázal sa ako tvrdý

44 Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 27-28, 1933 – 34, zošit 1 – 8; PRUS, Boleslaw. *Tonko*, Trnava b.r.

45 Dňa 1. novembra 1938 Kazimierz Papee, poľský vyslanec v Prahe, odovzdal Františkovi Chvalkovskému, ministrovi zahraničných vecí Česko-Slovenska, diplomatickú nótu s požiadavkou hraničných úprav v oblasti Kysúc, Spiša, v Pieninách, v oblasti Sulína. Na jej základe zainteresované strany menovali delegácie do bilaterálnej delimitačnej komisie, ktorá vytýčila novú hraničnú čiaru. Porady sa konali s krátkou prestávkou v dňoch 15. – 29. novembra 1938 ako v teréne, tak aj penzióne Maraton v Zakopanem. Tam bol tiež 30. novembra 1938 podpísaný spoločný protokol upravujúci priebeh novej hraničnej čiary. Vytýčená hranica platila do 21. novembra 1939, keď na základe zmluvy s Treťou ríšou prevzala politickú a administratívnu kontrolu nad časťou poľskej Oravy a Spiša Slovenská republika, ktorá vznikla v marci 1939. AAN, MSZ, sygn. 5509, Odpoveď českého MZV na poľskú diplomatickú nótu z 1. novembra 1938; *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, diel 2*, Bratislava, 1998, dok. 213, s. 184-185 NAIMIER. L. B. *Europe in Decay A Study in Dieintegration 1936 – 1940*, London, 1950, s. 304-307; GAREK, Martin. Slovensko-poľské vzťahy od Mníchova

a nekompromisný vyjednávač, o čom sa nezabudli zmieniť ako vedúci poľskej delegácie prof. Bohdan Zaborski, tak aj Marian Gotkiewicz. Už pri samotnom úvode zdôraznil, ako zaznamenal Gotkiewicz, že „slovenský národ si myslí, že stanovenie hranice nótou je voči Slovensku veľkou krivdou“.⁴⁶ Konkrétne sa snažil o to, aby hranica ponechala obce ležiace na Kysuciach na Slovensku.⁴⁷ Nesúhlasil s príliš veľkými ústupkami voči poľskej strane, bol však pragmatikom. Nepochybne sa domnieval, že rozhodnutie Poľska bolo chybné a škodlivé pre vzájomné poľsko-slovenské vzťahy. Vyjadril sa o tom v rozhovore, ktorý poskytol redakcii *Slováka*, ale tiež vo svojom denníku

1938 po inkorporáciu odstúpených území. In PEKÁR, Martin – PAVLOVIČ, Richard (eds.). *Slovensko medzi 14. Marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Slovensko republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI*. Prešov, 2007, 368-369; BORÁK, Mečislav. Druhá fáza delimitácie hraníc medzi Československom a Poľskom na T ěš ínsku v listopadu 1938 (výběr dokumentů). In *Časopis Slezského Zemského Muzea*, Série B, č. 49/200, s. 51-94; DEAK, Ladislav. Slovensko v strednej Európe – od autonómie po vyhlásenie samostatnosti (1938 – 1939). In BOBÁK, Ján (ed.). *Slovenska Republika (1939 – 1945)*. Martin 2000, s. 9-15; KOZEŇSKI, Jerzy. *Czechosłowacka jesień 1938 r*. Poznań, 1989, s. 122-125; ORLOF, Ewa. *Dyplomacja polska wobec sprawy słowackiej w latach 1938 – 1939*, Kraków, 1980, s. 116-117;

46 GOTKIEWICZ, Marian. Wspomnienia z prac komisji delimitacyjnej polsko-słowackiej odbytych w listopadzie 1938 r. na odcinku Spisza, Orawy i Czadeckiego. In *Wierchy*, roč. 64, Kraków, 1999.

47 Najprv sa poľská strana na Kysuciach dožadovala obcí Svrčinovec, Čierne a Skalité. Nakoniec bola časť týchto obcí vymenená za Suchú Horu a Hladovku na Orave, ktoré poľská strana nepožadovala, JAKUBOWSKI, Olgierd. Nowa granica Polski z Czechosłowacją. In *Wiadomości Służby Geograficznej*, z. 4, Warszawa 1938; MATULA, Pavol. Władza kościelna w przyłączonych do Polski Kysucach w 1938 roku. In KOWALSKI, Robert (ed.). *Od Zaolzia po Jaworzynę. Rewindykacje graniczne jesieni 1938 r.*, Nowy Targ, 2013, s. 53-54; MATULA, Pavol. *Zabratie severných Kysúc Poľskom v roku 1938 a ich navrátenie Slovensku v roku 1939*. In *Zborník Kusyckého Múzea v Ľadci*, 2009, č. 12, s. 151-170; KOWALSKI, Robert. Rewindykacja Suchej Góry i Głodówki do Polski w 1938 roku. In *Orawa*, č. 36, 1998; KOWALSKI, Robert. Prace polsko-słowackiej Komisji Delimitacyjnej w świetle sprawozdania dr Henryka Szatkowskiego z grudnia 1938 r. In *Almanach Nowotarski*, č. 6/2002 s. 58-71.

z prác delimitačnej komisie.⁴⁸ Bol veľmi rozčarovaný rozhodnutím Varšavy, ako aj otvoreným vystúpením prof. Władysława Semkowicza s požiadavkou hraničných úprav. Profesor, podobne ako väčšina poľskej verejnej mienky, poukazoval na nutnosť oveľa väčších a hlbších hraničných zmien. Zdá sa teda, že práve vtedy sa definitívne skončila spolupráca dlhoročných priateľov. Vtedy tiež ustala všetka korešpondencia, hoci ešte niekoľko mesiacov predtým dcéra prof. Semkowicza trávila svoju dovolenku s mužom práve u Hrušovského.

Polonofilské postoje F. Hrušovského, ako aj jeho dlhoročné sympatie a spojenie s Poľskom, mali byť znovu využité na jeseň 1939. Vtedy slovenská vláda snažiac sa o upevnenie suverenity na medzinárodnom poli, chcela mať, čo najviac vyslancov „v zahraničí, aby reprezentovali samostatnosť Slovenska“. Aj do Varšavy bol poslaný zástupca na miesto dočasného charge d'affaires. Spočiatku mal Jozef Tiso v zámere na tento post menovať Františka Hrušovského. Nakoniec ale výber padol na bývalého československého diplomata dr. Ladislava Szathmaryho.⁴⁹

Preložil Pavol Matula

48 *Slovak*, č. 277 z 4. 12. 1938, s. 3; ŠIMONČÍČ, Jozef. Denník Delimitačnej komisie čsl.-poľskej roku 1938. In *Slovenská archivistika*, roč. XXVII, 1992, č. 1, s. 105-109.

49 ORLOF, Ewa. Relacje pomiędzy państwem polskim a państwem słowackim w okresie od 15 marca do 1 września 1939 r. In GŁOWIŃSKA, Joanna (ed.). *Stosunki polsko-słowackie w I połowie XX wieku*. Wrocław, 2006, s. 5.

Resume

The article deals with the Slovak historian, teacher and politician František Hrušovský and his connections to Poland in the 1920's and 1930's. Since 1924 he held a scholarship of the Polish Ministry of Religious Affairs and Public Education and the Polish Ministry of Foreign Affairs, which he received with the support of Prof Władysław Semkowicz from Cracow. He graduated from the Faculty of History and Philosophy at the Jagiellonian University. Prof Hrušovský was well-known in Slovakia as a historian and translator of Polish literature. He also published a book on the Polish king Bolesław I the Brave. He introduced Polish classes and opened a Polish library in the college in Kláštor pod Znievom, which he was head of. In a time of deadlock in Polish-Slovak relations he organised lectures on the history of Poland and had portraits of Marshal Józef Piłsudski and President Ignacy Mościcki on the walls of his office. During the entire period of time covered in the article Prof Hrušovský had close relations with Polish politicians and social activists such as Prof Władysław Semkowicz, Senator Feliks Gwiżdż, PhD Marian Gotkiewicz as well as the Consul of Poland in Bratislava. He undoubtedly was one of the leaders of the rapprochement between Poland and Slovakia. In autumn 1938 he was appointed as head of the Slovak delegation to the bilateral Polish-Slovak Delimitation Commission, which had the task of setting up a new boundary between the two countries. He took the Polish territorial claims against Slovakia very personal and expressed his dissatisfaction with those claims clearly from the very beginning of the Commission's work. When it came to negotiations, he proved to be a hard opponent who was very anxious for the interests of independent Slovakia. His attitude towards Poland and its people evolved from a fascination with Polish history and literature to a mature cooperation and then to a harsh judgement of the international situation and deep disappointment with the Polish government's decisions on the Polish-Slovak borderlands.

Predmet vlastiveda, jej zrod, charakter a výučba počas prvej ČSR

Juraj Kríž

Už v diele jedného z najväčších a najvplyvnejších pedagógov Jána Amosa Komenského môžeme zaregistrovať názor, že učiteľ by mal oboznamovať svojich žiakov s poznatkami o ich bližšom i vzdialenejšom okolí, prírode a minulosti. Ide pritom o množinu vedomostí a zručností, ktoré neskôr zastrešila práve vlastiveda. Komenského poňatie vlastivedného vyučovania malo mať pritom zážitkový a v podstate dobrodružný charakter.

Pozorovanie najbližšieho okolia dieťaťa pritom malo prebiehať už v predškolskom veku: „*Vô štvrtom roku a ďalej treba im zrak ostrit' vyvádzaním a vynášaním ich časom do dvora, do záhrady, lebo na pole, lebo ku rieke, aby spatrovaním živočíchov, stromov, bylín, kvetín, tekúcej vody, točiacich sa mlynov, a čohokoľvek podobného oči popásli.*(..)“¹ Taktiež by mali precvičovať schopnosť detí uvedomiť si čas a jeho premeny: „*Tiež majú byť vyučované znat' rozdiel časov, že iné je noc, iné deň (..) Vianoce že bývajú v zime, Veľká Noc z jara, Letnice zas v lete, na jeseň že býva vinobranie atď.*“²

Nájdeme pritom explicitný odkaz aj na dejepisnú výučbu: „*V dejepise a pamätúvaní vecí bežných majú sa žiaci tiež cvičiť (..) a to najprv maličkými, docela detskými otázkami: kto ti to dal? kdes bol včera? pred včerom? (u*

1 KOMENSKÝ, Ján Amos. *Informatórium školy mateřské*. Ružomberok : Karol Salva, 1892, s. 82-83.

2 Tamže, s. 83.

dedka, u babičky, u tetky atd’.)“³

V ďalšom zo svojich diel, *Veľkej Didaktike*, sa Komenský zaoberá najvyhovujúcejšou štruktúrou obecnej školy, pričom podľa jeho predstavy by prírodovedné a spoločenskovedné poznatky mali na seba nadväzovať. Najprv hovorí o vede, ktorú nazýva „první filosofie“ alebo „profysika“, ktorá by sa mala vyučovať v druhom ročníku a mala by obsahovať „první a nejspodnější náznaky přírody“, teda základné zložky a vlastnosti prírody a ich fungovanie v najjednoduchšom zmysle. V podstate ide o predmet, ktorý dnes poznáme pod názvom „prvouka“. Na profyziku by mali v ďalšom štádiu nadviazať jednak „třída matematická“ ale tiež tzv. „třída ethická“. V prípade „ethických“ vedomostí môžeme hovoriť o výraznej korelácii s učivom, ktoré dnes tvorí obsahový základ spoločenskej zložky vlastivedy, kde je „předmětem úvahy sám člověk jakožto pán světa, se skutky své slobodné vůle, aby se učili pozorovat, co podléhá naší moci a vůli, co ne, a kterak se všechno má spravovat podle zákonů všehomíra atd.“.⁴

Komenský tiež nabádal k postupnému rozvoju vedomostí dieťaťa, kde by učiteľ alebo vychovávateľ mal vychádzať predovšetkým z toho, čo už dieťa pozná: „Netreba teda nič do človeka, čo vedieť má, vnášať, len to, čo v sebe zavinené má, to jemu pomaly rozvíjať, a po čiastkach, čo ktorá vec je, ukazovať, pozná hneď všetko, hneď všetkému vyrozumie.“⁵ Ide o špecifický rys najmä vlastivednej výučby, kde vedomosti na seba plynule nadväzujú.

Zároveň pomenoval ďalšiu nevyhnutnú črtu výchovy a vzdelávania,

3 Tamže, s. 84.

4 KOMENSKÝ, Ján Amos. *Didaktika velká*. Brno : Komenium, 1948, s. 231-232.

5 BIELEK, Karol. O samočinnosti žiakov v pospolitej škole. In *Dom a škola*, 1890, roč. 6, č. 5, s. 135.

ktorá je charakteristická aj pre vlastivednú výučbu. Ide o jej koncentrický (my skôr budeme uprednostňovať modernejší a výstižnejší výraz syntetický) charakter, teda tendencia byť pomyselným stredom výučby, teda celú výučbu koncentrovať, nachádzať spoločné znaky a podstatu medzi jednotlivými predmetmi, prípadne ich praktické využitie. Týmto myslíme napríklad vlastivedné vychádzky spojené s poznávaním flóry a fauny v okolí školy, ľudové povesti a porekadlá, ako spoločný základ vlastivedy a výučby jazyka a literatúry. Ako napokon Komenský hovorí: „*Má li v učení mocne prospievano byť, musí učeň prežívať a zažívať dobre. Jestli má pospolitá škola výrok tento uskutočniť, musí sa v učive po 1. múdro uskromňovať, to najpotrebnejšie a najdôležitejšie, a po 2. príbuzné predmety sústreďovať, koncentrovať.*“⁶

Počas ďalších storočí sa mnohí učitelia a odborníci v oblasti pedagogiky, filozofie a vzdelávania, pokúšali nájsť vyhovujúci rámec pre výučbu vlastivedných vedomostí. V tejto súvislosti by sme mali spomenúť názory a predstavy J. F. Pestalozziho (1746 – 1827), ktorý podobne ako Komenský poukazuje na stupňovitú výchovu a výučbu detí, od dôverne známych poznatkov z rodinného kruhu, k odbornejším a všeobecnejším, pri ktorých je dôležitý učiteľ s „*vedeckým a odborným vzdelaním*“.⁷

Za jeden z významných nástrojov vlastivedného poznania sa tiež považuje princíp názornosti, snahu prepojiť teoretické poznatky výučby s praktickou demonštráciou či už spoločenskovedných alebo prírodovedných reálií. Názornosť pritom za jednu zo základných zložiek výchovno-

6 Tamže, *Dom a škola*, 1890, roč. 6, č. 6, s. 164.

7 KÁDNER, Otakar. *Stručné dejiny pedagogiky*. Praha : Česká grafická unie, 1933, s.64-65.

vzdelávacieho procesu považovali už K. D. Ušinskij (1824 – 1871), ktorý ju uplatnil vo výučbe fyziky, kde žiaci realizovali pokusy, a L. N. Tolstoj (1828 – 1910) ktorý hovoril o exkurziách ako o najlepšom spôsobe poznávania prírodných a spoločenských javov.⁸

V kontexte dejín pedagogiky teda môžeme zaznamenať určité náčrty, návrhy a koncepty o sprostredkovanie vlastivednej látky žiakom, v podobe predmetu, ktorý by tieto vedomosti poprepájal a zastrešil, no o vlastivede ako o samostatnom predmete môžeme začať hovoriť až v polovici 19. storočia. Vlastiveda sa vtedy zrodila a postupne dotvárala najmä v nemecky hovoriacom prostredí. Keďže vlastiveda po roku 1918 v ČSR sa inšpirovala najmä nemeckou (rakúskou) tradíciou vlastivednej výučby, mali by sme sa pri nej krátko pristaviť, pomenovať jej vývoj, predstavy a faktory ktoré ju ovplyvnili.

Pedagogický lexikón z roku 1970 nám približuje genézu koncepcie vlastivedy v dejinách nemeckej pedagogiky. Prvopočiatky vychádzali z humanistickej myšlienkovkej školy bádateľov z rôznych krajín. F. Bacon ovplyvnil diškurz svojou metodológiou, J. Lock predstavami o gnozeológii, J. J. Rousseau presvedčením, že dieťa najmä cez aktívne bádanie svojho okolia preniká do poznania sveta, alebo Komenský svojím princípom názornosti vo výučbe. Celkovú podobu vlastivedy ovplyvnil aj Pestalozziho názor, že pozorovanie predstavuje základ výučby a poznania, a že dieťa sa o svete dozvedá najviac v každodennom kontakte s rodičmi, súrodencami a s ostatnými blízkymi z jeho okolia.⁹

8 NAVRÁTILOVÁ, K., BUJNOVÁ, E., IVANOVIČOVÁ, J.: *Vlastiveda na I. stupni základnej školy*. Nitra: Pedagogická fakulta Univerzity Konštantína filozofa v Nitre, 2002, s. 9.

9 *Pädagogisches Lexikon in zwei Bänden*. Zv. 1, heslo „Heimatkunde“. Gütersloh:

Koncept výučby nového predmetu na školách načrtli nemeckí pedagógovia 19. storočia Harnisch a Finger, ktorí zdôrazňovali najmä význam vedomostí. Naformulovali ucelený metodický a didaktický rámec pre predmet, ktorému dali meno vlastiveda (Heimatkunde). Vlast' (domovinu) vnímali predovšetkým ako priestor, ktorý žiaci môžu bezprostredne spoznávať a pochopiť. Vlastiveda v ich ponímaní, má hlavne propedeutickú úlohu, kde sa z vlastivedného základu v 3. a 4. ročníku základných škôl, ďalej rozvíjajú reálie, najmä zemepis, prírodopis a dejepis.¹⁰

Ako encyklopédia ďalej uvádza, na základe Fingerovho konceptu sa vlastivedná výučba začala rozvíjať v troch smeroch. Prvý stavia do popredia formálnu výučbu žiakov. Žiaci majú k vedomostiam dospieť pomocou jasných a zrozumiteľných predstáv, opisov, názorov a návodov. Následne sa vyčlenila skupina herbartistov, ktorý za cieľ vlastivednej výučby pokladajú formovanie citov, vôle a zmýšľania. Výučba má podľa nich slúžiť ako príprava na vecnú výučbu, pričom za významnú metódu rozvoja charakteru žiakov považujú čítanie a interpretáciu rozprávok a povestí. Nakoniec sa rozvinul ešte tretí okruh chápania vlastivedy, ktorý pokladal využitie sveta, v ktorom žiaci žijú, za najlepši spôsob výučby. Úlohou vlastivedy je existujúcu predstavu žiaka o svete doplniť, objasniť a prehĺbiť. Za najlepšie spôsoby pritom považovali pozorovanie, chápanie, porovnávanie, triedenie, alebo dôraz na jazykovú, umeleckú a technickú stránku výučby. Ako autori konštatujú, tento koncept vlastivedy, ktorý pochopiteľne zahŕňal aj niektoré znaky a aspekty predošlých dvoch, sa počas školskej praxe ukázal ako najúčinnější a využíva sa dodnes.¹¹

Bertelsmann Fachverlag, 1970, s. 1201-1202.

¹⁰ Tamže, s. 1202.

¹¹ Tamže.

V snahe vytvoriť si plastický obraz o vlastivednej výučbe nemeckej proveniencie ešte uvádzame vymedzenie vlastivedy švajčiarskou pedagogickou encyklopédiou. Tá nám vlastivedu (Heimatkunde) charakterizuje nasledovne: „Vlastiveda zahŕňa vedomosti a výskum bezprostredného životného okolia človeka. Najskôr sa zaoberá prehľadom reálií domova žiakov, prechádza do všeobecného, praktického výskumu životného priestoru ľudí a výsledkov ich činnosti, zachytáva prírodné javy a úkazy, celkový obraz krajiny a sprostredkováva pohľad na dejinný a hospodársky rozvoj rodnej krajiny v premenách času. Výskum sa pozvoľna rozširuje od domu alebo dvoru, od sídliska alebo mestskej štvrti k dedine a mestu a prechádza k najvzdialenejším miestam na hraniciach našej vlasti. Existuje plynulý prechod medzi vlastivedou na nižšom stupni a zemepisom na strednom stupni výučby.“¹²

Chápanie vlastivedy vo švajčiarskych školách teda súviselo najmä s jej zemepisným profilom, ktorý žiakov uvádzal do oblasti geografie a ďalšie vedné odbory ako dejepis, prírodopis, alebo občianska výchova pri charakteristike predmetu absentujú. Napriek tomu je pozoruhodné, že v definícii sa pomerne často skloňujú emočne podfarbené výrazy ako vlast', otčina, prípadne domovina. Tento výskyt v podstate nevedeckých termínov pritom ostro kontrastuje so samotnou obsahovou náplňou predmetu, ktorý opisuje encyklopédia. Predmet má totiž žiakov oboznámiť najmä s každodennými a praktickými, prírodno-spoločenskými reáliami ich okolia.

Na prvý pohľad paradoxný výklad sa môže javiť ako prirodzený, pokiaľ zoberieme do úvahy celkový dobový kontext. Vznik a vývoj vlastivednej výučby sa prekrýval s obdobím výrazných národných pohybov

¹² Lexikon der Pädagogik. Zv. 1, heslo „Heimatkunde“. Bern: Verlag A. Francke A. G., 1950, s. 651.

v strednej Európe. V prípade nemeckých krajín dochádzalo k národnému obrodeniu a spájaniu takmer štyridsiatky štátov a kniežatstiev, ktoré sa v roku 1871 zlúčili do Nemeckého cisárstva. Napriek vzniku veľkej a dynamicky sa rozvíjajúcej ríše v Európe sa najmä v prvých rokoch objavovali odstredivé tendencie. Výučba vlastivedy sa tak mohla vnímať ako zjednocujúci element, ktorý mal v žiakoch formovať národnú identitu vzniknuteľného štátu, pričom veľký symbolický význam mal aj názov samotný.¹³ V prípade Rakúska zas mohlo ísť o snahu vyslať nový impulz občanom vtedajšej monarchie, v snahe priniesť konsolidáciu do morálne aj politicky frustrovanej európskej moci.

Skutočnosť, že predmet má svoje počiatky, tradíciu, ale aj určité politicko-pragmatické využitie v nemecky hovoriacich krajinách, uvádzame zámerne. Len vtedy môžeme pochopiť postavenie vlastivedy v česko-slovenskom školstve po roku 1918. Všetky režimy po prvej svetovej vojne totiž nadviazali na nejakú formu jej výučby a zároveň analogicky využívali vlastivedu ako integrujúci a konsolidačný, prípadne propagačný a manipulačný

13 Proces formovania národnej identity cez školskú výchovu však začal v nemecky hovoriacich krajinách už na začiatku 19. storočia, po napoleonských vojnách. Práve vojnu s Francúzskom teda môžeme považovať za katalyzátor národnej emancipácie nemeckých kniežatstiev. Johann G. Fichte, ktorý sa považuje za jedného z Kantových nasledovníkov, sa počas svojho života usiloval podporiť nemeckú národno-kultúrnu identitu, ktorá bola práve vplyvom napoleonských vojen roztrieštená. Vo svojich „*Rečiach k nemeckému národu*“ (1807 – 1808) akcentuje potrebu národnej nemeckej výchovy a zároveň navrhuje zrealizovať Platonovu predstavu štátnej výchovy, kde by boli deti vychovávané v duchu národnom od 7. roku veku vo „*verejných výchovniach*“. Na toto učenie nadviazal aj filozof Georg F.W. Hegel, ktorý bol dokonca údajne prezývaný „*štátny pedagóg Pruska*“ (Prusko zohralo pri zjednocovaní Nemecka kľúčovú úlohu, pozn. J.K.). Na rozdiel od napríklad Pestalozziho voľnejšej koncepcie slobodného školstva, je Hegel striktný zástanca podriadenosti jednotlivca voči celku a dôraz kladie na jeho poslušnosť voči spoločnosti. Išlo o dominantný prúd v nemeckom školstve 19. storočia. Vlastivedná výchova v duchu národnom a vlasteneckom sa tak stala len prirodzeným vyústením diskusie o výchovno-vzdelávacej politike ako nástroja národnej identifikácie v Nemecku. Zdroj: KÁDNER, O.: c.d. s.59.

nástroj. V dôsledku podobného historického a politicko-spoločenského vývinu, vďaka relatívnej blízkosti jednotlivých štátov, ale aj vďaka podobnému poňatiu otázky národnej a štátnej identity, ktorá sa odlišuje napríklad od západoeurópskych krajín ako Veľká Británia alebo Francúzsko, tak môžeme vlastivedu označiť za stredoeurópsky, pedagogicko-spoločenský fenomén.

Na Slovensku sa predmet vlastiveda začal vyučovať až po 1. svetovej vojne, pri vzniku prvej Československej republiky. V tomto období sa tiež vyskytli prvé odborné definície. V nasledujúcej kapitole si však podrobnejšie priblížime, že nielen pre slovenské, ale aj pre české prostredie išlo o relatívne nový, v praxi neodskúšaný predmet. Ako sme už uviedli, umiestnenie vlastivedy do učebných osnov vychádzalo z rakúskej tradície českého školstva, konkrétne z učebných osnov z roku 1915. Konceptia, metódy a obsahové vymedzenie sa len tvorili a doladzovali, preto v prvopočiatoch môžeme naraziť na rozmanité, niekedy dosť protichodné, prípadne útržkovité definície.

Najmä počas obdobia 1. ČSR sa ešte stretávame s viacerými pomenovaniami, ktoré však označujú ten istý predmet. Vynímajúc dnes zaužívaný pojem „vlastiveda“, tak môžeme nájsť ďalšie výrazy ako „domoveda“, „náuka o domovine“, alebo dokonca „domovopis.“ Učebné osnovy z roku 1930 sa potom prikláňajú k názvu „Náuka o domovine.“¹⁴

14 V metodickej príručke z roku 1929, môžeme nájsť rozsiahle zdôvodnenie premenovania predmetu od regionálneho historika, učiteľa a vedca F.L. Sála (1867-1941) : „Rok 1915 nám занiesol do škôl tzv. vlastivedu, ktorá sa stala mimovoľnou príčinou, že sa počalo uvažovať a diskutovať, čo sa touto novou disciplínou mieni. A u treba po pravde uznať, že české učiteľstvo pilne pracovalo na definícii tzv. vlastivedy, až došlo k poznaniu, že by sa mala vlastne nazývať náukou, ktorá sústavne pripravuje človeka pre život, a to jeho prežívaním. Školská mládež je predsa súčasťou národa, ona mnoho prežíva zo súdobého života v rodine a v obci. Preto má škola na základe dnešného určenia obľahčovať toto poznanie a prežívanie života a má mládež

Domoveda, jej cieľ a výučba bola jednou z prvých publikácií, ktorá reagovala na učebné osnovy z roku 1921, ktoré prvýkrát uvádzajú nový predmet vlastiveda. V úvode autori podávajú vysvetlenie ohľadom vývoja koncepcie relatívne nového predmetu. Odvolávajú sa pritom na už spomínané rakúske učebné osnovy z roku 1915. Zdôrazňujú, že ide o disciplínu, ktorú uhorské školstvo nepoznalo, aj keď uhorské osnovy z roku 1905 poukazovali na potrebu spoločnej výučby reálnych predmetov na strednom stupni štúdia.¹⁵ Určitý, aj keď nekoncepčný rozmer vlastivedného vyučovania teda existoval aj v uhorskom školskom systéme. Domoveda, respektíve vlastiveda je vymedzená ako „náuka o domove, o vlasti. Má teda zoznámiť žiaka s domovom, s vlastou. To bol pravda tiež úkol doterajších osnov a nejde tu teda o nový predmet, ale o látku domova a vlasti iným spôsobom ako dosiaľ založenú (ponímanú), roztriedenú, zmetodizovanú a tiež vyučovanú“.¹⁶

Vlastiveda sa vnímala ako súčasť širšieho súboru predmetov v obecných školách, ktoré sa nazývali „vecné náuky“ (niekedy sa môžeme stretnúť aj s výrazom „reálie“ alebo „reálne náuky“). Česká pedagogická encyklopédia z roku 1940 uvádza, že išlo o relatívne mladý predmet, ktorý bol zavedený na obecných školách v druhej polovici 19. storočia.¹⁷

uspôsobňovať pre jeho dokonalejšie formy. A keby vlastiveda mala pôvodne byť len lokalizovaním reálnych poznatkov, bola by už tým mnoho vykonala, lebo bola by priblížila českého človeka východisku vlastného života, jeho najbližšiemu okoliu. Tedy nie vlastiveda, ale nauka o živote.“ Zdroj: JANOŠKA, Miloš: *Metodická príručka k vyučovaniu vlastivedy*. Prešov: Štehtovo kníhkupectvo a nakladateľstvo, 1929, s.4.

15 ČERNÝ, Vladislav, HOLÝ, Ladislav: *Domoveda, jej cieľ a výučba*. Ústredné nakladateľstvo a kníhkupectvo učiteľstva československého v Prahe: Banská Bystrica (filiálka), 1921, s.3.

16 Tamže, s.7.

17 Právny rámec pre vecné učenie vznikol v roku 1869, keď bol prijatý „Základný zákon o školách obecných“, Ríšske ministerstvo vyučovania a kultu následne vydalo

Vecné náuky na nižšom stupni obecných škôl reprezentoval predmet „prvouka“, na strednom stupni sa vyučovali práve prostredníctvom vlastivedy, ktorá „účelne pripravuje vecné chápaní učebných oborů a jejich členění podle logické soustavy, kdežto věcné náuky na vyšším stupni se rozčleňují v jednotlivé reálné předměty které navazují na společný vlastivědný základ.“¹⁸ Na základe tejto charakteristiky tak môžeme postrehnúť dôraz na propedeutický rozmer vlastivedného vyučovania. Vlastiveda nemala význam len sama o sebe, ale aj ako súčasť širšieho kontextu vecného vyučovania v ďalších fázach výchovno-vzdelávacieho procesu.

Učebné osnovy z roku 1930 sa tiež zaoberali vecnými náukami. Za ich hlavný cieľ pokladajú „poznať v základných rysoch vývoje veškerenstva tak, aby budúci občania rozumeli zjavom prírodným i útvarom ľudskej spoločnosti a tak spravili si základ svetového názoru.(..) Vecné náuky budujú na všetkých stupňoch na jednotnom základe, ktorým sú prírodné a spoločenské útvary domoviny.“¹⁹

Môžeme tiež zaznamenať úmysel, aby došlo k plynulej nadväznosti predmetov, pričom pri každom ďalšom stupni sa vedomosti prehľbujú a rozširujú. Prvouka (1. – 3. ročník) tak má žiakov naučiť prírodné a spoločenské javy „jednoducho vnímať a chápať“, náuka o domovine (vlastiveda, 4. – 5. ročník) „snaží sa priviesť žiaka rozumne poznávať zjav

vykonávací predpis, ktorý upresňoval obsah a organizáciu výučby vecných náuk. Za hlavný dôvod zavedenia nového predmetu sa označoval nedostatok základných vedomostí žiakov v oblasti prírodovedy, zemepisu a dejepisu. Učiteľia mali pri výučbe brať ohľad aj na „pomery o vlasti“ a aj na domov žiakov. Zdroj: MEJSTRÍK, Václav. a kol.: *Metodika vyučovania vlastivedy*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1965, s.13

18 Pedagogická encyklopedie. Zv. 3, heslo „Realie“. Praha: Novina, 1940, s. 538-539.

19 JANOŠKA, M.: c. d. s. 4-5.

svojho prostredia“. Na vyššom stupni (6. – 8. ročník) majú nakoniec žiaci vychádzať z dovedy nadobudnutých vedomostí a skúseností, ale zároveň aj z nových výkladov, prípadne z pozorovania osvojiť si „*najdôležitejšie poznatky, podľa vecných odborov urovnané a na koľko možné, v hrubých rysoch uvedené vo vývojovú súvislosť*“. ²⁰

V prípade samotnej vlastivedy ucelenejšiu koncepciu z roku 1938 uvádza už spomínaná pedagogická encyklopédia. Východiskovým bodom má byť domov a život v ňom, ktorý postupne prechádza do pozorovania okolia školy, obce, mesta a krajiny, kde žiaci žijú. Cieľ vlastivedy je pritom charakterizovaný omnoho pestrejšie a prítlačivejšie ako v dnešných učebných osnovách. Vlastiveda má žiakov „*uváděti do poznání člověka, přírody a společnosti a tím zároveň rozvíjeti duševní život žáků pro jejich úkoly společenské*“. ²¹ Okrem výkladu učiva sa za dôležitú zložku výučby považovali aj vychádzky do prírody, zriadenie školského múzea a zavedenie kreslenia a modelovania, ktoré mali slúžiť ako vyjadrovací prostriedok. ²²

V tejto súvislosti autori lexikónu zvyrazňujú aj význam „*domovedného princípu*“ (Bodenständigkeit) ako dôležitého nástroja pri výučbe predmetu. Pri jeho praktickom uplatnení by sa mal učiteľ opierať o bezprostredné prírodné a spoločenské prostredie žiakov a je založený na ich skúsenostiach a vlastných názoroch, ktoré sa môžu realizovať aj prostredníctvom vychádzok do prírody, kultúrnych a sociálnych inštitúcií. Odporúča sa, že by mal byť „*nejen věcným, ale i didaktickým východiskem všeho vyučování, středem veškeré školní práce a sjednocovacím osnovním*

20 Tamže, s. 5.

21 Pedagogická encyklopedie. Zv. 1, heslo „Domověda“. Praha: Novina, 1938, s. 368-369.

22 Tamže.

činiteľom. Z toho vyplývajú snahy o zjednocené vyučování (*Gesamtunterricht*)“.²³ V tomto svetle teda môžeme opäť konštatovať vplyv a tradíciu pedagogiky nemecky hovoriacich krajín, či už ide o zjednotené vyučovanie (*Gesamtunterricht*), domovedný princíp (*Bodenständigkeit*) alebo samotnú vlastivedu (*Heimatkunde*) na formovanie predstáv o vlastivede ako učebnom predmete v obecných školách počas prvej ČSR.

Hlavným východiskom pri výučbe vlastivedy bolo predovšetkým blízke prírodné a spoločenské prostredie žiakov vo vzájomných súvislostiach. V každom období záviselo od konkrétnych učebných osnov, prípadne ich absencie, na ktorý element vlastivednej látky sa kladie dôraz vo výchovno-vzdelávacom procese. Obzvlášť v najmä v 20. rokoch 1. ČSR môžeme naraziť na relatívnu nejednoznačnosť a neujasnenosť koncepcie vlastivedy v učebných osnovách, čo v končenom dôsledku poskytlo väčší priestor pre jednotlivých učiteľov, aby vytýčili koncepciu výučby a rozhodli o výbere konkrétnej látky.

Pokiaľ ide o metodiku, v procese výučby sa pritom priamo alebo nepriamo nabádalo k indukčivnému bádaniu, teda od podnetov a vedomostí bezprostredného okolia žiakov k abstraktnejším a širším súvislostiam. Od zrozumiteľnejších a hmatateľnejších prírodno-zemepisných a spoločenskovedných reálií, k tým abstraktnejším a komplikovanejším. Za dôležitý doplnok naratívno-faktografickej výučby sa pritom považoval princíp názornosti. Výklad učiva sa teda mal v optimálnom prípade doplniť o vlastivedné vychádzky, návšteva múzeí a ďalších kultúrnych ustanovizní, prípadne o výtvarnú, hudobnovýchovnú alebo literárnu zložku.

Taktiež je nevyhnutné poznamenať, že vlastiveda sa vždy ponímala

23 Tamže.

KRÍŽ, J.: Predmet vlastiveda, jej zrod, charakter a výučba počas I. ČSR.

ako vstupná brána do výučby ďalších predmetov, ktoré by sme mohli označiť dnes nie často používaným výrazom „*reálne predmety*“. Inými slovami plnila propedeutickú funkciu v ďalšej výučbe, kde čerpala vedomosti z ustálených vedných disciplín, predovšetkým biológie, humánnej a prírodnej geografie, ale aj spoločenských vied, najmä histórie, teórie štátu a práva a filozofie. Oboznamovanie žiakov so zjednodušenými poznatkami týchto odborov však nebol jedinou úlohou propedeutického procesu. Omnoho podstatnejšie malo byť úsilie o pochopenie súvislostí a súvzťažností medzi jednotlivými disciplínami, schopnosť pochopiť celý systém a jeho príčinné súvislosti.

V rámci celkového kontextu by sme azda na tomto mieste mali spomenúť odborníkov a pedagógov, ktorí zasvätili svoju vedeckú činnosť výskumu vlastivedy, jej učebným osnovám a metodickým aspektom predmetu. Išlo predovšetkým o L. Holého, R. Šimeka, M. Janošku, J. Korejsa, K. Spalovú, N. Černého, V. Mejstříka, I. Korčeka, V. Špendlu, K. Navrátilovú, E. Bujnovú, K. Ivaničovou a ďalších.

V ďalších kapitolách sa budeme zaoberať detailnejším pohľadom na postavenie a charakter vlastivedy v jednotlivých historických medzníkoch. Poukážeme na odborný a didaktický diskurz, ktorý v súvislosti s vlastivedou prebiehal, pomenujeme významné publikácie a učebnice a preskúmame aj vplyv celkovej spoločensko-politickej atmosféry ako významného determinanta jej výučby.

Vývoj, výučba a koncepcia vlastivedy v medzivojnovom období

Charakter ČSR determinovali predovšetkým okolnosti, za ktorých vznikla. Teda najmä rozhodnutie Čechov a Slovákov, dvoch

západoslovanských národov, emancipovať sa od rakúsko-uhorskej monarchie. S tým súvisela aj snaha negovať princípy a hodnoty, na ktorých bola monarchia postavená. Ideový rámec predstavovalo predovšetkým republikánske štátne zriadenie, demokratická forma vlády, humanizmus a sekularizmus ako odpoveď na klerikálne, prevažne rímskokatolícke tendencie zaniknutej habsburskej monarchie.

Predstavu o tom, aké ciele a úlohy by malo plniť školstvo a v akom duchu by mal prebiehať výchovno-vzdelávací proces, ilustrujú zásady modernej školy, tak ako ich pomenoval zakladateľ ČSR a jej prvý prezident, univerzitný profesor Tomáš Garigue Masaryk. Ten považuje za optimálny cieľ modernej školy predovšetkým demokratické a humanistické hodnoty. Zároveň však zdôrazňuje, že škola by mala byť štátna, sociálna a politická.²⁴ Z toho implicitne vyplýva, že škola by tiež okrem výchovno-vzdelávacej funkcie mala dieťa usmerňovať k určitému svetonázoru a súboru hodnôt, ktoré vtedajšia spoločnosť vyznávala.

Československé školstvo čelilo v období po prvej svetovej vojne viacerým výzvam a problémom, ktoré prirodzene ovplyvnili aj výučbu vlastivedy. Novovzniknutý štát pozostával z krajín, ktoré síce pred prevratom patrili do jednej monarchie, no boli súčasťou iných správnych celkov. Čechy patrili pod Rakúsku časť monarchie, no na Slovensku platili uhorské zákony. Preto sa do značnej miery líšil školský systém i učebné osnovy. Zakiaľ české školstvo zaznamenalo aj počas Rakúska relatívny rozkvet a slobodu, slovenské školstvo fakticky neexistovalo. Tento tristný stav spôsobovala politická,

24 BRŤKOVÁ, Milada: *Kapitoly z dejín pedagogiky*. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, 1995, s.128.

kultúrna a jazyková nesloboda, ktorá trvala predovšetkým v rokoch 1875-1914.²⁵ Na Slovensku nebolo dostatok obecných škôl, neexistovali slovenské gymnázia a ani vysoké školy, študenti museli navštevovať univerzity vo Viedni a Pešti.

Muselo teda dôjsť k zjednoteniu koncepcie výučby a učebných osnov na českých a slovenských školách. Taktiež bolo nevyhnutné spustiť proces budovania škôl všetkých úrovní. V Bratislave bola v roku 1919 zriadená Univerzita Komenského a zároveň referát pre školstvo, ktorý organizačne aj metodicky patril pod Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠANO) v Prahe.²⁶

Už sme uviedli, že systematické vlastivedná výučba predtým na Slovensku nemala tradíciu. V uhorských školských osnovách síce existoval predmet „Cvičenie reči a umu“, no ten sa pokladal skôr za oporu ďalšieho jazykového vyučovania, hoci obsahoval základné vedomosti o prírode a spoločnosti, ktoré by sa obsahom a rozsahom dali prirovnať k dnešnej prvouke.²⁷ Výučba vlastivedy tak v prvých rokoch prebiehala na základe modernejších, českých učebných osnov z roku 1915, ktoré však vychádzali z rakúskych vzdelávacích plánov, ktoré boli vypracované v roku 1913. Tie pritom nemohli najmä po praktickej stránke dostatočne reflektovať dynamiku

25 Uhorská vláda na čele s Kolomanom Tiszom v rokoch 1874-1875 zatvorila tri slovenské gymnáziá v Kláštore pod Znievom, Revúcej a Martine, a v roku 1875 došlo k zrušeniu Matice slovenskej. Maďarizácia sa zintenzívnila prijatím tzv. Apponyiho školských zákonov v roku 1907, ktoré ešte viac okliešťovali možnosti slovenského školstva. Pozn. J.K.

26 Pedagogická encyklopedie. Zv. 1, heslo „Československé školství“. Praha: Novina, 1938, s. 204-205.

27 KANCÍR, Ján, MADZIKOVÁ, Alena: *Základy didaktiky vlastivedy*. Prešov: Prešovská Univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied, 1999, s.12.

vedecko-technologického, kultúrneho a demografického vývoja, ale najmä zásadnú zmenu spoločensko-politických súvislostí. Duch československého školstva sa mal adaptovať na demokratické a republikánske hodnoty.

Živú polemiku o nových úlohách školskej politiky obohatila aj metodická príručka slovenského učiteľa Michala Šveca z roku 1923 „*Slovenská škola*“. Zaoberá sa predovšetkým celkovou predstavou o realizácii školskej politiky na Slovensku v poprevratových pomeroch.

Švec už v úvode upozorňuje na odlišné podmienky Česka a Slovenska v školskej a vzdelávacej oblasti. Najmä ľudové školstvo muselo pred prevratom pôsobiť ako nástroj maďarizačnej myšlienky, pričom didaktický, materiálny ani právny rámec neumožňoval národne uvedomelým učiteľom, aby vo výučbe rozvíjali slovenskú identitu. Preto autor ďalej konštatuje, že „*doba oslobodenia našla slovenské učiteľstvo takmer nepohotove nepripravené. V prvých mesiacoch sa ťažko dalo niečo významnejšieho, cennejšieho robiť. Usilovalo sa iba o to, aby maďarský ráz aspoň vo zovňajšku zmiznul a aby v školách slovenská tendencia zvíťazila.*“²⁸

Na ďalších stranách pritom môžeme nájsť úsilie o dôkladný a systematický prehľad cieľov a úloh nového národného školstva. Za úlohy národnokultúrnej a národnopolitickej povahy autor považuje rozvíjanie a posilňovanie slovenskej identity, či už pomocou „*vypestovania národného slohu*“ vo výtvarnom umení, alebo podnecovaním národohospodárskeho myslenia u detí.²⁹ V prípade štátotvorných úloh školstva zas autor nabáda na posilňovanie česko-slovenskej vzájomnosti a na „*utvrdzovanie slavianskej*

28 ŠVEC, Michal: Slovenská škola. Osnova a úprava pre ľudové školy. Trnava: Kníhtlačiarne G. a E. Bežo, 1923, s.1-2.

29 Tamže, s.6.

myšlienky.“³⁰

Za národno-spoločenské úlohy školy sa považuje výchova v náboženstve ako „najvhodnejšieho a najúčelnejšieho prostriedku mravnej výchovy.“ Náboženský rozmer na vyučovaní pritom Švec nevníma len ako nástroj na budovanie poprevratového školstva, ale aj ako reakciu na hrozivé udalosti svetovej vojny, pričom dôslednú kresťanskú mravnú výchovu pokladá za spôsob ako v žiakoch formovať ľudskosť a individualitu a predchádzať tak prípadným ďalším tragédiám. Podobne sa môžeme dopracovať k výzve na pestovanie sociálneho citenia a demokratických princípov, keď cituje jednu z predchádzajúcich publikácií, kde sa zvyrazňuje že „škola je spoločnosť budúcich občanov, dbajme, by výchova v nej v duchu demokratickom vedená bola.“³¹

V našej práci sme dali priestor metodickej príručke najmä preto, aby sme ilustrovali, aké boli názory na výchovný a hodnotový vplyv školy pri tvorbe učebných plánov. Publikácia tiež postuluje možnosti a perspektívy prestavby slovenského školstva v intenciách nového spoločenského a štátneho zriadenia. Ide však skôr o politický akčný program s rozpracovanými ideovými a programovými tézami, ako odborný dokument ktorý by sa zaoberal výchovou a vzdelávaním. Táto skutočnosť nám v prvom rade dokresľuje atmosféru v československej spoločnosti v poprevratovom období.

Zároveň nám však môže nepriamo dať čiastočnú odpoveď na otázku,

30 Autor rozvíja myšlienku „národohospodárskeho myslenia“ nasledovne: „Je naliehave nutno oboznámiť dietky so základmi národohospodárskeho myslenia. Vyložíme dietkam, že každá práca ktorá smeruje k umožneniu dobrobytu ľudského, je rovnako cenná. Vyložíme na tomto podklade význam jednotlivých odvetví produktívneho hospodárstva vôbec. (...)“ Tamže, s. 7.

31 Tamže, s.8 -9.

prečo v prvých povojnových rokoch absentovali dopodrobna rozpracované učebné osnovy, s prihliadnutím na všetky didakticko-metodické náležitosti, tak ako tomu bolo neskôr, napríklad v tridsiatych rokoch. Vtedajšia situácia si vyžadovala najsamprv vytýčiť a doladiť zásadnú, celkovú koncepciu školskej politiky, ktorá musela premietnuť spoločenské priority. Škola sa vnímala ako nástroj prevýchovy detí a mládeže v duchu československých republikánskych a demokratických hodnôt. Až potom prišiel na rad dôkladnejší rozbor vzdelávacích plánov a učebných osnov.

Nešlo však o jedinú veľkú výzvu, pred ktorou stálo československé školstvo. Za problém môžeme považovať neprehľadný legislatívny rámec. V rokoch 1918 až 1922 môžeme hovoriť o provizóriu, keďže dochádzalo k zjednocovaniu predpisov a budovaniu jeho organizačného zázemia. Na Slovensku sa pochopiteľne nemohli mechanicky prebrať všetky školské predpisy a ani učebné osnovy ktoré platili v Čechách. V prvom období tak slovenskí učitelia museli vychádzať z uhorských osnov, pričom sa postupne adaptovali na český model.³²

Školský referát nariadil 10. februára 1920 vypracovať dočasné učebné osnovy pre ľudové školy. Medzi jednotlivými predmetmi sa uvádza aj „domoveda“ (vlastiveda) ako predmet pre 3. a 4. ročníka, respektíve 2. a 3. ročníka v prípade jednotriednych škôl. Okrem stručného časovo-tematického plánu však dočasné osnovy neobsahovali podrobnejšie metodické a koncepcné rozpracovanie učebnej látky.³³

V ďalších dočasných rámcových osnovách ľudovej školy z 20. augusta

32 NAVRÁTILOVÁ, K., BUJNOVÁ, E., IVANOVIČOVÁ, J.: c.d. s. 10-11.

33 ČERNÝ, V., HOLÝ, L.: c.d., s.3. et 11.

KRÍŽ, J.: Predmet vlastiveda, jej zrod, charakter a výučba počas I. ČSR.

1921 sa zas vlastiveda spolu so zemepisom, prírodopisom, silozpytom a dejepisom považuje za súčasť vecného učenia (reálií). Osnovy obsahujú len stručný cieľ predmetu: „*Uschopniť žiactvo, by dovedlo o všetkom proste pohovoriť aj všetko jednoducho zobrazit', čo samo pozoruje v prírode aj v najbližšom svojom okolí, pokiaľ sa to zrovnáva s duchovným obzorom detským. Poznať život domova a vlasti.*“³⁴

Formálno-právne došlo k zjednoteniu a upresneniu pravidiel, na ktorých fungovalo československé národné školstvo prijatím tzv. Malého školského zákona z 13. júla 1922.³⁵ Systémy sa sprehľadnili a zbližili po normatívnej, organizačnej aj logistickej stránke. Nevyriešil sa však problém tematicko-obsahového vymedzenia každodenného vyučovania vlastivedy, ktorú učebné osnovy podrobne nerozpracovali.

Prvopočiatky výučby predmetu tak charakterizovala určitá zmätenosť, neurčitosť a improvizácia. Na tento fenomén poukazujú viaceré zdroje. Ako konštatuje kolektív autoriek z UKF v Nitre „*Neujasnenosť a šírka obsahu vlastivedy, ale aj dynamika vyplývajúca z poznávania neustále sa meniacich životných skutočností, vplývali na jej postavenie v obsahu základnej školy, na koncipovanie vlastného obsahu, ako aj postavenie v učebnom pláne.*“³⁶

V tejto súvislosti musíme priblížiť stret niekoľkých pedagogických koncepcií, ktoré mali rozsiahly dosah nielen na výučbu vlastivedy, ale aj na celkovú výchovu a vzdelávanie v ČSR. Výrazný pedagogický prúd, ktorý ovplyvnil československé školstvo najmä pri jeho zrode, bol herbartizmus. Ten

³⁴ ŠVEC, M.: c.d. s.156-157.

³⁵ Pedagogická encyklopedie. Zv. 2 heslo „Malý školský zákon“. Praha: Novina, 1939, s. 83.

³⁶ Tamže, s. 10.

môžeme označiť za atavizmus rakúskeho školstva, ktorý bol počas prvých desaťročí dvadsiateho storočia postupne prekonávaný. Nemecký filozof, a jeden zo zakladateľov klasickej pedagogiky ako vednej disciplíny, Johann Friedrich Herbart, poukazoval na „*mravnosť*“ ako dominantný cieľ výchovy a za kľúčový princíp výučby považoval priamu interakciu so žiakmi. V dôsledku relatívneho nedostatku reálnych skúseností u detí navrhuje, aby dochádzalo k ich neustálemu rozširovaniu najmä výkladom učiteľa pojmovým učením.³⁷ Najmä v prípade vlastivedy, ktorá by mala byť založená na praktickom prepojení teórie s reálnym svetom a jeho poznaním, sa však táto predstava javila ako problematická. Mnohí ju teda kritizovali za jej prílišný intelektualizmus, verbalizmus a formalizmus.³⁸

Prevládajúcou teóriou, ktorá začala prenikať do československého školstva bolo najmä učenie zamerané na žiaka, ktoré sa občas označuje ako „*pedocentrizmus*“ alebo „*reformná pedagogika*“. Vychádza z presvedčenia, že stredom celého výchovno-vzdelávacieho procesu je žiak, jeho vlohy, vlastnosti a osobnosť. Pri výučbe ktoréhokoľvek predmetu by tak mal učiteľ prispôbiť obsah a rozsah látky telesným a duševným možnostiam dieťaťa. Vo svetle pedocentrického pohľadu na vlastivedu sa dostávajú vedomosti do úzadia, a za dominantný sa považuje výchovný princíp. Toto stanovisko vo svojom výskume podporil už spomínaný priekopník systematického výskumu vlastivedného vyučovania, Rudolf Šimek, ktorý sa mu venoval najmä vo svojej publikácii „*Vlastivěda v národní škole*“ (1922). V nej kritizoval tradičné pedagogické koncepty, ktoré mali oporu v herbartizme a zároveň vyjadril

³⁷ BENNER, Dietrich: *Allgemeine Pädagogik*. München: Juventa Verlag, 1991, s.56-57.

³⁸ MEJSTŘÍK, V.: c.d. s.14.

presvedčenie, že vlastiveda by nemala byť o vzťahu medzi žiakom a vyučovacím predmetom ale o vzťahu žiaka k jeho životnému daniu.³⁹

Šimekovo poňatie vlastivedy bolo zároveň skeptické voči presnému vymedzeniu učiva, čo napokon vyplývalo zo samotnej povahy pedocentrizmu a jeho dôraze na výchovné aspekty a veku primeranosť.⁴⁰ Na jednej strane tak otvorilo celý systém novým impulzom, ktoré znamenali odklon od tradičných formalistických postupov vo výchove a vzdelávaní, no vzhľadom na koncept „*činnej školy*“, a snahu nepreťažovať žiakov nadmernou učebnou látkou, sa začal vytrácať propedeutický rozmer vlastivedy.

Za problém môžeme považovať aj nejasnú predstavu, aký mal byť rozsah výučby a do akej miery by mali žiaci preniknúť do pochopenia celého systému. V tomto svetle nabádajú pri výučbe reálií (a vlastivedy) autori encyklopédie z roku 1940 k opatrnosti, poukazujúc na neustáli prísun nových reálnych poznatkov. Zároveň, v súlade s názormi R. Šimeka, nepovažujú za reálne, aby vlastiveda mohla žiakov oboznámiť s celým systémom. V takom prípade by totiž muselo dôjsť k výraznej redukcii obsahu celkového učiva. V tejto súvislosti teda odporúčajú venovať najväčšiu pozornosť látkam, ktoré majú najvyššiu výchovno-vzdelávaciu hodnotu a sú kľúčové pri formovaní svetonázoru žiakov.⁴¹

V prospech tohto poňatia vlastivedného vyučovania argumentujú autori už uvedenej publikácie o „*domovede*“, jej cieľoch a výučbe. Kritizujú „*schematické*“ usporiadanie reálnych predmetov na strednom stupni výučby

³⁹ Tamže, s.15-16.

⁴⁰ KANCÍR, J., MADZIKOVÁ, A.: c.d. s.13.

⁴¹ Pedagogická encyklopedie. Zv. 3, heslo „*Realie*“. Praha: Novina, 1940, s. 539.

keď uvádzajú že tieto „nemôžu mať výchovnej a vzdelávacej ceny a o vzhľadom na vek detí svojou sústavnosťou, náhlosťou postupu, odbornosťou, vytvárajúcou možnosť detského ponímania, množstvom pojmov, obťažujúcich detskú pamäť.“⁴² Nabádajú naopak na využívanie bezprostredného žiakovho okolia vo výučbe, pričom úlohu školy by nemalo „napchať žiaka vedomosťami pozitívnymi, ale prebudiť, vycvičiť a zbystriť zmysle, chápanie, rozum, cit a vôľu.“⁴³

Trochu odlišnú predstavu od pedocentristických koncepcií formuloval Josef Pešek. Ten vnímal vlastivedu ako predmet so svojim osobitým postavením, ustáleným obsahom, metodikou a špecifickým charakterom v sústave výchovno–vzdelávacích predmetov.⁴⁴

V dôsledku rozporu o teoretické vymedzenie vlastivedy a absencie podrobnejších učebných osnov a metodiky najmä v dvadsiatych rokoch⁴⁵ nemôžeme hovoriť o jednotnej a ucelenej výučbe, ktorá by sa vzťahovala na celú republiku. Podľa potreby síce vznikali príručky, metodické materiály, prípadne aj učebnice, tie však nemali presah okresu, prípadne kraja.⁴⁶ Priamo úmerne s absenciou centrálného plánu výučby vlastivedy, ktorý by obsahoval metodické a tematické požiadavky a usmernenia, rástol význam individuálnych

42 ČERNÝ, V., HOLÝ, L.: c.d., s.4.

43 tamže

44 MEJSTRŠÍK, V.: c.d. s. 15.

45 Až v roku 1930 sa Norbert Černý pokúsil preklenúť rozpory, ktoré súviseli s koncepciou vlastivednej výučby, keď vypracoval nový návrh učebných osnov. Vo svojej koncepcii sa pokúsil skombinovať aj pedocentrický náhľad na výučbu s prvkami tzv. opisno–naukovej koncepcie, založenej na logicko–vedeckom usporiadaní. Zdroj: MEJSTRŠÍK, V.: c.d. s. 17.

46 KORČEK, Ivan: *Vlastiveda, pomocná kniha pre učiteľov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970, s.28.

učiteľov a vychovávateľov. Najmä do roku 1923 tak vzniklo veľké množstvo učebníc a príručiek s vlastivedným obsahom.

Napríklad už v roku 1919 vychádza v Prešove publikácia Stanislava Klímu „Slovenská vlastiveda“, s podtitulom „Zemepis a dejepis pre slovenské ľudové školy.“ Kniha vznikla vďaka šarišskému „školdozorcovi“ Pavlovi Gallovi. Išlo o súbor prednášok z „učiteľského náukobehu“, ktorý sa konal v Prešove medzi 21. júlom a 2. augustom 1919.⁴⁷

Nešlo o učebnicu v pravom slova zmysle, teda o didaktický dokument, ktorý by obsahoval logicky a konzistentný usporiadanú učebnú látku. Skôr ho môžeme považovať za zbierku dejepisných a zemepisných vedomostí, s prihliadnutím na vek žiakov. Text je písaný beletristickým štýlom a autor sa prihovára priamo k detskému čitateľovi, pričom často používa konkrétne príklady a prirovnania aby si žiaci vedeli predstaviť predmety a javy o ktorých rozpráva.⁴⁸

Štruktúra zemepisnej zložky vlastivedy sa delí na Čechy, Moravu Sliezsko a Slovensko. V prípade Slovenska sa navyše autor snažil žiakov

47 KLÍMA, Stanislav: *Slovenská vlastiveda*. Prešov: Pavel GALLO, šarišský školdozorca, Kníhtlačiareň Arpád Kóscha v Prešove, 1919.

48 Zemepisná zložka vyzerá nasledovne: „Milé dietky! Viete, čo je to kilometer? 1000 metrov, však áno? Mohli by ste mi povedať, aká veľká je to vzdialenosť? Na príklad, keby sme išli z našej školy, až pokiaľ asi siaha jeden kilometer? A viete ako dlho by sme museli, aby sme prešli túto vzdialenosť? Štvrt' hodiny, dobre. Nože a koľko kilometrov by sme ušli za hodinu? Štyri kilometre. Koľko kilometrov by sme mohli prejsť za celý deň? Keby sme išli 10 hodín a to je veru dosť na to, aby sme ustali, prešli by sme 40 kilometrov za deň, toľko, koľko by asi vlak na železnici prešiel za 1 hodinu, ak by ovšem išiel rovnou čiarou. Teraz počúvajte, ako toho použijeme. Keď ešte nemáme dostatočne veľkej mapy, nakreslíme si mapu sami na našej tabuli. Prvá krajina, o ktorej sa budeme učiť z našej československej republiky, sú Čechy. Tu uprostred tabule зробím koliesko. To značí naše hlavné mesto: Prahu. A teraz budeme cestovať na všetky strany svetové.(..)“ Zdroj: Tamže, s. 1.

oboznámiť so štatistickými údajmi z jednotlivých stolíc.

Dejepisná časť vlastivedy je omnoho rozmanitejšia a odráža sa v nej povojnový entuziazmus z nadobudnutej štátnosti, a zároveň úsilie zahrnúť všetko, čo jej predchádzalo. Je rozdelená na devätnásť kapitol, ktoré sa zaoberajú jednotlivými obdobiami slovenských a aj českých dejín. Postupuje sa od najstarších čias cez veľkomoravské a uhorské dejiny až po Jánošíka, „*boj za slobodu*“ a končí sa záverečnou, samostatnou kapitolou o prezidentovi T. G. Masarykovi.

Odpor voči uhorskej štátnosti sa dá zaznamenať v časti, kde sa vlastiveda venuje vláde Arpádovcov v Uhorsku.⁴⁹ Okrem iného sa dočítame že „*na zámkoch slovenských bola pre slovenský ľud vždy len jedna izba – väzenie.*“⁵⁰ Autor učebnice zároveň vyzdvihuje Jána Husa a Jána Žižku ako významné, pozitívne postavy histórie. Tento postoj pravdepodobne vychádza zo sekulárneho charakteru ČSR a zároveň znakom dominancie českej politickej garnitúry, ktorá mala voči predovšetkým katolíckemu rozmeru v politike veľké výhrady.

Humanistický, sekulárny a demokratický charakter ČSR je napokon explicitne zdôraznený v stati, ktorá sa zaoberá 30-ročnou vojnou a jej dôsledkami. Autor ju uzatvára s poznámkou: „*Dnes je už ľudstvo na tom stupni vývinu, že žiaden pre svoje náboženské presvedčenie prenasledovaný nemôže a nesmie. V našej republike je úplná sloboda pre všetky náboženské spoločnosti. Treba nám, aby sme boli znášaví ku každému.*“⁵¹

⁴⁹ Arpádovci vládli v Uhorsku približne od konca 9. storočia až do roku 1301. Pozn. J.K.

⁵⁰ Tamže, s. 18.

⁵¹ Tamže, s.24.

Výchovný rozmer môžeme nájsť prakticky v celej publikácií, ktorej záverečná časť je venovaná prezidentovi a zakladateľovi štátu T. G. Masarykovi. Masaryka pritom nezobrazujú len ako politika a štátnika, ale ho aj velebia ako otcovskú, takmer až mýtickú postavu ktorá symbolizuje všetky pozitívne hodnoty.⁵²

Aj keď publikácia z roku 1919 nie je úplne autentickým učebným materiálom, ktorý nemá regionálny presah, v istom zmysle predznačuje ďalší vývoj vlastivedného vyučovania počas 1. ČSR. Kostru mali tvoriť predovšetkým vedomosti na poli geografie a histórie, ktoré dopĺňali prírodovedné, umelecké a ľudovýchovné postrehy, pričom silný bol aj didaktický rozmer výučby a vplývanie na hodnotový svet žiakov. Práve na strednom stupni výučby⁵³ začala prebiehať mravná a hodnotová výchova detí, v zmysle demokratických a humanistických ideálov.

V roku 1921 vyšla už spomínaná metodická príručka „*Domoveda, jej cieľ a výučba*“. Dvojica autorov s a v nej usilovala vytýčiť metodický a tematický rámec jej výučby, ciele a úlohy v nových spoločenských podmienkach. Vlastiveda by mala podľa autorov plniť dve úlohy, priamu a nepriamu.

Priamu pritom následne rozdeľujú na „*vyučovateľskú*“, teda „*zisťovanie vecných poznatkov*“ a výchovnú, ktorá má na starosti „*pestovanie citu a vôle*“. Učiteľ by mal najmä „*využiť každej príležitosti, každej chvíle kde na skutočných dokladoch (názoroch) z okolia žiakovho možno zjasniť, vysvetliť*

⁵² Tamže, 29-32.

⁵³ 3. až 5. ročník ľudových (základných) škôl. Pozn. J.K.

a rozmnožiť predstavy a pojmy reálnych poznatkov“.⁵⁴

Autori sa tiež v duchu neskoršej Šimekovej koncepcie stavajú odmietavo k vedeckému výkladu a systematickej kategorizácii, ktoré považujú za veku neprimeraný koncept. Naopak, vo svetle pedocentrických koncepcií nabádajú na vytvorenie dôverného a priateľského vzťahu medzi učiteľom a žiakom. Učiteľ by sa mal zaujímať o každodenný život dieťaťa, jeho záujmy a problémy. Mal by sa zároveň usilovať byť trpezlivý a zohľadňovať myšlienkový svet dieťaťa: „Učiteľ musí tiež mať neprestajne na mysli, že veci dospelému prirodzené a ľahko pochopiteľné sú deťom abstraktné a cudzie, a žiadajú vysvetlenia primerané patričnému detskému veku.“⁵⁵

Dôraz sa tiež kladie na previazanie učebnej látky so známym prostredím a osobnými skúsenosťami dieťaťa.⁵⁶ V tejto súvislosti nabádajú na hojné využívanie vlastivedných vychádzok a sústavné cvičenie obrazotvornosti. Žiaci budú môcť oboje využiť v neskoršom zemepisnom vyučovaní, pri poznávaní krajiny, čítaní z mapy a pri schopnosti odhaliť príčinné súvislosti.⁵⁷

54 ČERNÝ, V., HOLÝ, L.: c.d., s.11-12.

55 Tamže, s.12.

56 Nutnosť stavať výučbu na skúsenosti z bezprostredného okolia detí je opísaná následne: „A predsa len tak je načim prebudiť záujem a pozornosť detí. Zaved'me ich k známemu miestu a hľa, ako keby kúzelným prútikom šibol: Koľko vedia deti rozprávať o milom a známom okolí, koľko skúseností, koľko poznatkov už sami nazbierali, koľko otázok majú na učiteľa! Zmizol skorší chlad a z rozjasaných očí žiari kúzlo domova, rodnej pôdy. A v školskej izbe milé teplo vzájomného porozumenia zabezpečuje úspech z výučby.“ Tamže, s. 13.

57 Časť, ktorá sa venuje lokálnym vychádzkam je pekným príkladom učebného plánu, ktorý je založený z výučby zameranej na žiaka. Autori dopodrobna rozpracovali návod, akým spôsobom by učitelia mali uchopiť vlastivednú učebnú látku. V prípade miestneho pozorovania alebo „lokálnej dokumentácie“, by tak mal učiteľ žiakov zaviesť k miestu v blízkosti školy a upozorniť ich na to, čo si majú všimnúť. Napríklad pri potoku by žiaci

Nepriama úloha by mala byť na zreteľ ďalšie vyučovacie predmety v rámci „koncentračnej výučby“. Vlastivedná látka tak má byť základ pre všetky predmety, a naopak, jej výučba by mala využiť poznatky ostatných predmetov. Ako sa ďalej uvádza, „správne vedená domovedná výučba je súčasťou centrom všetkej školskej práce na strednom stupni.“⁵⁸

V snahe koncentrovať vedomosti z ďalších disciplín, sa tak stretávame napríklad s odkazom na „rýdzu a čistú mluvu“. Vlastivedné vychádzky, miestne povesti a udalosti by sa ďalej mali premietnuť do slohových prác a slohovej výučby.⁵⁹ Autori tiež nabádajú na vznik čítaniek, ktoré by využívali vlastivedné námety, ale súčasne by obsahovali články s náukou o mravnej a občianskej výchove. V stati ktorá sa zaoberá „využitím domovedy v počtoch“ sa zas môžeme dozvedieť, že „žiadna počtovnica nemôže poskytnúť toľko zaujímavého a cenného počtovedného materiálu, ako práve okolie, ktorom dieťa žije.“ Vychádzajúc v podstate z princípu názornosti, sa tiež odporúča využívanie hmotných i nehmotných prameňov a pomôcok, ako nákresov, diagramov, pohľadníc, fotografií, starých peňazí a rôznych technologických

mali pozorovať: „Rôzny vzhľad potočných brehov, útvar pôdy (hlinistá, piesočnatá, skalnatá), zafarbenie vody aj dna, vodná hladina zrkadlom, tieň, svetlo vo vode, zisťujú, prečože sa potok krúti (v mäkkej zemi prebil sebe cestu, tvrdá skala nepovolila – potok obíde), tu chytro, tam pomalšie tečie (s vršku, po rovine, od hatí), aká je sila vody a aký má význam pre blízky mlyn, papierňu, elektrárňu, ktorý je pravý a ľavý breh, odkiaľ a kde potok tečie, kde je jeho prameň; premýšľajú o pôvode mena (Bystrica – bystro tečie, Starohorský potok prichodí od Starých Hôr) a pod. Tým vedíme deti, aby si všetkého všimli aby s otvorenými očami pozorovali svoje okolie a život prírody. Z vidieho a prežitého zobudíme vnútornú radosť z krásy: veselá nálada v krásnom okruhu, potecha v žiali, splynutie s vôkolnou prírodou, predstava pohádkových bytostí (hastroman, vodné žienky). Tamže.

⁵⁸ Tamže, s. 24.

⁵⁹ Tematicky tak napríklad má učiteľ využiť heslo „Otcovský dom“ ktoré sa má stať základom pre slohové cvičenie „Náš domček“, „Kde bývam najradšej“, „Najmilší kútik našej chalúpy“ a podobne. Tamže, s.25.

pomôcok (horniny, nerasty).⁶⁰

Publikácia sa tiež venuje výchovnej funkcii vlastivedy: „*Výchovné tendencie domovedy budú pestovať cit, vôľu a mravný charakter. Cit pre krásu, pre dobro nájde najvyššieho vyvrcholenia v láske k Tomu, kto všetky tieto veci stvoril a múdrou rukou riadi, ako aj k prírode a ku všetkému, čo v nej žije.*“⁶¹ Vychádza sa pritom z demokratických a humanistických princípov, na ktorých bola prvá ČSR založená. Akcentujú sa národná a náboženská znášanlivosť, vlastenectvo, úcta k súkromnému a štátnemu vlastníctvu, ale aj kultivácia osobných vlastností. Formovanie žiaka po výchovnej stránke by pritom malo prebiehať aj prostredníctvom dialógu učiteľa a žiaka, kde by učiteľ mal žiakov nabádať a usmerňovať aby sami dospeli k želaným záverom pomocou správne kladených otázok a námetov na zamyslenie.⁶²

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že celá publikácia je hodnotným príspevkom do diskusie o vlastivednom vyučovaní, ktorá prebiehala počas celých 20. rokov, pričom nepochybne pohla celý odborný diskurzodopredu. Za obzvlášť zaujímavú môžeme považovať štylistickú stránku, kde autori popisovali didakticko-metodickú stránku výchovno-vzdelávacieho procesu veľmi figuratívnym spôsobom, bez toho, že by kniha strácala odborný ráz. V istých aspektoch by s malými zmenami bola nepochybne využiteľná a aplikovateľná aj v dnešnej dobe.

V roku 1924 na základe výnosu Ministerstva školstva a národnej osvety vychádza „*Slovenská vlastiveda pre školy ľudové*“, ktorej

⁶⁰ Tamže, s. 24 - 29.

⁶¹ Tamže, s.29.

⁶² Tamže, 29 – 31.

zostavovateľom bol Cyril Merhout⁶³. Pravdepodobne hlavným zámerom ministerstva bolo v tejto súvislosti dostať rámcovým osnovám z roku 1921 a vytvoriť ucelenejší učebný materiál pre vlastivednú výučbu na Slovensku. V porovnaní s Klímovou učebnicou z roku 1919, má táto publikácia omnoho konzistentnejší a štandardnejší obsah i štruktúru, i keď stále vykazuje niektoré problematické rysy. Je pritom rozdelená na väčšie tematické okruhy.

V istom zmysle sa dá povedať, že ide o prvú vlastivednú učebnicu ktorá nesie znaky štandardizovaných učebných textov, ako ich poznáme dnes. Rozvrh učebnej látky je prepojený s doplnkovými poznatkami z kultúry, literatúry, alebo jednotlivých regiónov (napr. na článok „O slovenčine“ nadväzujú „Príslovia a porekadlá“ a „Slovenská pieseň“). Zároveň na konci každej témy sa nachádzajú otázky a úlohy ktoré majú žiaci uskutočniť, aby sa o konkrétnom učive dozvedeli viac, prípadne aby sa lepšie orientovali v problematike. Tieto umožňovali dôslednejším učiteľom rozširovať základný rámec poznatkov o podrobnejšie vedomosti z jednotlivých oblastí.⁶⁴

Učebnica však zohľadňuje najmä vek a myšlienkový svet žiakov a je koncipovaná na základe pedocentrických koncepcií. Obsah i štruktúra má na zreteli najmä výchovný princíp, rozsah relevantných faktografických informácií je relatívne úzky a stručný. Žiaci, ktorí sa učili z tejto učebnice tak

63 Okrem Merhouta, ktorý bol hlavným redaktorom publikácie, môžeme v jednotlivých tematických okruhoch nájsť viac autorov (D. Jurkovič, K. Medvecký, Š. Krčméry, J. Detrich, J. Pešek, V. Šrobár, využívajú sa aj rozprávky a povesti Pavla Dobšinského) Pozn. J.K.

64 Napríklad v stati „Miestopis Slovenska“ sa nachádzajú súhrnné otázky: „Ktoré významnejšie mestá ležia v poriečí Dunaja, Moravy, Váhu? Opíš ich významnosti! Kde kvitne priemysel textilný, kde drevársky, kde papierne, železolejárne, strojárne, parbiarne, kde sklené hutý? (..) Pomenuj významnejšie kúpele, hrady, historické miesta atď.!“ Zdroj: MERHOUT, Cyril a kol.: *Slovenská vlastiveda pre školy ľudové*. Prešov: Štehtovo kníhkupectvo a nakladateľstvo, 1924, s.28.

získali len základnú predstavu o vlastivednej látke. Nemôžeme teda hovoriť o logicko-disciplinárnej sústave, ktorá by žiakov ďalej uvádzala do problematiky jednotlivých reálnych náuk (prírodopisu, dejepisu, zemepisu, prípadne občianskej výchovy).

Duch učebnice zároveň bezvýhradne a miestami až nekriticky razí oficiálne hodnoty prvej ČSR a jej zakladateľov. Už na jednej z prvých strán môžeme nájsť ilustráciu, ktorá zobrazuje T. G. Masaryka, E. Beneša a M. R. Štefánika so štátnym znakom ČSR uprostred s poznámkou „*Zakladatelia nášho štátu*“.

V príspevku, ktorý sa zaoberá Československou republikou sa môžeme dočítať: „*Povstala roku 1918, keď víťazstvom takzvanej štvordohody (entente – antant) skončená svetová válka zvrhla okovy rakúsko-uhorské s krajín, teraz do zväzku republiky patriacich, v jeden slobodný žiadnej veľmoci nepodriadený štát sa spojivších.*“⁶⁵

V časti ktorá sa venuje obyvateľstvu sa môžeme dočítať, že v krajine žije 67,7% Čechoslovákov, 21,6% Maďarov, 4,7% Nemcov, 2,9% Rusínov, 2,2% Židov atď. Ide o zaujímavý, a pre dvadsiate roky príznačný popis národnostného zloženia obyvateľstva, ktorý vychádzal z koncepcie „*čechoslovakizmu*“, ktorý hlásala vládna politická garnitúra. Vychádzal z presvedčenia, že Česi a Slováci nepredstavujú dva samostatné národy, ale naopak, sú len dve vetvy jedného československého politického národa. Projekt však bol problematický a nereálny. Masaryk a Beneš sa ho snažili presadiť ako oficiálnu štátnu ideológiu najmä z pragmatických dôvodov, keďže

65 Tamže, s. 29.

mali obavy z výrazného vplyvu nemeckého elementu v Československu.⁶⁶ Snaha sa v praktickej rovine prejavila na školách a v úradoch, čo spôsobovalo nevôľu medzi časťou slovenského obyvateľstva a politickej reprezentácie najmä Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) a Slovenskej národnej strany (SNS). Preto sa celé obdobie prvej ČSR nieslo v znamení konfliktu „čechoslovakizmus“ verzus „autonomizmus“. Čas a vývoj však ukázali, že ide síce o dva príbuzné, ale samostatné národy, s asymetrickým historickým vývinom a odlišnou jazykovou a kultúrnou identitou.

Učebnica teda odráža a sleduje oficiálne vytýčenú politickú líniu, ktorá sa mala uplatniť aj voči žiakom stredného stupňa ľudových škôl. Na druhej strane, v porovnaní s Klímovou vlastivedou, je obdobie rakúsko-uhorských dejín spracované vyváženejšie a s väčším odstupom. Udalosť okolo „slovenského odboja“ v roku 1848-1849⁶⁷ opisuje slovenský básnik a spisovateľ Štefan Krčméry veľmi pútavým, stručným a veku primeraným spôsobom. Na margo slovenského povstania a dobrovoľníckych oddielov píše:

66 V Československu žilo na základe sčítania obyvateľstva z roku 1921 viac ako 3 milióny Nemcov. Pozn. J.K.

67 Slovenské povstanie bolo súčasťou širšej revolúcie v rokoch 1848 – 1849. Uhorské politické kruhy sa usilovali o väčšiu autonómiu, prípadne až samostatnosť v rámci Habsburskej monarchie, čo vyústilo v ozbrojené povstanie. Táto aktivita vzbudzovala obavy na strane slovenského národného hnutia (Štúr, Hurban, Hodža) ktoré sa obávalo zintenzívnenia maďarizácie v prípade úspechu snaženia uhorských politikov. Preto v „Žiadosiach slovenského národa“ požadovali splnenie národných a politických požiadaviek ktoré by Slovákom v Uhorsku zabezpečili väčšiu samobytnosť. Uhorská vláda však na pôvodcov žiadostí vydala zatykač. Tí utiekli za hranice, odkiaľ zorganizovali dobrovoľnícke oddiely, ktoré podnikali vojnové výpravy na Slovensko. Vo svojej snahe sa spojili aj s rakúskym cisárskym dvorom, ktorý sľúbil splnenie niektorých slovenských národných požiadaviek. Po úspešnom potlačení maďarského povstania za pomoci ruského vojska však rakúsky cisár František Jozef svoje predošlé sľuby nesplnil. Pozn. J.K.

„Väčšinou kosami a cepami vyzbrojené roty vojensky neznačili mnoho, ale mali veľký národný význam.“ Mierne protihabsburský hrot môžeme zaznamenať na konci článku, kde Krčméry konštatuje že: „Maďarskú revolúciu odzbrojili Rusi, ale Slováci sa v nádejach svojich sklamali. Viedeň neodmenila ich vernosť a s maďarskými krajinami i Slovensko dostalo sa do stavu obleženia.“⁶⁸

Jednotliví autori tiež velebia niektoré historické postavy, ako napríklad Jánošíka, ktorého nazývajú „Šuhaj slobody“, Jána Amosa Komenského, alebo Milana Rastislava Štefánika.⁶⁹ Cieľ takejto v podstate zjednodušenej interpretácie slovenských dejín, pravdepodobne vychádzal zo snahy formovať v žiakoch kladné národné povedomie a rozvíjať ich individualitu a cieľavedomosť.

V roku 1929 vyšla ďalšia komplexná učebnica, ktorá nepochybne zvýšila povedomie o predmete, ktorý stále predstavoval pre učiteľstvo, žiakov, ale aj širokú verejnosť určité novum. Miloš Janoška zostavil a vydal publikáciu „Hoj, zem drahá!“ s podtitulom „Vlastiveda (náuka o domovine) pre IV. a V. škol. ročník škôl ľudových“. Štruktúru, obsah a štýl má podobnú ako predošlej Merhoutovej učebnici vlastivedy, no poznatky v nej sú usporiadané profesionálnejšie a konzistentnejšie, s lepšie prepracovanou didakticko-systematickou zložkou.

⁶⁸ MERHOUT, C.: c.d. s. 72.

⁶⁹ Jánošíka nekriticky opisujú ako „hviezdu, ktorej lesk ani do dnes úplne nezanikol, (...) ktorý chcel ujarmenému slovenskému ľudu vydobyt' slobodu (...).“ Tamže, s. 68. Vavro Šrobár zas približuje život a pôsobenie a tiež smrť M.R. Štefánika: „Odmietnul cestovať vlakom, cez bývalé Rakúsko-Uhorsko. Ako by sa bol štítal použiť výhody vlaku štátu, ktorý ponížoval a otročil jeho národ.(...) Štefánik bol najväčším a najcennejším synom slovenského ľudu. A tohto vzácneho, jedinečného syna vzal nám osud čo obeť za našu voľnosť a slobodu.“ Tamže, s. 76.

Autor učebnicu štruktúrne rozdelil na základe jednotlivých ročných období. V každom období sú potom tematické celky zo všetkých vlastivedných oblastí, pričom jedná téma na druhú nadväzuje na základe spoločných znakov. Žiaci si tak uvedomujú prirodzený životný cyklus prírodných a spoločenských javov. Vlastiveda začína jesenným obdobím kde nájdeme napríklad okruhy ako: *Rodina, Bydlisko – Rodisko, Súkromné a Verejné budovy, Plán triedy, Plán školskej budovy, Ulica – námestie, Magnet, Obzor, Zmysly, Strany sveta, Jarabice, Sťahovaví a prelietaví vtáci, Kompas, Nebeské telesá, Zamestnanie obyvateľstva, Naši predkovia, Vzdelanie obyvateľstva, Chotár, Plán obce, Povešť* atď.

Môžeme si všimnúť, že každá časť knihy pozostáva z prírodopisných, dejepisných, zemepisných a aj fyzikálnych námetov, ktoré sa autor snaží podať vo vzájomnom prepojení (napríklad *Náš odev – Ohrev – Kúrene – Zápalky*). Oproti predošlým vlastivedným publikáciám sa táto javí ako najkomplexnejšia aj pokiaľ ide o relatívne veľké množstvo vedomostí z oboru fyziky (silozpytu), kde vidíme tendenciu podporiť učivo praktickými cvičeniami a pokusmi, prípadne nákresmi a schémami. Príprava na jednotlivé predmety v ďalšom stupni štúdia je lepšie zvládnutá, ako v prípade predchádzajúcich učebníc. Tiež je zjavná snaha dostať názvu a obsahu vlastivedy ako „*náuky o domovine*“ keďže oboznamuje žiakov s poznatkami z okolia ich domu, obce, prípadne okresu a vecami, ktoré sú dôverne známe z ich každodenných skúseností.

Janoška sa usiloval okrem vedomostnej stránky, ktorá zohľadňuje vek žiakov vytvoriť dostatočný priestor aj pre výchovu a formovanie sociálnych a emočných zručností. Samotný názov vlastivedy pochádza z básne Martina Rázusa, ktorá sa nachádza v jej úvode. Lyrickým spôsobom je tu zhrnutá krása

rodnej krajiny, československá národná jednota, eufória zo samostatnosti, a aj odhodlanie ju brániť. Išlo o výstižný, stručný a pritom pútavý spôsob, ako predstaviť vlastivedu žiakom štvrtého a piateho ročníka. Publikácia mala aj takýmto spôsobom v žiakoch vyvíjať kladný citový vzťah k rodnej krajine.⁷⁰

Podobne ako v prípade prechádzajúcich učebníc, aj „*Hoj, zem drahá!*“ glorifikuje zakladateľov štátu a vznik ČSR považuje za šťastlivý medzník v histórii Slovenska.⁷¹ V článku „*Sviatok slobody*“ sa píše: „*Ukrutná svetová vojna zúrila v rokoch 1914 – 1918. Vtedy a pred ňou naši bratia Česi boli pod*

70 Hoj zem drahá!

Hoj, zem drahá, slovenská zem,

poľúbže sa s ránom,

búšte srdcia utýrané:

Zore nad Kriváňom!

Daromne noc hromom rvala,

blesky bila v temä:

otrokmi sme boli dosiaľ,

viacej nebudeme!

Matkou našou Vltavienka,

Otcom Dunaj valný,

Spev náš hučí po Šumave, jak pod Tatier bralmi,

Sme krv jedna, jeden národ,

Tisíc síl v nás drieme:

Otrokmi sme boli dosiaľ, viacej nebudeme!

Martin Rázus

71 Samostatné články sú venované 7. marcu, ako pamätnému dňu narodenia T.G. Masaryka a aj 4. máju, kedy tragicky zahynul generál M. R. Štefánik. Pozn. J.K:

KRÍŽ, J.: Predmet vlastiveda, jej zrod, charakter a výučba počas I. ČSR.

*panstvom rakúskym, my Slováci v jarme maďarskom. Za vojny bolo veľmi zle. Naši otcovia nútení boli ísť do vojny a bojovať aj oproti našim bratom Slovanom (..) Konečne koncom októbra 1918 Nemci a Maďari boli premožení. Celý národ sa tešil, že je koniec strašnej vojny. A plesal radosťou najmä preto, lebo striasol zo šije svojej takmer tisícročné jarmo. (..) Tak zasvietilo slnko slobody po dlhých vekoch národného utrpenia.*⁷²

Odborný a celistvý charakter vlastivednej učebnice podčiarkuje skutočnosť, že M. Janoška ku knihe vydal aj metodickú príručku. Ide o síce nie rozsiahly, ale súčasne hutný a zrozumiteľný manuál, písaný sviežim a odborným jazykom. Autor načrtol ďalšie východiská výučby vo svetle nových, pripravujúcich sa učebných osnov, ktoré boli už neoficiálne známe, no úradného vydania sa dočkali až v roku 1930. Uvádzajú sa v nej mnohé praktické odporúčania a metodické usmernenia pre každodennú výučbu, ktoré vychádzajú z viac ako desaťročnej praxe vlastivednej výučby. Rozhodnutie, napísať „pomocnú knihu“ autor odôvodňuje predovšetkým absenciou jednoznačného a jasného konceptu vlastivednej výučby, čo spôsobuje určitú bezradnosť na strane žiakov i učiteľov. Preto si autori vytýčili „vnieť trochu svetla do vyučovania o domovine“. Napriek rozmanitým diskusiám a odborným článkom v časopisoch sa totiž podľa nich „jednako len nemôžeme dostať z miesta.“⁷³ Môžeme pritom zaregistrovať, že Janoška voľne zamieňa termíny „vlastiveda“ a „náuka o domovine“.

V úvode príručky autor poukazuje na tri základné problémy, s ktorými

72 JANOŠKA, Miloš a kol.: *Hoj, zem drahá!* Prešov: Štehtovo kníhkupectvo a nakladateľstvo, 1929, s.37.

73 JANOŠKA, Miloš: *Metodická príručka k vyučovaniu vlastivedy*. Prešov: Štehtovo kníhkupectvo a nakladateľstvo, 1929, s.14 - 15.

sa vlastivedná výučba musí vysporiadať. Prvým je kritika rámcových osnov pre ľudové školy⁷⁴, ktoré považuje za nepresné, nejednoznačné, privádzajúce učiteľstvo na „*mylnú cestu*“. Za najväčší chybný krok v tomto svetle pokladá vyčlenenie zemepisu, dejepisu a prírodopytu v rámcových osnovách pre jednotriedne školy ako samostatných predmetov, zatiaľ čo zemepis zostáva súčasťou „*vlastivedného oddielu*“. Mnoho učiteľov tak začalo vlastivedu vnímať ako zemepis. Za ďalšiu „*príčinu nezdaru*“ označuje dovtedajšie vlastivedné príručky a ich autorov, ktorí vraj nemajú o vlastivede jasnú predstavu. Nakoniec Janoška pomenúva skutočnosť, o ktorej sme už hovorili, teda že „*ešte dnes nemáme osnovu pre tento predmet. Učiteľstvo stále čaká na vydanie osnov! Čaká na vydanie rámcových osnov pre všetky predmety!*“ Keďže nové učebné osnovy sú už dostupné, ale nie vydané oficiálnou úradnou cestou, nastáva paradoxná situácia, že učitelia už podľa nich postupujú, aj keď tieto nemajú oporu v legislatíve.⁷⁵

Na učebné osnovy pre 4. a 5. ročník ľudových škôl pamätala aj samotná kniha, v ktorej prílohe môžeme nájsť ich rozpracovanie. Samotný rozvrh učebnej látky však autor vníma len ako podporný materiál. Za podstatné považuje „*vlastné pozorovanie žiakov, hľadanie príčinných súvislostí, poučná vychádzka a potom naša kniha*“. Môžeme teda zaznamenať zjavný príklon k pedocentrickým koncepciám výučby. V príručke sa konštatuje, že v popredí výučby by mal stáť predovšetkým žiak a východiskom spoločného snaženia učiteľa i žiaka by malo byť ich miesto a okolie. Janoška zároveň poukazuje na snahu autorského kolektívu vlastivedy „*uplatniť heslá školy činne*

⁷⁴ Pozri s.15.

⁷⁵ JANOŠKA.M.: c.d. s.3-4.

a tvorivej“.

V tejto súvislosti by sme mali zhrnúť ďalšie zásady, z ktorých by mala vychádzať vlastivedná výučba. Janoška odmieta mechanické memorovanie, na úkor ktorého by sa mal vyhradiť čo najväčší priestor individuálnej škole, učiteľovi a žiakom. Zatiaľ čo v „starej škole, hlavne u nás na Slovensku, pracovala najviac pamäť“. Po prevrate však podľa Janošku nastal zaujímavý a pozoruhodný úkaz, ktorý by sme mali uviesť aj na tomto mieste. Keďže sa žiaci začali učiť vo svojej materčine, predpísanú učebnú látku boli schopní vstrebať a ovládnuť veľmi rýchlo. Učitelia tak často so žiakmi nemali čo preberať už v polovici školského roku. V reakcii na tento trend sa potom naopak začala hromadiť učebná látka. Ako ďalej hovorí: „Čítanky z prvých rokov sú priamo prepchaté rôznorodou látkou! Išlo len a len o hromadenie pojmov – vecných poznatkov.“⁷⁶

V nových osnovách sa však viac prihliada „aby sa podávalo učiva len toľko, koľko môže pochopiť, posúdiť, a trvale zažiť detská myseľ.“ Žiaci by teda podľa Janošku mali v ideálnom prípade radšej ovládať menej vedomostí, ktorým ale dostatočne porozumeli. Zároveň by sa mal citlivo zvažovať výber učiva s ohľadom na jeho „vzdelávaciu cenu“ a tiež s ohľadom na to, „aká významná je jeho znalosť pre utvorenie vecného základu pre svetový názor.“⁷⁷

Ďalej sa zdôrazňuje dôležitosť „poučných vychádzok“. Argumentuje sa tým, že najtrvalejšie vedomosti sú také, ktoré sa viažu na konkrétnu dobu a miesto. V príručke tak nájdeme odporúčanie, že každá škola by si mala zostaviť a pripraviť svoj vlastný plán vychádzok. Mala by sa pritom usilovať,

⁷⁶ Tamže, s.6.

⁷⁷ Tamže.

aby žiaci spoznali okolie školy až do vzdialenosti 10 km a „*dôležité miesta domoviny*“. Zároveň by učiteľ vychádzky nemal vnímať ako oddych, ale ako učebnú metódu na ktorú by sa mal „*pečlivo pripraviť*“. Z dnešného pohľadu za úsmevnú môžeme považovať striktnú výzvu, aby učiteľ každú vychádzku nahlásil správcovi školy a „*účel i obsah vychádzky*“ zaznamenal v triednej knihe.⁷⁸

Autor tiež nabáda na „*koncentráciu predmetov*“ o ktorej sme už písali. Učiteľ by tak mal pri každej príležitosti hľadať spoločný základ, spojitosti a súvislosti, medzi jednotlivými predmetmi vecný náuk, ale aj medzi vecnými náukami a ďalšími predmetmi ľudovej školy. V tejto súvislosti považuje za obzvlášť dôležitú ochranu prírodných, historických, alebo umeleckých pamiatok.⁷⁹

Vlastiveda alebo „*náuka o domovine*“ tak predstavuje stred vyučovania na strednom stupni ľudových škôl. Vychádzajú z nej všetky predmety, lebo „*náuka o domovine má vzdelávať hlavu, srdce a ruku!*“ Jej využitie vieme nájsť v matematike, keďže okolie žiaka poskytuje mnoho podnetov pre počtové príklady. Počtovými príkladmi zo žiakovej rodiny, domu, okolia sa podľa autora do matematiky vnesie reálny, praktický život. V prípade výučby materinského jazyka vidí zas spoločný základ s miestnymi povestami, ktoré sa môžu stať predmetom slohových prác a „*rečových cvikov*“. Taktiež podporuje výučbu miestneho dialektu, lebo: „*Čím dôkladnejšie poznajú žiaci svoj domáci dialekt, tým presnejší budú v spisovnej reči. Zrovnávaním vyniknú*

⁷⁸ Tamže.

⁷⁹ Tamže, s. 7.

rozdiely. “⁸⁰ K ďalším predmetom, pri ktorých je možné nájsť užitočný prienik s vlastivedou môžeme tiež zaradiť občiansku náuku, kreslenie, ručné práce, písanie a nakoniec aj spev.

V kontexte nových učebných osnov sa autor tiež podrobne zaoberá metodikou vlastivedy a úlohami, ktoré by mala realizovať. Za hlavný cieľ nielen vlastivedy, ale vecných náuk ako súboru predmetov počas celej obecnej školy, sa považuje vytvorenie si základov pre vecný názor na svet. Za tri základné atribúty vecného pohľadu na svet uvádza:

- 0 *Zdravé zmysly ako brány k duševnému životu vôbec. (Zabezpečuje prvouka)*
- 1 *Chápať podmienky a spôsoby spolužitia v ľudskej spoločnosti, jej vývoj a odvislosť jednotlivcov i celej spoločnosti od toho, čo sa v prírode deje. K tomu kladie základy náuka o domovine.*
- 2 *Prenikať až k logickej štruktúre sveta, hmoty, a dejov, k zákonom sociálneho a prírodného života. K tomu kladú základy reálie na vyššom stupni národnej školy. Účel náuky o domovine ukazuje, že žiak môže chápať spôsoby a podmienky spolunažívania a len na konkrétnej pôde domova. Domovina je prirodzenou základňou detského poznávania. (R. Šimek)⁸¹*

Bez ohľadu na to, či hodnotíme horeuvedené zhrnutie významu vecných náuk, alebo Janoškovu publikáciu vo všeobecnosti, môžeme skonštatovať, že ide o hodnotný a užitočný príspevok do diškurzu o vlastivednej výučbe, bez dogmatických zjednodušení, ktoré sa občas

⁸⁰ Tamže, s. 8.

⁸¹ Tamže, s. 9.

KRÍŽ, J.: Predmet vlastiveda, jej zrod, charakter a výučba počas I. ČSR.

vyskytovali v predošlých odborných publikáciách. Poskytuje nám ucelený náhľad na povahu vlastivedy, jej látku, ciele, úlohy a metodiku, ako aj jej postavenie v skladbe predmetov na prelome 20. a 30. rokov. Môžeme zároveň konštatovať, že v tomto období sa podarilo odstrániť najväčšie odchýlky a nedostatky. Celý dokument tak zároveň odzrkadľuje progres v polemike o rozsahu, obsahu a cieľoch vlastivedy a vecných náuk v výchovno-vzdelávacom procese, s výhľadom na celkový konsenzus medzi učiteľmi, tvorcami vzdelávacích plánov a odbornou verejnosťou.

Resume

This study deals with the origin, character and development of the primary school subject of Vlastiveda (Local history, Home Studies). The origins of the concept date back to the 17th century with great scholars such as John Amos Comenius, Johann Heinrich Pestalozzi and others. They proposed a school subject focused on teaching through facts and phenomena taking place within the immediate environment of children's lives, gradually widening the facts, information and knowledge being taught into a wider topical and geographical context. Another important aspect of the subject was to prepare the pupils for further education in history, natural sciences and geography, thus also having an introductory function to further learning.

The author also argues that the teaching of Vlastiveda was especially boosted in Germany during the Napoleonic wars, being an instrument of education of pupils in patriotism. Later on, it was incorporated into the curriculum of Austrian, Swiss as well as Czechoslovak schools after the First World War thus becoming a Central European phenomenon since there is no such equivalent in the curriculum of western countries like the United Kingdom, France or Holland.

There is further specific information on the teaching of the subject during the inter-war period in the Czechoslovak Republic. The author points out the general problems of the origins of Czechoslovak primary education in the post-war era and, more specifically, relative inconsistency regarding the curriculum, content, methods, goals and purposes of Vlastiveda. There were several theoretical as well as methodological clashes in terms of the subject teaching.

Finally, the study examines the textbooks of Vlastiveda during the first Czechoslovak Republic, their respective methodological materials and also their content. There are similarities in those of Germany or Austria, apart from subject detail such as geographical, historical, natural and practical knowledge. The lessons of Vlastiveda were also supposed to uphold the values of the first Czechoslovak Republic in democracy, humanism, and anti-clericalism and to celebrate its founding fathers Tomáš Garrigue Masaryk and Milan Rastislav Štefánik.

Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

Branislav Krasnovský

Základné aspekty rozvoja anorganickej chémie v období 1867 – 1914

Pod pojem anorganická chémia je možné v časovom horizonte rokov 1867 – 1948 zadeliť všetky výrobné odvetvia chemického priemyslu, ktoré sa zaoberali výrobou kyseliny sírovej, oxidu siričitého a ich derivátov, ďalej výrobou kyseliny dusičnej a zlúčenín dusíka, (vrátane výbušných látok), tých odvetví, ktoré vyrábali priemyselné hnojivá, pesticídy, spracovávali soli na sódu, praktizovali priemyselnú výrobu hydroxidov, chlóróvu chémiu, elektrotermickú výrobu. Do tohoto odvetvia je možné zaradiť aj výrobu kostenného uhlia, rôznych kostných múčok a gleja.

V užšom slova zmysle bol pre vznik anorganickej technológie medzníkom rok 1791, kedy začal francúzsky chemik N. Leblanc s výrobou umelej sódy, ktorá sa rozšírila najmä vo Veľkej Británii, kde vzniklo niekoľko významných tovární firmy United Alkali Company. Na začiatku výroby sódy však stála francúzska Akadémia vied, ktorá z dôvodu rastu spotreby sódy, (používanej pri technologických postupoch francúzskych mydlární, sklárni a u textilných závodov), prišla v roku 1775 k vypísaniu odmeny 12 000 libier za spracovanie spôsobu výroby sódy zo solí. Víťazom sa stal už spomenutý francúzsky chemik Leblanc, ktorý si nechal svoj vynález patentovať a jeho spôsob výroby sa priamo podpísal na kvantitatívnom náraste ďalších odvetví anorganickej chemickej industrie. Významnú úlohu zohral Leblancov spôsob

výroby sódy pri vývoji priemyslu kyseliny sírovej, ktorá sa ešte na začiatku 19. storočia vyrábala remeselníckym spôsobom a jej výroba bola nesmierne náročná a drahá.¹

Samostatným odvetvím anorganickej industrie sa stala priemyselná výroba minerálnych farieb, ktorá existovala už v staroveku a v období stredoveku sa rozvíjala na bázach remeselnej malovýroby. Na začiatku 19. storočia sa ujal Chaptalov spôsob výroby niektorých minerálnych farieb, hlavne medenky, olovenej bielej, chrómovej žltej, stálej bielej, rumelky, berlínskej modrej, ultramarínu a farebných hliniek. Rozvinul sa aj spôsob výroby organických farieb a pigmentových farieb.²

Nedostatok vhodnej pitnej vody v mestách priviedol lekárnikov už v 16. storočí k príprave umelých nápojov. S ich veľkovýrobou začal nemecký chemik F. Struve už v roku 1821 v Drážďanoch. F. Struve vyrábala destilovanú vodu, ktorú potom nasycoval oxidom uhličitým a rozpustenými zlúčeninami, vyskytujúcimi sa v minerálnych vodách, čím vlastne začal s vývojom industrie sódovej vody. Postupne sa v rámci anorganického priemyslu začali vo veľkom vyrábať už od stredoveku známe rôzne soli ako napríklad skalice, kamence, kovové preparáty. Na ich chemickú čistotu sa začali klásť čoraz väčšie požiadavky, ktoré už nebola remeselná malovýroba schopná dosiahnuť. K najznámejším chemickým firmám anorganického priemyslu, ktoré sa začali presadzovať už v prvej polovici 19. storočia patrili firmy G. Merck v Darmstadte a firma Poulenc - Frères v Paríži, pričom tieto závody

1 MILBAUER, Jaroslav.: Technologie anorganických lučebnin. In: Chemická technologie I., zošit 5. Praha 1932. s. 9.

2 tamže, s.10.

pripravovali neprehľadné množstvo lučobnín.³

Od roku 1867, kedy existovalo len 64 chemických prvkov, urobila anorganická chémia a anorganický chemický priemysel obrovský krok dopredu. Rozvoj chemického priemyslu sa priamo stal súčasťou II. priemyselnej revolúcie, preto by bolo vhodné zjednodušene naznačiť charakteristické znaky tejto revolúcie aspoň v anorganickom priemysle. V rámci II. priemyselnej revolúcie prišlo v dovtedy viac–menej homogénnom ponímaní chémie k významným posunom a členeniu. Od polovice 19. storočia pribudlo množstvo nových prvkov a bolo objavených množstvo anorganických zlúčenín a látok, ktoré sa postupne začali aj priemyselne vyrábať. Záujem chemických odborníkov 19. storočia sa sústredil na novoobjavené prvky gálium (1875), scandium (1879) a germánium (1886). Postupne sa do pozornosti chemikov začala dostávať aj chemická sústava prvkov, ktorá bola v rokoch 1870 – 1872 odsunutá neprávom do úzadia, napriek tomu, že dovoľovala predpovedať nielen existenciu prvkov ešte neznámych, ale umožňovala predpovedať aj ich chemické a fyzikálne vlastnosti.⁴

Prvky objavené v rokoch 1870 – 1890 patrili väčšinou do triedy kovov, v nórskech nerastoch boli objavené *samarium*, *gadolinum*, *tulium*, *europium*. Pre rozvoj chemického priemyslu malo veľký význam, objavenie celého radu nových prvkov v atmosfére, ktoré dovtedy neboli vedcom známe. V roku 1895 sa podarilo dokázať existenciu hélia (W. Ramsay), v roku 1898 sa podarilo vedcom objaviť argón, od ktorého sa podarilo oddeliť neón, xenón a kryptón

³ tamže, s.10.

⁴ LANDOLT, Henrich. : Vývoj chémie anorganické v posledných štyridsiť rokoch. In: Chemické Listy 1908/II., s. 32

(W. Ramsay a W. Trawers). Na sklonku 19. storočia bolo popri snahách nájsť nové zdroje Röntgenových lúčov spozorované, že soli uránu vysielajú neviditeľné lúče, ktoré pôsobili na fotografickú dosku. Tieto lúče vyvolávali ďalej žiarenie platínokyanidu a dokázali v konečnom dôsledku urobiť vzduch vodivým pre elektrinu. Ukázalo sa, že elektrometrické dokazovanie aktívnych látok svojou citlivosťou ďaleko predstihuje najjemnejšie výskumné metódy, založené na báze spektrálno-analytickej metódy.⁵

Postupne sa podarilo objaviť niekoľko rádioaktívnych prvkov, v roku 1898 bolo objavené polónium (manželia Curieovci), rádium (Curieovci a G. Bélmont) a v roku 1898 sa zistilo, že aj zlúčeniny tória prejavujú svoju rádioaktivitu. V centre pozornosti chemického výskumu nestálo len objavovanie nových prvkov a určovanie ich fyzikálnych a chemických vlastností. Pre rozvoj priemyselnej chémie a hutníckej chémie malo nesmierny význam umožnenie získania prvkov v čistom stave. V roku 1886 sa podarilo pomocou elektrickej pece (v priemysle sa začala používať od roku 1897) získať fluor, o rok neskôr vanádium, volfrám, molybdén, chróm, cín, lantán a niób, redukciou oxidov týchto prvkov alumíniovým práškom bolo možné prvýkrát získať železo, mangán, kobalt, nikel, chróm, titan, volfrám, molybdén a iné prvky so zníženým obsahom uhlíka.⁶

Chemický výskum sa začal zaoberať aj alotropickými modifikáciami prvkov. V centre pozornosti stál ozón, rozmnožili sa poznatky o modifikáciách síry, selénu, arzénu, antimónu, cínu, železa, ktoré takmer okamžite našli svoje uplatnenie v anorganickom priemysle. Vedci postupne objavili aj množstvo

5 tamže, s. 33. – 34.

6 tamže, s. 35.

chemických zlúčenín, objavili sa nové látky hydrazín (N_2H_4), kyselina dusíkovodíková (HN_3), ktoré vzbudili u odborníkov veľký záujem. Tieto látky sa totiž objavili neočakávane pri rozklade organických zlúčenín. Soli kyseliny dusíkovodíkovej boli prvé z radu pozoruhodných kovových nitridov, soli amoniaku a hydrazínu viedli k ďalším dvom novým dusíkovodíkovým zlúčeninám N_4H_4 a N_2H_5^+ . Z oxidov dusíka sa objavili tri nové zlúčeniny s okamžitým využitím v anorganickom priemysle. Išlo o dovtedy neznámy oxid dusičný (N_2O_5), dusnatany a voľnú kyselinu dusnatú ($\text{H}_2\text{N}_2\text{O}_2$). V roku 1888 bol po prvý krát získaný čistý chlórodusík (NCl_3), v roku 1908 bol získaný monochloramín (NH_2Cl), ktorý sa začal takmer okamžite používať pri príprave hydrazínu. K často používaným zlúčeninám, ktoré našli svoje uplatnenie v anorganickom chemickom priemysle patrili aj nikokarbonyl, známy už od roku 1867, pričom táto zlúčenina bola prvou známou zlúčeninou zo širokého radu *karbonylových zlúčenín železa*. Pri elektrolýze uhličitanu draselného (K_2CO_3) vznikol v roku 1896 aj peruhličitan draselnatý ($\text{K}_2\text{C}_2\text{O}_6$), v roku 1906 bola objavená dôležitá zlúčenina suboxidu uhlíka (C_3O_2), pričom táto látka vznikla pri organickom pôsobení oxidu (anhydridu) fosforečného (P_2O_5) na malónan etylnatý (etylster kyseliny malónovej).⁷

Prišlo aj k novým objavom v oblasti kremíkových zlúčenín, podarilo sa pripraviť *silikochloroform* (SiHCl_3) a s ním príbuzné jódované a fluorované

⁷ tamže, s. 35 – 36.

látky, podarilo sa vyrobiť jodidy (SiI_4), (Si_2I_6) oxychlorid (Si_2OCl_6), hydridy (Si_2H_2) a ($\text{Si}_2\text{H}_2\text{O}_4$). V roku 1893 sa začalo aj s výrobou známeho karbidu kremíka (SiC), známeho aj pod menom *karborundum* za použitia elektrickej pece. Objavili sa aj nové sírne zlúčeniny, k najznámejším a najčastejšie používaným v priemyselnej anorganickej chémii patrili heptoxid síry a kyselina persírová (peroxodisírová) ($\text{H}_2\text{S}_2\text{O}_8$) rozličné sulfonové kyseliny ako napr. ($\text{NO}_2.\text{SO}_3\text{H}$, $\text{N}(\text{SO}_3\text{H})_3$, $\text{NH}_2(\text{SO}_3\text{H})$), kyseliny hydroxylaminsulfonové ($(\text{HO})\text{N}(\text{SO}_3\text{H})$ a $(\text{HO}).\text{N}(\text{SO}_3\text{H})_2$ a i. Aj v rámci jednoduchých kovových zlúčenín sa v 2. polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia objavilo množstvo nových zlúčenín. Významnú skupinu predstavovali hydridy Ca, Sr, Ba, Mg, Ce, Zr, a Th, známe od roku 1891, o niečo neskôr pribudli hydridy alkalických kovov. Tieto zlúčeniny boli pripravené tiež elektrickou cestou, pričom tento výrobný postup sa praktizoval aj pri výrobe karbidov Ca, Al, La, Th, Zr, Mn, Fe, Cr, U, Mo a i., pričom významné postavenie si získal karbid vápenatý (CaC_2), ktorý sa používal pri výrobe acetylénu. Okrem toho boli získané silicidy (CaSi_2) a obdobné zlúčeniny stroncia a bária.⁸

Čo sa týkalo zlúčenín vyššieho rádu, v centre pozornosti stáli dve triedy látok. Išlo o komplexné kyseliny, pri ktorých ku starým kyselinám fosfomolybdénovým pribudli nové kyseliny, napríklad kyselina arzenomolybdénová, kremíkovomolybdénová, kyseliny fosfo-, arzeno-, boro-, kremíko- a titano-volfrámové, o niečo neskôr pribudli kyseliny fosfovanádová a arzenovanádová. Okrem týchto komplexných kyselín sa do centra pozornosti

8 tamže. s.36.

dostali aj komplexné zlúčeniny s ligandom NH_3 (amoniakové zlúčeniny kovov), pričom ako prvý bol už v roku 1866 objavený trinitrotriámín kobaltu $\text{Co}[(\text{NH}_3)_3(\text{NO}_2)_3]$. Od tej doby bolo pripravených niekoľko ďalších kobaltových zlúčenín, ale takisto boli vytvorené a začali sa priemyselne vyrábať aj zlúčeniny obsahujúce kovy Cr, Pt, Pd, Ir, Rh, Os na mieste kobaltu. Pridružila sa takisto skupina aquometalamoniakov, pričom na sklonku 19. storočia bolo známych asi 110 látok tohto druhu.⁹ V oblasti rozvoja anorganickej technológie zohral významnú úlohu nárast výroby kyseliny sírovej, ktorá sa až do vzniku Leblancovho spôsobu výroby sódy vyrábala remeselníckym spôsobom. Na sklonku 80. rokov 19. storočia bol však už záujem o kyselinu sírovú taký veľký, že sa musel objaviť nový spôsob priemyselnej výroby, ktorý by dokázal nasýtiť potreby trhu. V roku 1890 prišla nemecká fabrika Badische Anilin und Sodafabrik (ďalej BASF) v Ludwigshafene, s metódou kontaktného spôsobu výroby kyseliny sírovej, ktorý sa okamžite ujal. Takisto Leblancov spôsob výroby sódy bol na začiatku 90. rokov 19. storočia prekonaný. Vo svete sa rozšíril aj oveľa efektívnejší a lacnejší spôsob výroby amoniakovej sódy podľa Solvayovho systému. Závody pracujúce na tomto systéme sa rozšírili po celom svete. K najväčším výrobcom sódy na základe Solvayovho patentu patrila firma Brunner, Mond & Co. v anglickom Norwichi.¹⁰

Dôležitou súčasťou priemyselného potenciálu výroby európskych krajín sa stal farbiarsky priemysel. Toto odvetvie priemyslu spotrebovávalo pri

⁹ tamže, s.36.

¹⁰ MILBAUER, Jaroslav.: Technologie anorganických lučebnin. In: Chemická technologie I., zošit 5. Praha 1932. s. 9.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

výrobnom procese obrovské množstvá kyseliny soľnej, ktorej spotreba bola v čase existencie Leblancovho systému krytá použitím chlorovodíku, vedľajším výrobným produktom pri Leblancovom systéme. S úpadkom Leblancovho systému prišlo k niektorým výrobným zmenám, zdrojom pre výrobu chlorovodíka sa stal chlór, ktorý sa začal vyrábať na základe novovyvinutej technickej elektrolýzy roztokov alkalických chloridov. Najväčšie elektrolytické stanice v stredoeurópskom meradle vlastnili firmy Elektron Griesheim , Castner – Kellner, belgická firma Solvay & Cie a ústecká chemická továreň v Čechách. Anorganickou chemickou výrobou bolo aj spracovanie odpadových solí na draselné zlúčeniny, toto priemyselné odvetvie sa na sklonku 19. a začiatku 20. storočia najviac rozvinulo v oblasti Stassfurtu v Nemecku, odkiaľ bola Európa zásobovaná draselnými hnojivami.¹¹

Rozvoj výroby kyseliny sírovej priamo súvisel aj s vývojom priemyselnej výroby umelých hnojív, superfosfátu a síranu amónneho ((NH₄)₂SO₄). Dusíkaté hnojivá, ktoré boli do začiatku 20. storočia monopolom čílskych liadkových plantáží stratili svoje postavenie v roku 1902, kedy sa prvýkrát americkí chemici Bradley a Levojoy pokúsili o zúžitkovanie vzdušného dusíka, pričom k priemyselnej výrobe vzdušného dusíka potrebovali elektrické pece, energeticky napájané elektrickou energiou, získanou z niagarských vodopádov. Na ich výskum a pokusy nadviazali nórski chemici Birkeland a Eyden, ktorí vyrobili liadok vápenatý (Ca(NO₃)₂), pripravený zo vzdušného dusíka, pričom k výrobnému postupu boli aj v ich prípade potrebné elektrické pece, energeticky napájané elektrárnou v blízkosti Nottodenských

11 tamže, s. 10.

vodopádov.¹²

Priemyselná výroba dusíka a jeho derivátov sa v Nemecku najviac rozvinula v čase I. svetovej vojny, keď bol v Nemecku nedostatok dusičnanov, potrebných pre výrobu streliva. Syntézou dusíka a vodíka zo vzduchu dospela nemecká firma BASF, pozorne sledujúc Haberové pokusy k syntetickej výrobe amoniaku a dusíkatých hnojív, kyseliny dusičnej a dusičnanov. Závody firmy BASF v Oppau a Leune začali vo veľkom aj s výrobou síranu amónneho, za Nemeckom nezaostali ani ostatné európske štáty, ktoré začali takisto vyrábať kyselinu dusičnú a liadok zúžitkováním dusíka získaného zo vzduchu. Postupne vznikli ďalšie továrne pracujúce podľa Casaleho, Claudeho a Fauserovho systému.¹³

Od 90. rokov 19. storočia sa rozvinula aj nová industria stlačených plynov, ktoré sa začali distribuovať v uzavretých oceľových valcoch a cisternách, veľký pokrok v elektrotechnike priamo participoval aj na vývoji chemického priemyslu. Využitie elektrotermických efektov viedlo k objaveniu nových látok, k najznámejším patrili kalciumkarbid (karbid vápenatý CaC_2), karborundum (SiC), umelý grafit, umelé drahokamy. Z karbidu vyvinutý acetylén (C_2H_2) sa stal dôležitou surovinou v organickom chemickom priemysle.¹⁴

Vývoj anorganického chemického priemyslu na začiatku 20. storočia došiel do fázy, v ktorej existovalo dôkladné hospodárenie s energiou, bežne sa zúžitkovala elektrická energia, existovala takmer dokonalá analytická kontrola,

12 tamže.

13 tamže.

14 tamže

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

spracovávali sa odpadky a jednotlivé chemické odvetvia boli navzájom prepojené a spolupracovali. Jeden z najvýznamnejších anorganických chemikov a technológov v Československu, prof. J. Milbauer o charaktere anorganického priemyslu priamo napísal: „*Povrchnímu pozorovateli zdá se, že taková obrovská sídla průmyslu jako jsou v Porýní, Elsassu, Belgii a pod., skládají se z dílen, továren a továrniček, kde jedni kamenec vaří, druzí sodu taví a třetí třeba dehet destilují, aniž se při tom starají o ostatní. Zatím je to v jednotlivých částech souvislý obraz vzájemné korelace, charakteristikon velmi význačný moderní industrie. Není tu dávno žádných hranic, anorganický průmysl posílá své odpadky organické industrii a nikterak se nestará o rozdělení systematiky.....*“¹⁵

Anorganický priemysel na Slovensku

Slovensko malo v Uhorsku v rámci chemického priemyslu významné postavenie. Významné anorganické fabriky sa pochopiteľne nachádzali aj na území dnešného Maďarska, pričom na ich vzniku participoval cudzí, väčšinou anglický a nemecký kapitál. Najvýznamnejšími konkurentmi slovenských anorganických podnikov v Uhorsku boli viaceré spoločnosti, pričom niektoré z nich sa chemickej výrobe venovali len okrajovo. V celouhorskom kontexte však kapacitou svojej výroby predčili všetky slovenské anorganické chemické fabriky, s výnimkou spoločnosti Alfred Nobel and Co. v Bratislave.

Významnou spoločnosťou, ktorá sa zaoberala aj chemickou výrobou bola **Uhorská všeobecná banská spoločnosť pre ťažbu uhlia**, založená

15 MILBAUER, Jaroslav. : Pokroky chemické technologie anorganických látek v posledním desetiletí. In: Chemické Listy č.II./1908, s.184.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

v roku 1891. Vo fabrike mala silné zastúpenie holandská firma Centrale Bank voor Spoorwegen z Amsterdamu. Spoločnosť, ktorá sa venovala ťažbe uhlia, vlastnila viacero vápeniek a fabrík na výrobu karbidu vápnika. Závody vo Felsőgalla, Beremende, Hejőcsabe pri Miskolci, Beremende alebo Tatabánye okrem ťažby uhlia a úpravy vytŕažených produktov vyrábali pre vlastné potreby aj niektoré anorganické zlúčeniny, potrebné pri technologických postupoch. Časť anorganických produktov však bola spoločnosť v prípade potreby schopná distribuovať aj na uhorských vnútorných trhoch. Výroba chemických anorganických zlúčenín pre vlastnú obmedzenú potrebu bola charakteristická aj pre **Šálgótárjánovú spoločnosť pre ťažbu uhlia**, založenú v Budapešti v roku 1868.¹⁶

Pre vývoj uhorského chemického priemyslu mali tieto dve mamutie spoločnosti veľký význam. Ich význam nesúvisel priamo s chemickou výrobou, obidve spoločnosti – Šáglotarjánová spoločnosť i Uhorská všeobecná banská spoločnosť pre ťažbu uhlia vlastnili množstvo akcií aj v iných uhorských spoločnostiach a cez tieto spoločnosti prenikol do uhorského ekonomického priestoru cudzí kapitál.

V poradí prvým anorganickým chemickým podnikom, ktorý na Slovensku, vznikol bol **podnik komanditnej spoločnosti Alfred Nobel and Co. v Bratislave**, ktorý vznikol v roku 1873, pričom bratislavský závod vznikol v poradí ako 15 podnik Nobelovho koncernu. Svoju prvú továreň na výrobu nitroglycerínu založil Alfred Nobel v roku 1863 v Helenborgu pri Štokholme, táto fabrika však v roku 1864 explodovala. Ďalšie katastrofy,

16 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., inv. č. 215 - Dôležitejší priemysel v Maďarsku.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

spojené s výrobou nitroglycerínu zapríčinili, že vo väčšine európskych krajín sa výroba čistého nitroglycerínu zakázala. Alfred Nobel bol preto nútený krátko obdobia vyrábať nitroglycerín na svojej lodi v Mälarskej zátok a predával ho riedený v metylalkoholickom roztoku, pod názvom trhací olej. V roku 1865 zmiešal nitroglycerín a savú hlinku, čím vlastne vyrobil prvý dynamit. V tomto roku založil Alfred Nobel spoločne s hamburským obchodníkom Maxom Phillipom spoločnosť Alfred Nobel a spol., pričom základný kapitál vložila do spoločnosti skupina Frères Barbe Livedum. Prvú továreň postavil Alfred Nobel takisto v roku 1865 v Krümmere pri Hamburgu, pričom postupne vznikli aj ďalšie fabriky v ostatných krajinách Európy, Ameriky a neskôr aj Afriky.¹⁷

Najvýznamnejším orgánom účastinnej spoločnosti bratislavskej dynamitky sa stala správna rada, ktorá sídlila spočiatku vo Viedni. Jej zakladajúcimi členmi boli A. Hoffer, generálny riaditeľ Dynamit – Nobel, úč. spol. Hamburg, I. Trauzl, ústredný technický riaditeľ vo Viedni, ktorý sa stal prvým riaditeľom bratislavského závodu, M. Philipp, veľkoobchodník z Hamburgu, A. Philipp, konzul vo Viedni, Dr. J. Scherlach, hamburský advokát. V roku 1877 sa stal členom správnej rady M. von Daniel z Budapešti, v rámci ďalších presunov v roku 1903 vystúpil so správnej rady M. Philipp, od roku 1909 bol členom rady gróf A. Bylan – Rheidt von Baden, v rokoch I. svetovej vojny sa stali členmi správnej rady aj gróf P. Bethlen von Klausenberg a E. Philipp, ktorý získal v správnej rade nesmierne dôležité postavenie v čase existencie I. ČSR. (E. Philippa v roku 1939 na základe rasových zákonov pozbavili Nemci majetku a členstva v spoločnosti). Ďalšími významnými členmi správnej rady v čase existencie habsburskej monarchie boli aj

17 TURINIČ, Ján : Dynamit Nobel, zbierka dokumentov z histórie spoločnosti, s.6.

podnikatelia F. Flori Richter, G. Kilius, W. Degischer a gróf Ždón von Gajary.¹⁸

Bratislavský závod nebol ani prvým závodom tejto spoločnosti na území rakúsko-uhorskej monarchie. Prvý závod spoločnosti v monarchii bol založený v roku 1868 v Zámkoch pri Prahe, pričom prienik spoločnosti do ekonomického priestoru monarchie bol uľahčený priaznivým postojom časti rakúskej vojenskej lobby k dynamitu. Hlavnú úlohu pri prieniku spoločnosti na územie rakúsko-uhorskej monarchie zohral rakúsky inžinier I. Trauzl (neskorší prvý riaditeľ bratislavskej Dynamitky v rokoch 1873 - 1892), ktorý bol vlastnosťami a využitím dynamitu nadšený a presadzoval okrem iného aj jeho používanie v rakúsko-uhorskej armáde. Podniky v Zámkoch pri Prahe a v Bratislave vznikli z dôvodu, aby sa dynamit nemusel dovážať až z Krümmelu pri Hamburku.¹⁹

Komanditná spoločnosť Alfred Nobel and Co. začala stavať závod s pomocou rakúskeho kapitálu, povolenie na stavbu vydal bratislavský magistrát dňa 23.10.1873 zápisom č.6710. Výstavbu riadil priamo Alfréd Nobel, stavbu realizovala stavebná firma I. Feigler v Bratislave, pričom koncepcne bola fabrika podobná fabrike v Zámkoch pri Prahe, jediným rozdielom bola trojnásobne väčšia kapacita výroby. Výstavba sa začala na močaristých pozemkoch bratislavského Šúru, ktoré boli pôvodne kláštorným majetkom.²⁰

18 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., krab.č.1, inventárne č. 2. - Protokol zápisníc správnej rady akciovej spoločnosti Dynamit Nobel – IV., diel z rokov 1914 – 1932.

19 GREGOR, Mikuláš : Dejiny anorganického priemyslu na Slovensku do 2. svetovej vojny. In.: Z dejín vied a techniky na Slovensku 5/1979, s.423.

20 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., krab.č.10 – B, inv. č. 282 - Zápisnica mestskej rady v Bratislave zo dňa 23.10.1873 o povolení výstavby dynamitovej továrne Alfréd Nobel a spol.

Predpokladalo sa, že táto oblasť nebude v budúcnosti osídlená a podľa skúseností zo Zámkov pri Prahe sa tu začali stavať prvé objekty. Boli to objekty na nitráciu glycerínu, na miešanie dynamitu a na výrobu pomocných surovín - kyseliny dusičnej a kyseliny sírovej (komorovým spôsobom). Do roku 1892 sa postupne postavili okrem prvých výrobní kyseliny sírovej, dusičnej, koloidnej bavlny, skladov surovín, polotovarov aj nákladná rampa, pokusná strelnica, požiarna zbrojnica, železničná úzkokoľajka.²¹

V bratislavskej Dynamitke súvisel rozvoj výroby kyseliny sírovej priamo s Leblancovým spôsobom výroby sódy. Nová epocha vo vývoji dymovej kyseliny sírovej nastala po uverejnení práce nemeckého profesora C. Winklera (1838 - 1904), ktorý objavil, že okrem rozkladu síranov existuje ešte iná cesta k získaniu dymovej kyseliny sírovej - kontaktný spôsob, pri ktorom oxidoval SO_2 na SO_3 pomocou katalyzátora. Úplne vyriešiť technické problémy, súvisiace s výrobou kyseliny sírovej sa podarilo v Nemecku firme BASF, na konci 90. rokov 19. storočia. Na začiatku 20. storočia sa kontaktný spôsob výroby kyseliny sírovej rozšíril vďaka tomu, že firma BASF vymyslela spôsob, pri ktorom drahý platínový katalyzátor vlastným patentom nahradila vanádiovou hmotou. Leblancov spôsob výroby sódy bol prekonaný až v 90. rokoch 19. storočia, keď sa rozšíril lacnejší a efektívnejší spôsob výroby amoniakovej sódy $((\text{NH}_4)_2\text{CO}_3)$ podľa Solvayovho spôsobu a závody pracujúce na tomto systéme sa rozšírili po celom svete. K najväčším výrobcom sódy na základe Solvayovho patentu patrila firma Brunner, Mond & Co. v

21 tamže, plán druhej etapy výstavby spoločnosti Dynamit Nobel a.s., z roku 1890.

anglickom Norwichi.²²

Čo sa týkalo kyseliny sírovej, v druhej polovici 19. storočia bola už výroba kyseliny sírovej komorovým spôsobom natoľko zdokonalená, že tento výrobný postup bol lacnejší ako termický spôsob výroby kyseliny sírovej. Jedinou ekonomickou nevýhodou tohoto výrobného procesu bola skutočnosť, že priemysel kyseliny sírovej bol závislý na dodávkach kyseliny dusičnej, a tým na jedinej surovine - na liadku dovážanom z Čile. Preto sa začali v Európe hľadať spôsoby ako pripraviť koncentrovanú kyselinu sírovú iným spôsobom. Vynálezcom novej metódy bol v roku 1831 Angličan P. Phillips, ktorý vychádzal z poznatkov o katalytickom účinku platiny za vyšších teplôt na oxidáciu SO_2 na SO_3 .²³

V priemysle dusíkatých látok zohral v stredoeurópskom priestore dôležitú úlohu Koncern pre dusíkaté hnojivá so sídlom v Berlíne, ktorý kontroloval obchod v strednej Európe a mal vyhradené práva na predaj dusíkatého vápna pre Rakúsko-Uhorsko, Nemecko, Dánsko, Holandsko, Ruské Poľsko, ruské baltické provincie, Mexiko a Južnú Ameriku. Tento medzinárodný koncern tvorili nasledujúce spoločnosti :

-
- 22 MILBAUER , Jaroslav.: Technologie anorganických lučebnin. In: Chemická technologie I., zošit 5. Praha 1932. s.9, porovnaj aj KOLESÁR, Miloš.: Zlatá kniha Slovenska, Bratislava 1929, s.475. , KŘIVANEC, Karel: Pamätnica Bratislavského odboru spolku čs. inžinierov 1919 – 1929, Bratislava 1929., s.335., Technický obzor slovenský (ďalej TOS) r.9/1945, s.40 –41.
- 23 KOL. AUTOROV. : Vývoj chemického priemyslu v Československu 1918 - 1990. Praha 2000, s. 14, ; MILBAUER J.: Technologie... In: CHT I., zošit 5, Čsl. spol. chem., Praha 1932, str.12-14., porovnaj Nagy Magyar Compas r. 1913, s.748 – 773, Compass Finanzielles Jahrbuch r.1935, s.950 – 994.

Tabuľka č.3: Koncern pre dusíkaté hnojivá a jeho spoločnosti.
(Tabuľka vyhotovená na základe informácií Zprávy denní, obchodní a průmyslové.In: Chemické listy 1908/II., str. 204).

Názov spoločnosti a jej sídlo	objem výroby v t/rok
Cynaid Gesselschaft Berlín	40 000 t
Trostberg, južné Bavorsko	400 000 q
Carbid – Akt.- Gesselschaft Frankfurt nad Mohanom.	250 000 q
Knapsack pri Brühle nad Rýnom	250 000 q
Spol. Pre dusíkaté hnojivo Westeregeln	100 000 q
North Western Cyanamide Comp. Londond (GB)	300 000 q
Továreň v Odde (Nórsko)	300 000 q
Východonemecké kalcitové závody, Berlín	80 000 q
Továreň Mühltahl pri Bromberku	80 000 q
Societa Italiana per carburo di Calcio, Rím	150 000 q
Továreň v Collestate, Taliansko	150 000 q
Société suisse des produits azotés, Geneva	15 000 q

Rozvoj výroby kyseliny dusičnej súvisel s priemyslom kyseliny sírovej, pretože od polovice 19. storočia sa začala kyselina dusičná používať pri výrobe komorovej kyseliny sírovej. Týmto spôsobom pracovali továrne na sódu, používajúce predovšetkým Leblancov výrobný postup, v továrňach ktoré vyrábali superfosfát sa vyrábala kyselina dusičná z liadku. Rozvoj výroby kyseliny dusičnej priamo ovplyvnil aj vývoj priemyselnej výroby umelých hnojív, superfosfátu a síranu amónneho. Často používaným postupom pri výrobe kyseliny dusičnej sa stal postup Dr. F. Valentinera z Lipska (Deutsche Reich Patent –DRP - 63 207 z roku 1891), podľa ktorého sa vyrábala čistá

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

koncentrovaná kyselina dusičná rozkladom liadku kyselinou sírovou za zníženého tlaku. Tento patent zdokonalil nemecký chemik H. Frischer (DRP 300 712), jeho spôsob výroby kyseliny sírovej sa značne rozšíril počas I. svetovej vojny. Takisto jeho postup a aparáty na denitráciu zmesí odpadajúcich z nitrácie sa rozšírili vo všetkých továrňach na výbušniny. Od roku 1912 sa v praxi začal používať systém nepretržitého spôsobu výroby kyseliny dusičnej využitím postupov zavedených v nemeckom závode Griesheim Elektron.²⁴

Nové poznatky v chémii a nové chemické výrobné procesy našli svoje uplatnenie vo vedecko-technickej základni všetkých významnejších európskych chemických závodov. Bratislavská Dynamitka nebola výnimkou, po výstavbe výrobní kyseliny sírovej a dusičnej pribudli v bratislavskej Dynamitke aj ďalšie výrobné. Postavili sa stanice na denitráciu a koncentraciu odpadovej kyseliny, skladištia na suroviny a výbušniny, správna budova a niekoľko domov s bytmi zamestnancov. Výrobňa dynamitu mala vlastnú nitračnú stanicu, miešareň a baliareň s príslušnými skladmi. Pracháreň pozostávala z výrobné nitrocelulózy a vlastnej prachárne, každá z týchto jednotiek mala vlastnú samostatnú kotolňu, laboratóriá a údržbárske dielne. Potrebné prísady pre výrobu výbušnín - nitronaftalén, nitrobenzén (nitrobenzol), dusičnan barnatý ($\text{Ba}(\text{NO}_3)_2$), etylester kyseliny ftálovej sa v závode vyrábali až do konca roku 1918.²⁵

V roku 1880 prišlo k zmene komanditnej spoločnosti Alfred Nobel and

24 KOL. AUTOROV. : Vývoj chemického priemyslu v Československu 1918 - 1990. Praha 2000, s. 33-34.

25 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., úložné číslo 10 – B, inventárne číslo 287 - Opis výrobných postupov v závode Dynamit Nobel a.s. zo začiatku 20. storočia.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

Co., Hamburg. Spoločnosť sa zmenila na Účastinnú spoločnosť Dynamit Nobel Viedeň zo základným kapitálom 5 000 000 Korún. Táto spoločnosť potom participovala na vybudovaní ďalších fabriek v monarchii (továreň v St. Lambrechthe v Štajersku a v Zürndorfe v Burgenlande a v roku 1895 spoločnosť postavila novú dynamitku v dnešnej Juhoafrickej republike.²⁶

Závod sa čoskoro stal jedným z najdôležitejších dodávateľov surovín pre výrobu munície rakúsko-uhorskej armády. Výroba výbušnín dosiahla svoj vrchol v období 1. svetovej vojny, keď sa postupne končila investičná výstavba v rámci Hindenburgovho plánu. Fabrika sa postupne stala jedným z najdôležitejších dodávateľov pozemnej a námornej munície pre rakúsko-uhorskú armádu. Veľké množstvá kyseliny sírovej a dusičnej pre nitráciu glycerínu a celulózy si vyžiadali aj postavenie nových výrobní pre tieto kyseliny. Prvá továreň na výrobu kyseliny sírovej pracovala podľa komorového systému, mala viac ručných Malétrových pecí na praženie jemného kyzu, jedného Glovera, jedného Gay Lussaca a jednu hranatú olovenú komoru. Táto stanica po rekonštrukcii v rokoch 1890 a 1913, kedy sa pristavala druhá komora, ktorá bola v prevádzke ešte v roku 1916.²⁷

K významnej modernizácii bratislavskej Dynamitky prišlo v čase, keď bol riaditeľom podniku Dr. M. Aufschläger (1892 – 1915). V tomto čase vznikla v bratislavskej Dynamitke aj jedna z prvých závodných elektrární na území Slovenska. Od roku 1895 sa bratislavská Dynamitka podieľala aj na vzniku anorganických chemických fabriek v rakúskom Lambrechthe a

26 GREGOR, Mikuláš . : Dejiny anorganického priemyslu na Slovensku do 2. svetovej vojny. In.: Z dejín vied a techniky na Slovensku 5/1979, s 423.

27 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., úložné číslo 10 – B, inventárne číslo 287. Opis výrobných postupov...

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

v Zümdorfe. Na konci 19. storočia zriadili v Bratislave na koncentráciu komorovej, ako aj z denitrácie prichádzajúcej zriedenej kyseliny sírovej, súčasne aj príslušnú koncentračnú stanicu. Sprvu to bola panvová koncentrácia, bežná pre túto dobu. Ako materiál na výrobu panvy slúžilo najprv železo, neskôr platina a v Hartmannovej-Benkerovej stanici porcelán. Namiesto týchto ne hospodárnych a málo výkonných staníc v roku 1912 postavili moderný vežový Gaillardov prístroj.²⁸

V roku 1895 sa začalo so stavbou výrobné kyanidu sodného (NaCN), ktorý sa používal pri získavaní zlata lúhovaním v Južnej Afrike (Kapsko). Prišlo aj k pokusu založiť filiálku fabriky v Južnej Afrike, na tomto smelom projekte participovala aj fabrika v nemeckom Hamburgu. Riaditeľom novej továrne v južnej Afrike sa stal ing. F. Hoenig, zástupca bratislavského riaditeľa I. Trauzla. Továreň vznikla v meste Modderfontein a vyrábala okrem iného aj výbušniny pre potreby anglických banských spoločností. Fabrika sa každoročne rozrastala, v roku 1898 bola kapacita jej výroby štyrikrát väčšia ako kapacita výroby výbušnín v Rakúsko-uhorskej monarchii, pričom fabrika zamestnávala 3850 pracovníkov, medzi ktorými bolo aj 40 odborníkov z fabriky Dynamit Nobel Bratislava. Po vypuknutí búrsko-anglickej vojny v roku 1899 obsadili fabriku búrské jednotky, továreň vyrábala strelivo a výbušniny pre Búrov. Po Anglickom víťazstve v roku 1901 Angličania fabriku ako vojnovú korisť zabrali a politické komplikácie, zapríčinené anglickou zahraničnou politikou, tento projekt v jeho pôvodnom zameraní prekazili.²⁹

Postavenie fabriky v Južnej Afrike sa stalo dôvodom vybudovania

²⁸ tamže.

²⁹ TURINIČ, Ján : Dynamit Nobel, zbierka dokumentov z histórie spoločnosti, s.7.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

výrobne sírouhlíka v Bratislave. Dôvody boli prozaické, spoločnosť Dynamit Nobel bola kapitálovo zainteresovaná na ťažbe zlata v Kapskej oblasti a lúhovanie zlata sa robilo prostredníctvom už spomenutého kyanidu sodného. Z dôvodu búrskej vojny (1899 – 1902) prišlo k zákazu dovozu kyanidu z Veľkej Británie, a preto bolo rozhodnuté, že kyanid sa bude vyrábať v bratislavskej Dynamitke, pričom kyanidový proces mal byť realizovaný cez sírouhlík. V roku 1900 sa začala výstavba výrobne, tesne pred dokončením sa však búrka vojna skončila porážkou Búrov a víťazstvom Británie, takže výroba kyanidu pre Južnú Afriku stratila svoje opodstatnenie. Neskôr však z tohto objektu vznikla výrobňa sírouhlíka, ktorý sa používal v oblasti ochrany rastlín, pri výrobe gumového tovaru a pri výrobe viskózných vlákien. Na rafináciu surového sírouhlíka slúžila automatická rektifikačná stanica, kde sa z neho získavala späť rozpustená síra, kým z retortových neskondenzovaných plynov sa strhnutý sírouhlík vypral parafínovým olejom vo Feldovom prístroji. V roku 1912 boli postavená Clausove pece, ktoré slúžili na zachytávanie a zúžitkovanie H_2S z výroby CS_2 .³⁰

Sírouhlík, ktorý sa vyrábal v bratislavskej Dynamitke, našiel svoje využitie aj v malokarpatskom vinohradníctve, kde sa používal na ničenie fyloxéry, časť kapacity výroby sa využívala pri už spomenutej výrobe viskózných vlákien. V prvej etape sa vybudovalo 16 retort, ktoré umožňovali dennú výrobu cca 16 t CS_2 . Do retort sa dodávala kusová síra, ktorú vynášali nad retorty vo vedrách a z nich nasýpali do splynovačov. Retorty boli

30 GREGOR, Mikuláš. - MUSIL, Kamil.: Náčrt vývoja chemického priemyslu na Slovensku. In: Príspevky k histórii chemického priemyslu v SSR Bratislava č.1/1977. s. 8 – 19.

dvojdielne, vyhotovené z oceloliatiny, vyhrievali sa na teplotu cca 920 °C generátorovým plynom, vyrobeným v Kerpelyho generátoroch. Pary CS₂ sa kondenzovali vo vodných chladičoch priamo vo vode, ktorá sa súčasne nasycovala sírovodíkom a pri vypúšťaní do kanalizácie bola zdrojom nepríjemných exhalátov. Počas I. svetovej vojny bola výroba sírouhlíka zrušená z dôvodu zníženého odbytu, nedostatku síry a zmeny orientácie výroby na výrobu výbušnín a munície.³¹

V roku 1905 bola na rozšírenie výrobnnej kapacity pri výrobe kyseliny sírovej postavená prvá kontaktná stanica systému Raabe a po nej aj ďalšie, v roku 1908 sa zaviedol bratislavsko -mannheimský spôsob výroby kyseliny sírovej s predkontaktom Fe₂O₃ a koncovým kontaktom Pt. Kyselina dusičná HNO₃ sa spočiatku destilovala z čílskeho liadku zo železných retort a neskôr sa pristúpilo ku kontinuítnej výrobe v trojkotlovom systéme a nakoniec vo Fischerovej vákuovej stanici. V tom istom roku na zužitkovanie odpadového kyslého síranu sodného z výroby kyseliny dusičnej založili továreň na kyselinu soľnú, ktorá neskôršie vychádzala aj priamo z kyseliny sírovej namiesto z bisulfátu. Bola to ručná dvojdielna sulfátová pec, ktorá dávala normálny sulfát a HCl, kondenzujúci sa v systéme Celariových turilov na kyselinu soľnú. Stagnáciou sklárskeho priemyslu sa však strácal odbyt pre síran sodný a v roku 1935 táto výroba úplne zanikla. V roku 1912 bola zavedená výroba dusičnanu amónneho, potrebného na výrobu astralitu.³²

31 HUSÁR, Štefan.: Výroba sírouhlíka v CHZJD n.p. Bratislava. In.: Príspevky k histórii chemického priemyslu v SSR č.3/1982,s.121.

32 GREGOR, Mikuláš . : Dejiny anorganického priemyslu na Slovensku do 2. svetovej vojny. In.: Z dejín vied a techniky na Slovensku 5/1979, s. 425.

Výroba výbušnín dosiahla svoj vrchol v období 1. svetovej vojny, keď sa postupne končila investičná výstavba v rámci Hindenburgovho plánu. V tomto období v továrni pracovalo na tri smeny približne 3000 pracovníkov, bratislavská Dynamitka kúpila aj továreň na výrobu výbušnín v Trenčíne, kde sa mali vyrábať bezpečnostné trhaviny. Dôvodom kúpy tohoto závodu bola pravdepodobne snaha, aby fabrika v Trenčíne nenarušovala monopol bratislavskej Dynamitky vo výrobe výbušnín. V roku 1914 založila bratislavská dynamitka aj pobočný závod v meste Saubersdorf v dolnom Rakúsku. Tento závod vyrábala nitrocelulózový bezdymný prach pre vojenské potreby.³³

V roku 1914 na základe Hindenburgovho plánu zaviedli do prevádzky výrobu kyseliny pikrovej a trinitrotoluénu, v roku 1917 sa zintenzívnila výroba nitroglycerínu, ktorá dosiahla kapacitu približne 20 t/24 hodín. Od roku 1915, keď sa stal riaditeľom závodu Dr. E. Phillipp (1915 – 1939) vyrábala fabrika denne 40 000 kg balistitu, postavila sa nová továreň na oleum, nová továreň na výrobu kyseliny dusičnej podľa Fischerovho systému a potom aj tretia elektráreň na pokrytie veľkej spotreby energie v nitrocelulózkze a prachárni. V tomto roku sa postavila aj malá pokusná Lindeho stanica na výrobu tekutého vzduchu, ktorý mal slúžiť na výrobu oxylikvitu.³⁴ [48].

Dňa 23. Septembra 1915 vznikol na Slovensku aj ďalší závod na výrobu výbušnín. Týmto závodom sa stala **trenčianska továreň Hunnia**, ktorej počiatočný kapitál predstavoval sumu 2 000 000 korún. Závod vyrábala

33 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., krab. 1, inv. č.2. - Protokol zápisnic správnej rady akc. spol. Dynamit Nobel – diel IV. Z rokov 1914 – 1932.

34 tamže.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

bezpečnostné výbušné látky (titanit a methanit), jeho riaditeľom sa stal dr. Fr. Chorin jun., v správnej rade mali svoje miesta viacerí finančníci a priemyselníci, ktorí vlastnili akcie aj v iných podnikoch. V správnej rade boli: barón R. Coudenhove – Kalerghi, E. Phillip, L. Hevessy, Dr. E. Pekar, L. Popper, L. Reimann, J. Szalavsky, E. Stein, gróf A. Thurn – Taxis, A. Vojnič a iní.³⁵

Ďalším významným anorganickým závozom, ktorý na Slovensku vznikol, bol závod v Žiline, známy pod menom **Hungaria úč. spoločnosť Žilina**. Tento závod vznikol v roku 1892, pričom už v roku 1890 získalo vedenie firmy Hungaria schválenie príslušných správnych orgánov na výstavbu závodu a zakúpilo pozemky vo výmere 6,5 ha. V roku 1892 začala výstavba závodu a v júli roku 1893 sa rozbehla výroba.³⁶

Závod sa orientoval na výrobu umelých hnojív, kyseliny sírovej a chemických produktov a bol filiálkou materskej firmy v Budapešti. Budapešťianska spoločnosť Hungaria vznikla v roku 1890, medzi jej najvýznamnejšími akcionármi bola Šálgotárjánova spoločnosť, Anglicko-maďarská banka, belgická spoločnosť Solvay & Cie, pričom spoločnosť Hungaria vlastnila akcie aj v iných odvetviach uhorského chemického priemyslu (glejárske závody v Liptovskom Sv. Mikuláši a v Seredi, farmaceutická spoločnosť Chinoin Budapešť, spoločnosť Peter Nitrogen Kunstdünger Verwertungs v Budapešti, Tetrachemia Budapešť a i.)³⁷

35 KOHÁROVÁ, Mária: Výroba výbušnín na Slovensku v letech 1918 – 1938. In.: Historické štúdie č.41/2000, s.216.

36 FINGERLAND, Karel. – ŠÍRA, Oto.: Z histórie žilinského závodu. In.: Príspevky k histórii chemického priemyslu v SSR I./1977, s.30

37 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., inv. č. 215 - Dôležitejší priemysel v Maďarsku.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

Hlavným produktom výroby bol superfosfát, jednoduché zariadenie potrebné k jeho výrobe pozostávalo z guľového mlyna na mletie fosfátov a štyroch rozkladných jám. Horúci fosfát sa z jám vyvážal ručne, kapacita bola 20 ton za deň.³⁸

V Rakúsko-uhorskej monarchii zaviedol priemyselnú výrobu superfosfátu Rakúsky spolok pre chemickú a hutnú výrobu v Ústí nad Labem v roku 1861. Postupne sa zaviedla výroba superfosfátu väčšinou aj v podnikoch, ktoré vyrábali kyselinu sírovú komorovým spôsobom, surovinou pre výrobu superfosfátu boli spočiatku mleté pálené kosti a odpadné kostné uhlie - spodium z cukrovaroch, ktoré sa mlelo na kamenných mlynoch. V niektorých európskych krajinách sa spracovávalo aj peruánske guáno alebo prírodné fosfáty, ktoré sa ťažili v severnej Afrike a v USA, distribúciu a obchod zo superfosfátmi kontrolovali vo väčšine prípadov nemecké firmy.³⁹

Pre spracovanie minerálnych fosforečnanov sa stavali na prelome 19. a 20. storočia supefosfátové komory s miešacím strojom Dr. Lorenza. Fosfority sa mleli v guľových mlynoch typu Bromberg a premiešavali sa s kyselinou sírovou v Lorenzovom rozkladacom kotlíku, umiestnenom nad zrecími komorami. Kašovitá hmota sa vypúšťala do týchto komôr, kde stuhla, rozkladné plynné produkty odchádzali komínom, pod ktorým sa kúrilo. Stuhnutý superfosfát sa motykami vykopal a vyvážal sa do sušiarne a usušený sa odvážal do skladísk.⁴⁰

Vyvážanie polohotového horúceho superfosfátu sa v žilinskej fabrike

38 FINGERLAND, Karel. – ŠÍRA, Oto.: Z histórie žilinského závodu. In.: Príspevky k histórii chemického priemyslu v SSR I./1977, s.31.

39 tamže.

40 tamže.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

prevádzalo ručne, čo bolo zdraviu škodlivé. Pre rozklad fosfátov potrebná kyselina sírová sa vyrábala v komorovom systéme o kapacite 10 t 50 Be⁰ kyseliny za deň, kusový kyz sa pražil v malých ručných peciach a jemný kyz v Malétovej peci. Energiu dodával parný stroj o výkone 110 HP, závod spočiatku zamestnával 30-40 robotníkov pre ktorých postavili aj obytný dom - (stála kolónia). V prvých rokoch sa vyrábalo cca 2000-26000 t monohydrátu ročne a približne 90% výroby sa spotrebovalo na výrobu superfosfátu a zvyšok sa predával. Superfosfátu sa vyrábalo v priemere cca 4 500 - 5 800 t za rok.⁴¹

Do konca storočia v Rakúsko-Uhorsku vzrástla spotreba koncentrovanej kyseliny sírovej a aj dopyt po superfosfáte sa zvyšoval. Podnik bol ziskový, preto sa budapeštianska spoločnosť **Hungaria** rozhodla postaviť v Žiline novú výrobnú kyseliny sírovej kontaktným spôsobom, pričom licenciu získala od firmy BASF. Stavba výroby kyseliny sírovej sa začala v roku 1900. V roku 1901 sa ukončila montáž výrobného zariadenia a v roku 1902 sa spustila prevádzka. Závod vyrábala kyselinu sírovú a oleum moderným kontaktným spôsobom ako jeden z prvých v Európe. Kapacita novej výroby superfosfátu bola 40 t monohydrátu denne, vyrábala sa tu aj koncentrovaná kyselina sírová a čiastočne aj oleum. Pyrit sa pražil v ručných a neskôr v mechanických Herreshoffových peciach s výkonom približne 5 t pyritu za deň. Pražný plyn sa čistil vo dvoch vodných práchkach, chladil sa v chladiči a sušil kyselinou sírovou v sušičoch plnených koksom.⁴²

Postupne pribudla nová strojná, vybavená moderným parným

⁴¹ tamže, s.31.

⁴² tamže, s. 32, Nagy Magyar Compas r. 1913, s.748 – 773, Compass Finanzielles Jahrbuch r.1935, s.950 – 994.

strojom Lang s výkonom 300 HP a generátorom na rovnosmerný prúd, postavili sa nové údržbárske dielne a postavil sa aj nový obytný dom pre technický personál. Zvýšil sa i počet sezónnych robotníkov, preto prišlo k budovaniu robotníckych ubikácií na prechodné ubytovanie. Pre stálych zamestnancov, ktorých počet sa takisto zvýšil sa postavila nová kolónia a tri majstrovské domčeky.⁴³

Rast výroby superfosfátu, nové výrobné skúsenosti a vývoj nových zariadení si vynútili modernizáciu a zvýšenie kapacity výroby superfosfátu. V roku 1906 pristavali v kontaktnej výrobni kyseliny sírovej piaty kontaktný reaktor a ďalšie Heershoffove pece na praženie pyritu. Zvýšenie kapacity výroby na 50 t monohydrátu za deň umožnilo odstavenie komorového systému, ktorý sa zrušil a uvoľnený priestor sa využil pre rozšírenie a modernizáciu výroby superfosfátu ako aj zväčšenie skladov surových fosfátov a hotových výrobkov. Na mletie fosfátov sa postavil moderný Kentov mlyn so vzduchovým separátorom mletej múčky, ktorý sa neskôr nahradil sitovým separátorom, pričom sa postavili aj nové silá na fosfátovú múčku a dopravný pás od separátora k silám.⁴⁴

Z dôvodov rozvíjajúceho sa sklárskeho priemyslu, ktorý potreboval čoraz väčšie množstvá bezvodého síranu sodného bola v roku 1908 postavená výrobná síranu sodného a kyseliny soľnej s kapacitou približne 4 tony síranu sodného a 7 ton kyseliny soľnej ($20 - 22^{0}\text{Be}$) za deň. Rozklad chloridu sodného sa prevádzkal kyselinou sírovou v dvojdielnej ručnej peci vykurovanej

43 FINGERLAND, Karel. – ŠÍRA, Oto.: Z histórie žilinského závodu. In.: Príspevky k histórii chemického priemyslu v SSR I./1977, s. s.33.

44 tamže, s.34

generátorovým plynom, pre výrobu generátorového plynu slúžili 2 generátory, z ktorých bol jeden v zálohe. Získaný síran sodný sa mlel v guľovom mlyne.⁴⁵

Dňa 17.1.1912 však požiar zničil severnú časť výrobné superfosfátu, sklad vriec, materiálu a kancelársku budovu vrátane laboratória. Po požiari sa obnovila severná časť výrobné superfosfátu, postavila sa aj nová kancelárska budova, kde sa umiestnilo nové laboratórium. Pre dopravu superfosfátu od dezintegrátora na hromady sa postavila lanová dráha a v roku 1914 boli postavené dve nové Hövermannové rozkladné komory s kapacitou cca 60 t superfosfátu za deň s mechanickým vyprázdňovaním, pásový transportér a konvertor k doprave superfosfátu do dozrievacieho oddelenia ako aj fluórová kondenzácia. V roku 1913 sa vedenie firmy Hungaria rozhodlo postaviť vežový systém pre výrobu 60% Be kyseliny sírovej.⁴⁶

Na praženie kyzu sa postavila sedemetážová moderná Wedgeova pec s výkonom cca 18 t pyritu za deň s Howardovou odprašovacou komorou a dvojlinkový vežový systém Opl s kapacitou približne 20 t monohydrátu za deň. Zariadenie sa dalo do prevádzky dňa 18. 3. 1914. Prvá svetová vojna a jej dôsledky sa však prejavili v ďalšom hospodárskom vývoji závodu. Pretože náleziská fosfátov boli pod kontrolou Dohodových mocností a blokáda nakoniec celkom zastavila prísun fosfátu, zásoby sa vyčerpali a superfosfát sa v závode prestal vyrábať. Dňa 3. 2. 1915 sa odstavil aj Oplov vežový systém, väčšia časť zamestnancov narukovala a údržba výrobného zariadenia sa začala zanedbávať, investičná činnosť postupne ustávala až nakoniec úplne ustala.⁴⁷

45 tamže, s.35.

46 tamže.

47 tamže, s.36.

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

V poradí tretím najväčším anorganickým závodom, ktorý vznikol na Slovensku v roku 1904 bola firma, ktorú založil rumunský podnikateľ E. Weiser v **Kostoľanoch nad Hornádom**, kde začal vyrábať kyselinu sírovú a umelé hnojivá na báze superfosfátu. Kyselina sírová sa vyrábala na základe Beskowovho systému. Rodina Weiserovcov sa zaoberala obchodom s obilím a do výroby superfosfátu sa zapojili aj z toho dôvodu, že po požiari, v ktorom boli zlikvidované firemné sklady s obilím, sa im podarilo získať väčšiu finančnú čiastku od poisťovne, ktorú použili ako počiatočný kapitál na výstavbu novej továrne.⁴⁸

Prvá výrobná superfosfátu bola primitívna budova na kamennom základe, v ktorej sa surový fosfát polieval kyselinou sírovou, pričom sa ručne premiešaval lopatami. Po tejto zdraviu škodlivej činnosti sa nechával superfosfát dozrieť a predával sa ako voľne ložený okolitým roľníkom. Až v neskoršom období bola postavená dozrievacia pivnica, nad ktorou bol miešací kotol, pričom pohon miešadla v kotli obstarával parný stroj s výkonom 10 HP. Suroviny - fosfáty, sa dovážali pomleté, kyselina sírová sa dovážala z Rumunska a v neskoršom období zo Žiliny, Hrušova a Bratislavy.⁴⁹

Výrobný proces, v ktorom sa na 100 kg fosfátov dávalo 100 kg 68%

48 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s. krab.č. 34, fascikel 273 – Kostoľany nad Hornádom, revízná správa. JANČÁR, Štefan. : Východoslovenská továreň s ruč. obmedzeným, Kostoľany nad Hornádom. In.: Príspevky k histórii chemického priemyslu v Slovenskej republike č. 8/1990, s. 184; GREGOR, Mikuláš. - MUSIL, Kamil.: Náčrt vývoja chemického priemyslu na Slovensku. In.: Príspevky k histórii chemického priemyslu v SSR Bratislava č.1/1977. s. 8.

49 JANČÁR, Štefan. : Východoslovenská továreň s ruč. obmedzeným, Kostoľany nad Hornádom. In.: Príspevky k histórii chemického priemyslu v Slovenskej republike č. 8/1990, s. 184-185

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

kyseliny sírovej trval v dozrievacej pivnici dva dni, pričom kapacita pivnice bola približne 20 ton superfosfátu. Celý výrobný proces trval dva dni, jeden deň prebiehalo miešanie a na druhý deň sa hotový superfosfát vykopával a ručne vyvážal z pivnice do skladov. Obchodom so superfosfátom sa Eduard Weiser finančne pozdvihol, a preto pristúpil v roku 1906 k rozšíreniu výroby a skladov. V roku 1906 boli pivnice zväčšené a bola zavedená úzkokoľajná železnica, pomocou ktorej sa vyvážal superfosfát vozíkmi. Takisto bol pristavený výťah, vďaka ktorému bol naložený vozík so superfosfátom vytiahnutý v pivnici na podlažie, odkiaľ smeroval k drvičom a sitám. Hotový produkt sa pomocou vozíkov dopravoval do skladu.⁵⁰

V roku 1910 bol zakúpený parný stroj s výkonom 80 HP pre pohon väčšieho miešadla v kotle, pre výťah hotového superfosfátu, drvič hotového superfosfátu a pre pohon novoinštalovaného guľového mlyna. Weiser expedoval väčšiu časť výrobkov do Rumunska a až tesne pred I. svetovou vojnou sa mu podarilo expedovať vyrobenú kyselinu sírovú do Žiliny, Hrušova a Bratislavy.⁵¹

V roku 1889 založili bratia D. a M. Ringhovci **Akciovú továreň na glej a umelé hnojivá v Liptovskom sv. Mikuláši**, ktorá si kládla za cieľ spracovať surové kosti na spodium, ktoré potreboval pre svoju činnosť cukrovarnícky priemysel. Okrem toho sa spodium mohlo používať ako surovina pre výrobu superfosfátových umelých hnojív, kedy sa mleté pálené kosti a odpadné kostné uhlie (spodium) mlelo na kamenných mlynoch.⁵²

⁵⁰ Tamže, s. 185

⁵¹ Tamže, s

⁵² Nagy Magyar Compass r.1913, s.773-748, Československý kompas r.1921 zv.1, s.205-350, Slovenský priemysel – prehľad priemyselnej výroby Slovenska r.1927, s.204 –

Rozvoj závodu bol priamo spojený s výstavbou Košicko-bohumínskej železnice, pretože blízkosť železničnej trate umožňovala jej majiteľom distribuovať spodium po území celej monarchie. V roku 1888 však nastala v podniku kríza, pretože cukrovary si začali budovať vlastné spodárne, čo nakoniec vyvrcholilo v zániku firmy, ktorá bola daná na dražbu a v roku 1889 ju získal ružomberský obchodník J. Klein (ten participoval aj na založení ružomberskej celulózky).⁵³

Obchodník J. Klein do podniku investoval väčší obnos a premenoval fabriku na Liptovsko Sv. Mikulášska chemická továreň na kostené prípravky, J. Klein, Ružomberok. Pri inovácii rekonštruoval kotolňu, vybudoval novú rozpúšťadlovú extrakciu surových kostí, vystaval mlyn a triediareň na kostnú múčku. V roku 1893 sa závod preorientoval na výrobu kostného gleja a v roku 1893 dosiahol kapacitu spracovania surových kostí v priemere 1 100 t/rok, pričom jeho obrat činil 75 000 forintov a zamestnával približne 30 robotníkov, ktorým vyplácal celkovo 3 400 forintov ročne.⁵⁴

Napriek priaznivým výsledkom predal J. Klein fabriku bratom S. a H. Kammerovcom, ktorí za podnik zaplatili 11000 zlatých a premenovali ho na Prvá hornomaďarská továreň na kostné múčky a umelé hnojivá. Závod pokračoval vo výrobe kostného gleja, no v roku 1903 ovládli trh s kostným glejom v habsburskej monarchii dve účastinné spoločnosti, ktorým sa podarilo postupne zlikvidovať všetkých drobnejších výrobcov. Firma bratov Kammerovcov sa tak stala súčasťou Prvej peštianskej továrne na spodium a

208.

53 SINGER, Juraj.: 100 rokov mikulášskeho glejárskeho závodu. In: Príspevky k histórii chemického priemyslu v SSR č.2/1979, s. 109.

54 tamže, s. 110

kostné múčky. Druhou významnou továrňou, ktorá získala najsilnejšie pozície na uhorskom trhu v tomto priemyselnom odvetví sa stala firma **Patria v Budapešti**. Obe firmy tak v podstate odvládli celý uhorský trh, súčasťou ich kartelu sa stali aj fabrika v **Szegede** a v **Seredi**.⁵⁵

Prvá peštianska továreň na spodium a kostné múčky fabriku zmodernizovala, pričom zväčšila kapacitu rozpúšťadlovej extrakcie o 100%, postavila moderné drviče kostí, kapacitu kostnej glejárne zvýšila z 500 na 1 200 kg za deň a celkovo vybudovala výrobu kožného gleja s kapacitou 700 kg/deň. Uvedená prestavba priniesla so sebou aj rozšírenie silocentrály, pri ktorej prišlo k výmene kotlov, bol nainštalovaný parný stroj s výkonom 110 koní a podnik bol aj čiastočne elektrifikovaný. Boli postavené aj nové budovy pre drviareň a extraháreň kostnej múčky a nová linka kožného gleja – miazdžáreň.⁵⁶

Technológia a základné vybavenie závodu zodpovedali bežnému európskemu štandardu, aparatúru dodávali špecializované nemecké firmy, projekt a základné usporiadanie boli vypracované v centrále v Pešti. Čoskoro sa však ukázalo, že závod v Liptovskom sv. Mikuláši pracuje oproti podobným podnikom v rakúskej časti monarchie nehospodárne a neakostne a kapacita jeho výroby sa postupne znižovala. Nakoniec v rokoch 1903 - 1918 predstavoval hladinu 30% z celkových výrobných možností.⁵⁷

55 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., inv. č. 215 – Dôležitejší priemysel v Maďarsku.

56 SINGER, Juraj.: 100 rokov mikulášskeho glejárskeho závodu. In: Príspevky k histórii chemického priemyslu v SSR č.2/1979, s. 112.

57 tamže, s. 113.

Tabuľka č.4. Počet robotníkov, pracovné a platové podmienky v závode v období rokov 1873 – 1918. (Tabuľka vytvorená na základe materiálov J. Singera)

Podnik	Roky	Počet robotníkov	Dĺžka smeny v h.	Plat kvalif. robotníka na 1 smenu	Priemerný mesačný zárobok 1 robotníka.
Ringh D.+M.	1873 - 1888	Do 20	12	Do 60 grajciarov.	Do 12 zlatých
Klein J.	1889 – 1898	26 – 28	12	60 – 65 grajciarov.	12 zlatých
Kammer S. + H.	1898 - 1903	32	11 – 12	1.60 K	1900 30,-K.
1. Peštianska	1903 – 1918	56 – 60	11 – 12	Rôzne	Rôzne
	1906 – 1910	56 – 60	11 – 12	2.85 K	1910 – 68,- K.
	1910 – 1914	56 – 60	11 – 12	4.80 – 5.10 K	95,- až 109,- K.
	1914 - 1916	56 - 60	11 – 12	5.10 – 6,-K	1916 109,-K.

Ďalšou firmou, ktorá sa zaoberala anorganickou chemickou výrobou, bola **Chemická továreň Avenarius, Richard Stroh, Petržalka**. Firmu založil v roku 1884 Richard Avenarius z mesta Amstetten, ktorý založil v bratislavskej Petržalke továreň na výrobu karbolínea. Firma bola zapísaná do obchodného registra v habsburskej monarchii v roku 1908, pričom od roku 1913 vstúpil do firmy aj nemecký podnikateľ Rudolf Stroh, ktorý mal úzke kontakty so švajčiarskym chemickým koncernom E. Maag A.G., Dielsdorf pri Zúrichu. V roku 1917 odovzdal Richard Avenarius polovicu podniku Rudolfovi Strohovi, a polovicu svojej sestre, pani Prüglerovej. Firma Avenarius vyrábala väčšinu svojich prípravkov, ktorých paleta bola veľmi široká na základe licenčných zmlúv s uvedenou švajčiarskou firmou, niektoré výrobky firma vyrábala podľa vlastnej licencie. K výrobkom, ktoré začala firma vyrábať už

KRASNOVSKÝ, B.: Základné aspekty rozvoja anorganického chemického priemyslu na Slovensku v období 1867 – 1914

počas existencie rakúsko-uhorskej monarchie patrili Arsulmag – postrekový prípravok na báze arzeničnanu olovnatého, Cupro – prípravok na báze uhličitanu meďnatého, Neodendrin – zahustené stromové karbolineum, Pomrin – stromový decht a i.⁵⁸

Resume

Anorganic industry belongs to the most important branches of the chemical production. This industry has been created in the area of today's Slovakia in the second half of 19th century, whereby the most distinguished companies were Dynamit Nobel in today's Bratislava, Hungaria in Žilina and company Avenarius in Bratislava. They were supplying the whole ugrian market with their products. The biggest growth in these companies has begun in the times of World War 1 and was connected to accepting of Hindenburg's plan doctrine. World War 1 has ended by defeating Germany and Austria-Ugria, which brought massive financial problems in aforementioned companies with anorganic production.

58 Podnikový archív n. p. Istrochem Bratislava Archívny fond Dynamit Nobel a.s., inv. č. . 51 – Avenarius Bratislava, záv. vyúčtovanie nár. správy a návrh na delimitáciu firmy., TRUHLÍK, Štefan : Výroba agrochemikálii v š.p. Istrochem. In.: Príspevky k histórii chemického priemyslu v Slovenskej republike č.10/1992, s.48. (ďalej TRUHLÍK, Š. : Výroba....).

Dokumenty

Triezvy hlas na konci druhej svetovej vojny

Róbert Letz (ed.)

Druhá svetová vojna v Európe sa definitívne skončila bezpodmienečnou kapituláciou Nemecka 8. mája 1945. Pomaly, ale iste sa začal rodiť nový, povojnový svet. Jednou z najvýznamnejších udalostí tých čias bola zakladajúca konferencia *Organizácie spojených národov* (ďalej OSN) v San Franciscu. Začala sa ešte počas vojny 25. apríla 1945 a skončila po jej skončení 26. júna 1945. Zúčastnili sa na nej zástupcovia z 50 krajín sveta, no pomerne málo z vojnou vyčerpanej Európy. Účastníci v prijatej *Charte OSN* vyjadrili spoločné odhodlanie uchrániť budúce pokolenia pred metlou vojny, potvrdiť vieru v základné práva, v dôstojnosť a hodnotu ľudskej osobnosti, v rovnaké práva mužov a žien, malý a veľkých národov, podporovať úctu k medzinárodným zmluvám a záväzkom, podporovať sociálny pokrok, zlepšovať životnú úroveň vo väčšej slobode. Počas rokovania sa objavili spory medzi USA a Sovietskym zväzom, ktoré sa týkali poľskej účasti na konferencii. Úvahy o budúcom lepšom svete mieru, ktorý mal vzísť z druhej svetovej vojny a ktorému mala pomôcť konferencia v San Franciscu, vyvolal veľké diskusie, do ktorých sa zapojila aj slovenská krajanská tlač v USA. Noviny *Jednota* vychádzali už od roku 1891 a boli tradičnými novinami *Prvej Katolíckej Slovenskej Jednoty*. Aj ony zaujali postoj, ktorý by sa dal charakterizovať ako prezieravý a rozumný. Pomerne presne odhadli situáciu a povojnový vývin. Poukazovali najmä na nebezpečenstvo hroziace zo strany Sovietskeho zväzu, ktorý síce hovorí o demokracii, no tá má iný zmysel a je

diametrálne rozdielna od demokracie skutočnej. Práve tu, keď sa rokuje o budúcnosti sveta, hrozí reálne rozšírenie sovietskeho vplyvu, pred ktorým sa zatvárajú oči víťazov. Jednota si všíma aj fakt, že na konferencii nie sú zastúpené mnohé národy, ktoré by tam nemali chýbať.

Sovietska „demokracia“.

Jednota, roč. 55, 9. 5. 1945, č. 2807, s. 4.

Rozumní ľudia obyčajne neveria všetkému, čo čítajú alebo počujú. A to najmä dnes, keď v našej krajine toľko cudzích krajín rozširuje svoju propagandu, a to na úkor jednotnosti občanov Spojených Štátov. Komunisti, napríklad, tvorili len nepatrnú časť obyvateľstva našej krajiny, ale boli a sú i dnes dobre organizovaní, aby ich vplyv cítili. Pravda či nepravda, na tom im nezáleží, len keď slúži ich cieľom. Ich nezaujímajú národy alebo národnosti, im je všetko jedno, či je človek Rus alebo Slovák, Číňan alebo Černoch, len keď ich môže získať pre svoje ciele. Hádám nikto na svete nenaroztrusoval toľko neprávď, ako tento živel, ktorý hlásal nadovšetko Sovietske Rusko a komunistický raj v Rusku.

Ale komunisti nemôžu všetkých ľudí klamať vždycky. Rozumnejší ľudia, keď si prečítajú propagandu komunistov, nedajú sa oklamať. Oni dobre vedia, že prestrojený program stalinistov nie je skutočným programom sovietskym, ktorý stoj čo stoj všemožne sa usiluje klamať americkú verejnosť.

V „New York Times“ čítali sme niekoľko poznámok istého korešpondenta vo veci Stalinovej tlače. Tento zpravodaj citoval z jedného časopisu Kremľina, že je rozdiel medzi slovom „demokracia“, čo sa týka jeho

smyslu: čo to slovo značí nám, to nie je to isté, čo značí v Moskve a u komunistov. Ale naši sovietski propagandisti tuná užívajú toto slovo práve tak, akoby znamenalo jedno a to isté i v sovietskych i demokratických krajinách. Tento zpravodaj povedal, že Stalin nemieni dovoliť, aby americký pojem demokracie bol užívaný v krajinách východnej a juhovýchodnej Európy. Citoval Stalinov útok na britský názor „demokracie“, ale mienky ruského diktátora o americkej demokracii boli vynechané alebo korešpondentom alebo redaktorom „Times-u“, alebo sovietskymi cenzormi. No bolo dovolené, aby citoval nasledovné z úradnej sovietskej tlače: „Nesporne je rozdiel medzi demokraciou, čo je splnená v Sovietskom sväze, a demokraciou, ktorá je použitá v niektorých iných krajinách.“ Tak je to na našich sovietskych apologetoch v Amerike, aby nám vysvetlili, aký ten „rozdiel“ naozaj je.

Tento zmätok v užívaní slov, prípadne, nie je náhodilý. Program komunistickej strany jasne hovorí, že nezákonnosť je pre komunistov právoplatná, a to uplatňujú aj v užívaní reči. Sovietski propagandisti radi hovoria o „slobode reči“. Čo týmto mienia, na to môže posvietiť citát z úradnej rukováti pre komunistických v o d c o v: „V komunistickej strane je úplná sloboda diskusie ... Ale zrejmé je, že základné princípy a rozhodnutia, ako napríklad program komunistickej internacionály, nemôže byť v strane vyšetrovaný.“ A to nám vysvetľuje aj to, čo sovietska tlač mienila v citáte z „Times“, kde sme čítali: „So stanoviska demokracie takzvaný poľský problém je absolútne jasný. Poľský národ, oslobodený zpod nemeckého otroctva, stavia si nový život na demokratickom základe.“

Nieto čomu sa diviť, že Poliaci, ktorí bojovali proti nacistom za vyše päť rokov, že poľskí vojaci a letci, ktorí s nami bojovali proti nepriateľovi,

radšej majú našu demokraciu ako tú „demokraciu“ vo svojej vlasti pod bábkovou vládou moskovanskou.

Vonkajší svet len máločo vie o tých „demokraciách“ v územiach, ktoré sú pod správou Sovietov. Len niektorí „vyvolený“ môžu ísť do Ruska a tí, ktorí sa vrátia do západnej civilizácie s nepriaznivými správami o tom, čo videli a počuli, hneď sú zavrnutí a umlčaní tými, ktorí sa venujú zvelebovaniu Sovietskeho Ruska. Ešte aj Medzinárodný Červený Kríž je považovaný za nepriateľa v Stalinovom kráľovstve. Je nepopierateľné, že úplná sloboda a osobná sloboda tam nevládnú a že vláda nie je vládou „ľudu, z ľudu a pre ľud“.

Len nedávno skupina ruských Amerikánov, ktorí našli slobodu v Amerike, poslala apel konferencii v San Franciscu. Jadro ich prehlasu bolo, že na konferencii „niet zástupcov ruského národa: sú tam len zástupci komunistickej strany“. Tento apel zdôrazňuje, že je isté, že nikto, ktorí sa nachádzajú v sovietskych koncentrákoch. A táto skupina ďalej tvrdí, že „nieto ozajstnej náboženskej slobody“ v Rusku. Pravoslávna cirkev, len nedávno Stalinom oživená, „stala sa nástrojom sovietskej politiky“. Nový status tejto cirkvi a zvolenie patriarchu Moskva využíva k tomu k cieľu, aby mohla klamať demokracie a získať všetkých ľudí pravoslávnych pod svoju moc. Čo sa týka Štyroch Slobôd, táto skupina tvrdí, že „nedostatok a strach sú dve hlavné vlastnosti sovietskeho života“.

V závere táto americko-ruská skupina zdôrazňuje: „Cieľom konferencie v San Franciscu je položiť základy k spravodlivému a trvalému pokoji, priniesť týranému svetu pokoj a šťastie. Či však budeme bližšie k tomu vznešenému ideálu po konferencii, ktorá bola schválila najväčšiu

nespravodlivosť a zatvorila svoje oči pred najväčším nebezpečím? Uznat' sovietskych delegátov ako zástupcov ruského ľudu, bola by nespravedlivosť: považovať ich za nástupcov ruského ľudu, snažiacej sa o pokoj a slobodu, bol by omyl, ktorý by zničil samý význam slobody a odzbrojil sily demokracie, keď jej hrozí nevyhnutné nebezpečie. Nezachovať základné princípy, ktoré jedine môžu zabezpečiť trvalý mier, a hľadať útočisko v dočasných kompromisoch namiesto aby sme tieto nevyhnutné problémy priamym spôsobom rozlúštili, môže mať za výsledok len druhý Mníchov.“

Poľský národ nie je zastúpený v San Franciscu, avšak nie sú zastúpené ani národy: slovenský, ruský, litvinský, lotyšský, estonský, srbský, horvátsky, český a iné. Tak ako sovietsky režim alebo vláda má zástupcov na tejto konferencii, tak ich má aj Benešova vláda a „československý režim“, ktorí teraz, pravda, musia tak robiť, ako je im odkázané z Moskvy. Či takto dosiahneme to, za čo bojovali naši mužovia a ženy? Nemôžeme tomu veriť. Ak sa nové krivdy na rozličných národoch budú i teraz páchať, budúci svet nebude slobodný a nebude sa dlho tešiť pokoju.

Práce studentov

Andrej Juraj Kornhuber a jeho miesto v prírodných vedách

Dominika Pokorná

Andrej Juraj Kornhuber, všestranný prírodovedec venujúci sa geológii, paleontológii, geografii, botanike či zoológii, sa narodil 2. augusta 1824 v dedinke Kematen pri Grieskirchene v Hornom Rakúsku v roľníckej rodine. Kematen am Innbach, v ktorom sa Andrej Kornhuber narodil, je trhové mestečko nachádzajúce sa v okrese Grieskirchen v regióne Hausruckviertel s približne 1350 obyvateľmi. Pôvodne patrilo do východnej časti Bavorského vojvodstva a od 12. storočia sa stalo súčasťou vojvodstva Rakúskeho. Listiny z rokov 1247 a 1249 spomínajú Kematen ako súčasť majetku kláštora Kremsmünster a ďalej tu hovoria po prvýkrát o farskom kostole Steinerkirchen. Od roku 1490 sa pripojil Kematen Rakúskemu kniežatstvu z pravého brehu Dunaja. Počas Napoleonských vojen bol niekoľkokrát obsadený a od 1918 patrí k Rakúsku. Po anšluse Rakúska Nemeckom 13. marca 1938 patrilo k župe „Horného Dunaja“. Po roku 1945 sa Kematen stal definitívne opäť súčasťou Rakúska.

Už počas detských čias sa Konhuber zoznamoval s prírodou a zvieratami, s domácimi i voľne žijúcimi. Tieto prvé poznatky získal práve na otcovom hospodárstve, a práve tento záujem o zvieratá už od ranného detstva mal nesmierny vplyv na jeho neskorší výber povolania a budovanie kariéry. Základnú školu navštevoval vo Welse, kde býval u svojich príbuzných, ktorí ho

prichýlili. Wels je štatutárne mesto¹ nachádzajúce sa v Hornom Rakúsku. Medzi významné osobnosti tohto mesta možno zaradiť Maximiliána I. Habsburského², Hansa Sachsa³ či Juliusa Wagner-Jauregga.⁴

Svoje gymnaziálne štúdiá začal Andrej Kornhuber na gymnázii v Linzi, ale o niečo neskôr pokračoval na Gymnázii benediktínskeho kláštora sv. Petra v Salzburgu, a práve tu, počas stredoškolského štúdia, sa prejavil jeho záujem a s ním spojené nadanie o prírodné vedy. Jeho pozornosť sa upriamila hlavne na zoológiu, botaniku a mineralógiu.

Gymnázium v Salzburgu bola prvá a dlhé roky jediná škola založená pod záštitou kniežacieho biskupa Markusa Sittikusa, grófa von Hohenems, v roku 1617. Škola mala vzdelávať kandidátov pre zakladajúcu sa univerzitu. V dôsledku toho bola škola spätá s touto zakladajúcou sa univerzitou, ktorá sa formovala v rokoch 1620 až 1625. Študenti boli zapísaní v registroch univerzity, pretože škola bola skutočne považovaná za priameho predchodcu univerzity. Školská budova stála na Universitätsplatz. Podporovateľom gymnázia a hneď na to založenej univerzity bola konfederácia juhonemeckých benediktínskych kláštorov pod záštitou svätého Petra. V školskom roku

-
- 1 Štatutárne mesto, po nemecky Stadt mit eigenem Statut, hovorovo Statutarstadt. Je mesto, ktorého správa je organizovaná podľa tzv. štatútu mesta, ktorý v podstate dáva mesto na úroveň okresu, hlavne v tom, že sa môže deliť na mestské časti, ktoré majú postavenie obcí. V Rakúsku existuje pätnásť štatutárnych miest, na ktorých čele stojí starosta. Wels je práve jedným z nich.
 - 2 Maximilian I. Habsburský, nar. 22. marec 1459 vo Viedenskom Novom Meste a zomr. 12. január 1519 vo Welse, bol od roku 1477 rakúsky arcivojvoda a burgundský vojvoda. V roku 1486 sa stal rímskym kráľom a od 1493 rímskonemeckým cisárom. Bol synom cisára Fridricha III. a jeho manželky Eleonóry Portugalskej.
 - 3 (nar. 1494 – zomr. 1576), nemecký básnik, skladateľ, dramatik, obuvník a významný meistersinger.
 - 4 (nar. 1857 – zomr. 1940), rakúsky neurológ a psychiatier, nositeľ Nobelovej ceny za medicínu za objav liečenia progresívnej paralýzy naočkováním malárie.

1617/1618 bol počet študentov 147, v nasledujúcom už 307. Pre chudobných študentov daroval nástupca Markusa Sittikusa Paris Lodron dva semináre⁵.

Škola pozostávala so šiestich tried. Každá trieda⁶ mala svojho vlastného učiteľa, ktorý musel učiť všetky predmety⁷. Od roku 1741 každý učiteľ viedol svoju triedu až po piaty ročník.

Keď sa Salzburg v roku 1810 stal súčasťou Bavorska, bola univerzita degradovaná na lýceum. Gymnázium medzitým bolo prevzaté štátom a následne otvorené podľa bavorského systému. V roku 1816 bolo Bavorsko nútené postúpiť Salzburg späť Rakúsku a nasledujúci rok boli predstavené rakúske osnovy⁸. S výnimkou náboženstva učiteľ vyučoval všetky predmety v každej triede. Profesori pochádzali z Benediktínskeho kláštora sv. Petra a z Michaelbeuernu.

Gymnázium každý mesiac vykonávalo skúšky, aby sa tak zabezpečil sprísnený výber a väčší počet študentov tak následne opúšťalo školu v priebehu školského roka. Ku koncu každého školského roku sa konali tzv. skúšky cti, po ktorých sa vo veľkej aule udeľovali certifikáty a ceny. Pri tomto slávnostnom akte bol prítomný i arcibiskup. Po šesťročnom štúdiu nasledoval dvojročný kurz na lýceu, pretože kto chcel ísť na vysokú školu, musel prejsť lýceom.⁹

5 Collegium Marianum (1645) a Collegium Rupertinum.

6 Princípa - trieda prípravky, ktorá bola oddelená od skutočnej školy, elementárna trieda, gramatika, syntax, poézia a rétorika.

7 Predmety boli: náboženstvo, latinčina, gréčtina, nemčina, zemepis, dejepis a matematika, v prvých dvoch triedach kaligrafia a tiež v prvých štyroch pravopis.

8 Gymnázium malo šesť tried. Z toho prvé štyri sa nazývali „gramatické“ a ostatné dve „humanitné“.

9 Po revolúcii 1848/1849 bola organizácia rakúskych gymnázií a reáliiek preorganizovaná po vzore pruského systému. Vykonané zmeny ostali v podstate v platnosti až do 21. storočia, kedy sa šesťročné štúdium zmenilo na osemročné, ktoré sa ukončilo maturitnou skúškou.

V roku 1842 ukončil Andrej Kornhuber štúdium na tomto šesťtriednom gymnáziu a rozhodol sa pokračovať vo svojich štúdiách v Salzburgu, kde študoval filozofiu na lýceu, niekdajšej salzburskej univerzite. Tu strávil dva roky štúdiom a ďalší rok sa pripravoval na skúšky. V júli 1845 sa jeho snaženie pretavilo do úspechu, keď získal titul prírodných vied.

Univerzita v Salzburgu bola založená v roku 1622 ako benediktínska univerzita. Dňa 23. júla 1622 bol Albert III. Keuslin menovaný za prvého rektora benediktínskej salzburskej univerzity a 8. októbra tohto roku bola univerzita svojím zakladateľom, salzburským arcibiskupom Parisom grófom z Lodronu, slávnostne otvorená. Vtedy zriadenie a udržiavanie univerzity prevzala pod svoju správu skupina salzburských, švajčiarskych, juhonemeckých a rakúskych benediktínskych kláštorov.

Už v prvej polovici 17. storočia sa viedli popri teologických a filozofických prednáškach i právnické a lekárske. A ako sme už vyššie spomínali, univerzita fungovala do roku 1810, kedy prešiel Salzburg do rúk Bavorska a univerzita tak bola preklasifikovaná na lýceum, a tým stratila svoj pôvodný štatút¹⁰. Lýceum malo teologický a filozofický obsah. V roku 1850 bola teologická časť lýcea kvalitatívne povýšená na univerzitnú fakultu a lýceum bolo zrušené.

Kornhuber sa chcel i naďalej venovať štúdiu prírodných vied. nastal tak problém, kedy jeho jedinou možnosťou ako sa hlbšie zamerať na dané štúdium, bolo odísť na niektorú z lekárskech fakúlt. Pretože iná možnosť ako študovať prírodné vedy v tom čase neexistovala. Rozhodol sa preto pre štúdium na lekárskej fakulte viedenskej univerzity.

¹⁰ Až v roku 1962 došlo k obnoveniu univerzity s dvoma fakultami – katolícka teológia a filozofia. Neskôr sa pridali ďalšie dve fakulty.

Viedenská univerzita bola založená v roku 1365. Zakladajúca listina univerzity je dnes uložené v archíve a bola podpísaná 12. marca 1365 vojvodom Rudolf IV. a jeho bratmi Albertom III. a Leopoldom III. Preto názov univerzity znie Alma Mater Rudolphina. Viedenská univerzita je teda hneď po Karlovej univerzite druhou najstaršou univerzitou v bývalej Svätej ríši rímskej na sever od Álp a najstaršou existujúcou univerzitou v nemecky hovoriacich krajinách.

Na fakulte navštevoval lekárske ale i prírodovedné prednášky. Sám neskôr s úctou spomínal na prednášky prof. Endlichera z botaniky a prof. Hyrtl z anatómie.¹¹

Profesor Hyrtl¹² bol v roku 1864 menovaný na počesť 500. výročia viedenskej univerzity jej rektorom, pretože mal reprezentovať univerzitu ako najslávnejší profesor. Vo svojom inauguračnom prejave na materialistický pohľad našej doby spôsobil senzáciu.

Štefan Ladislav Endlicher, ktorého otec pochádzal z Moravy a následne sa usadil v Bratislave sa narodil 26. apríla 1804. Vo Viedni vyštudoval filozofiu a teológiu. Doktorát z filozofie získal v Pešti. Najprv sa venoval filológii a histórii. Od 1828 pracoval v c. a k. dvornej knižnici vo Viedni. Neskôr sa začal plne venovať botanike, ktorá ostala ako jediná v jeho spektre

11 HENSEL, K.: Andreas Kornhuber. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Liptovský Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 50.

12 V roku 1837 bol (v tom čase iba 26-ročný) profesorom na Univerzite Karlovej v Prahe. Bol vysoko cenený a tiež písal knihy, ktoré boli preložené do mnohých jazykov, ale v roku 1845 odišiel do Viedne. O päť rokov neskôr napísal príručku topografickej anatómie, ktorá sa stala jednou z najvýznamnejších učebníc v zdravotníckych školách po celom svete. V roku 1850 založil vo Viedni múzeum porovnávacej anatómie. Mnohé anatomické múzeá po celom svete zásoboval preparátmi. Od 15. januára 1857 bol dopisujúcim členom berlínskej Akadémie vied ČR.

záujmu. Napísal niekoľko prác z botaniky. V roku 1836 bol kustódom c. a k. prírodovedného múzea vo Viedni a zároveň i vedúcim botanického oddelenia. V 1840 sa stal profesorom botaniky na viedenskej univerzite. V tomto istom období vykonával i funkciu riaditeľa botanickej záhrady vo Viedni.

Svoje prednášky na univerzite usporiadal podľa vlastného prirodzeného systému rastlín. Endlicher sa zaslúžil o založení cisárskej akadémie vied vo Viedne. Bol členom viac ako tridsiatich vedeckých spoločností v Európe. Nepodarilo sa mu však získať na vlastný vedecký výskum finančné zdroje zo strany kráľovských a ani univerzitných inštitúcií. Financoval ho tak z vlastných finančných prostriedkov, čím sa nesmierne zadlžil. Situáciu nezvládol a spáchal samovraždu.

Vráťme sa však k časom, keď bol Štefan Endlicher profesorom na viedenskej univerzite. Anton Heimerl¹³ píše, že raz na jednej z prednášok Kornhuber rozčúlil veľkého majstra Endlichera tým, že hneď na začiatku prednášky pomocou stola vrazil do kalamára a znehodnotil tým tak Endlicherove poznámky z prednášok. Kornhuber sa mu samozrejme hneď ospravedlnil, a tak sa profesor po chvíľke upokojil.¹⁴

Promovaný za doktora medicíny bol Kornhuber v októbri 1850 a o dva roky neskôr na tejto univerzite získal i diplom veterinárneho lekárstva. Lekársku prax však nikdy nevykonával. Jeho prioritou boli odjakživa prírodné vedy¹⁵. A ako sme už spomínali, tie sa vyučovali len na lekárskech fakultách, takže ak chcel človek nadobudnúť odborné vedomosti v oblasti prírodných

¹³ Kornhuberov žiak a dlhoročný asistent.

¹⁴ HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber. Ein Nachruf. Wien: K.k.zoologisch-botanische Gesellschaft, 1906, s. 105.

¹⁵ Preto dal Andrej Kornhuber prednosť vedeckej a pedagogickej činnosti pred lekárskou praxou.

vied, musel študovať za lekára na niektorej z nich.

Andrej Kornhuber mal širokospektrálny vedecký záber. Bol vyštudovaný lekár, veterinár, prírodovedec a pedagóg. Dal prednosť pedagogickej a vedeckej činnosti pred lekárskou praxou. Prvá pracovná príležitosť sa mu naskytla v c. a k. Veterinárnom inštitúte vo Viedni, kde pracoval ako adjunkt. Počas svojho pobytu vo Viedni sa Kornhuber zapojil i do vedeckého života ako člen novozaloženej c. a k. Zoologickej-botanickej spoločnosti či Haidingerovho kruhu priateľov prírodných vied.

Keďže sa chcel venovať vyučovaniu prírodných vied, vzdal sa miesta veterinárneho adjunkta a v roku 1852, po nastolení absolutistického režimu v Uhorsku, prijal miesto profesora prírodných vied na novozaloženej vyššej reálnej škole¹⁶ v Bratislave.

Nová šesťtriedna škola bola otvorená dňa 3. decembra 1850. Neskôr k nej bola pridružená nedeľná škola ako pokračovacia, spojená s elementárnou školou pre učňov, nedeľným kurzom pre účtovníkov a večernými kurzami s populárnymi prednáškami najmä z chémie. Na škole sa vyučovala i francúzština a telocvik a v dvoch kurzoch i slovenčina. V päťdesiatych rokoch na reálke študovalo dvestosedemdesiatsedem žiakov. K slovenskej národnosti sa však hlásili len šiesti. V roku 1855 sa ku škole pripojila i učiteľská prípravka pre výchovu učiteľov nižších reálnych škôl. Na konci Bachovho absolutizmu študovalo na škole viac ako štyristo žiakov. Po roku 1867 už len dvestopäťdesiat až tristo žiakov. Keď po 1870 uhorská vláda začala uplatňovať požiadavku, aby všetci profesori ovládali maďarčinu, začal

16 Viac v KOVÁČ, D. a kol.: *Kronika Slovenska I. Od najstarších čias do konca 19. storočia*. Bratislava: Fortuna Print a. s., 1998, 616 s.

masívny odchod viacerých profesorov nemeckej národnosti. Výučba slovenčiny definitívne skončila od roku 1883.

Obdobie pôsobenia na tejto škole malo nesmierny význam pre Kornhuberovu ďalšiu pedagogickú i vedeckú prácu. S veľkou vervou sa pustil do vyučovania. Za základ považoval prírodné objekty, a tak učil botaniku na živých rastlinách, zoológiu a mineralógiu demonštroval na preparátoch a na zbierkovom materiáli, predovšetkým ale vodil žiakov do prírody. V tom čase to bol postup naozaj neobvyklý.¹⁷ Heimerl spomína, ako pri prechádzkach prírodou robil so študentmi výskum Bratislavy, keď pozorovali a následne si objasňovali pôvod jednotlivcej fauny a flóry.¹⁸ Študenti sa zameriavali na výrobu kryštálových modelov. Talentovaný kolega kreslenia prof. Berger nakreslil vtipnú skicu ako Kornhuberovi študenti kráčajú bránou školy nesúc veľké papierové vrecká kryštálových modelov.¹⁹

Andrej Kornhuber vyučoval nielen na vyššej reálnej škole, ale súčasne suploval od konca päťdesiatych rokov botaniku a mineralógiu aj na bratislavskom gymnáziu. Andrej Kornhuber sa osvedčil nielen ako výborný pedagóg, ktorý svoje prednášky dopĺňal poznatkami získanými vlastným výskumom, ale aj ako bystrý bádateľ vo viacerých odvetviach prírodných vied, najmä v geológii, botanike a zoológii.²⁰

Výsledky Kornhuberovej pracovnej snahy sa odzrkadlili i v tom, keď

17 HENSEL, K.: Andreas Kornhuber. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Liptovský Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 50.

18 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber... Ein Nachruf. Wien: K.k.zoologisch-botanische Gesellschaft, 1906, s. 108 – 109.

19 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber. Ein Nachruf..., s. 109.

20 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 465.

vyššia reálna škola v Bratislave získala obľubu a vážnosť v celom Uhorsku. Spomedzi všetkých škôl nielen v Bratislave, ale aj na celom území Slovenska dosiahla v oblasti exaktných vied najvyššiu úroveň reálka.²¹

Počas svojho pôsobenia v Bratislave sa venoval i vedeckej činnosti a pomaličky ju rozvíjal, keď v priebehu školského roka sa vo voľných chvíľach zaoberal štúdiom prírody v Bratislave a jej užšom i širšom okolí.

Kornhuber sa venoval aj publikačnej činnosti. Jeho príspevky charakterizuje vždy obsiahla literárna rešerš o problematike, ktorú rieši.²² Písal drobné výskumné práce, nikdy nenapísal rozsiahlejšie dielo. V tlači mu vyšlo viacero článkov i menších vedeckých štúdií, ktoré publikoval v odborných botanických či zoologických časopisoch. Tieto jeho práce sa vydávali v Rakúsku rôznymi vedeckými spoločnosťami či v Ročenkách bratislavskej vyššej reálnej školy, ale i v Ročenkách Bratislavského prírodovedného lekárskeho spolku. Jeho práce čerpali tematicky z mnohých odborov prírodných vied, z botaniky, zoológie, fyziky, geografie, geológie, mineralógie, meteorológie, paleontológie, ba aj medicíny.²³

V roku 1856 sa Andrej Kornhuber zúčastnil siedmeho zhromaždenia uhorského lesnického spolku v Kežmarku. Na tejto konferencii vystúpil s referátom, v ktorom sa ako jeden z prvých prihováral za ochranu kamzíkov v Tatrách. Samotná cesta k vyhláseniu TANAP-u samostatným zákonom nebola jednoduchá a prekliesnili ju až desiatky významných osobností, medzi

21 PÖSS, O.: Predpoklady súčasnej vedecko-technickej revolúcie na Slovensku. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku X*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1984, s. 70.

22 OKÁLI, I.: Prínos Spolku k zoologickému výskumu Slovensku. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Liptovský Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 40.

23 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 466.

ktorých patrilo i Andrej Kornhuber.²⁴ Pri tejto príležitosti robil cestou barometrické merania výšky, pričom porovnával hodnoty svojho Kepellerovho barometra s Cay-Lussacovým, ktorý si požičal z reálky.²⁵

Publikoval všeobecné údaje o artézskych prameňoch a studniach. Zaujímal sa o výskyt hnedého uhlia v Malých Karpatoch. Tieto zistenia opísal v štúdiu *O prieskume hnedého uhlia v Marianke v roku 1898*²⁶. Meral a hodnotil klímu Bratislavy a následne ich opísal v článku *Klimatické podmienky k Bratislave počas roku 1856*²⁷.

V tom istom roku sa Kornhuber stal iniciátorom založenia Bratislavského lekársko-prírodovedného spolku a od roku 1861 ho menovali za jeho prvého tajomníka. V rokoch 1859 až 1861 bol ako tajomník zároveň i redaktorom ročenky, ktorý tento spolok vydával pod názvom *Verhandlungen des Vereins für Natur – und Heilkunde zu Presburg*. Ihneď po vzniku spolku sa zapojil do prednáškovej činnosti ako jeho zakladateľ. Často prednášal v rámci spolku a svoje poznatky uverejňoval v spolkovej publikácii, ktorú od roku 1860 i sám redigoval.²⁸

24 viac o jednotlivých osobnostiach, ktoré prispeli k vyhláseniu TANAP-u samostatným zákonom okrem Kornhubera v KOREŇ, M.: Galéria priekopníkov ochrany prírody na slovenskej strane Tatier do vzniku TANAP-u. In: *Štúdie o Tatranskom národnom parku*, 9 (42), 2009, s. 11 – 16.

25 PÖSS, O.: Podiel Bratislavského prírodovedného a lekárskeho spolku na šírení matematicko-fyzikálnych poznatkov. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Liptovský Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 62.

26 KORNHUBER, A.: *Über die Braunkohlen-Schürfung bei Mariathal im Jahre 1898 : Sonder-Abdruck aus den Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Presburg*. Presburg: Wigand, 1899, 13 s.

27 KORNHUBER, A.: *Die klimatischen Verhältnisse zu Presburg während des Jahres 1856*.

28 PEKAŘOVÁ, K.: *Prírodovedné a lekárske spolky na území Slovenska (1850-1918) so zvláštnym zreteľom na zdravotnícko-medicínsku tematiku a biologické vedy v ich*

V prvom roku jeho existencie uskutočnil prednášky na témy využitia galvanických javov v typografii, o vzniku ozónu a jeho vplyve na ľudský organizmus. O ozóne a atmosférickom tlaku vznikla dokonca pod perom Kornhubera i samotná rozprava. Podobne tak tomu bolo i v článku, ktorý sa venoval galvanoplastike a o jej využití v typografii.

Keď nastali letné prázdniny cestoval po Uhorsku a zároveň sa i zúčastnil na geologickom výskume, ktorý organizoval c. a k. Ríšsky geologický ústav. Na žiadosť miestodržiteľstva Bratislavy vykonal Kornhuber geologický prieskum severného Uhorska, ktorý prebehol v roku 1858. Opäť sa mu dostalo vysokej pocty, keď dostal ocenenie za výsledky svojej výskumnej práce a to v podobe menovania za dopisujúceho člena c. a k. Ríšskeho geologického ústavu vo Viedni.

V čase tohto svojho prvého pôsobenia v Bratislave prednášal spolku o ľudskom sluchovom orgáne a o more dobytká.²⁹ Medzi jeho najčastejšie príspevky, ktoré možno zaradiť do oblasti zoológie, patrili témy ako život hmyzu, niektoré druhy červov, múch a včiel. Všímal si i život vtáctva³⁰ či cicavcov, ktoré boli v Uhorsku udomácnené.

Andrej Kornhuber prejavil záujem i o geologické a geografické pomery okolia Bratislavy. V oblasti seizmológie podrobne spracoval výsledky zemetrasenia v Uhorsku, ktoré sa udiali 15. januára 1858 a v 12. apríla 1858, ktoré otriaslo Žilinou. Snažil sa porovnávať geologickú genézu Álp

publikačných aktivitách. Bratislava: Univerzitná knižnica, 2000, s. 15 –16.

29 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2.* Bratislava: Obzor, 1988, s. 466.

30 *Viac o živote vtákov žijúcich v Uhorsku* v KORNHUBER, A.: *Die Vögel Ungerns in systematischer Uebersicht nebst kurzer Angabe ihrer unterscheidenden Charaktere. Ein Beitrag zu einer künftigen ornithologischen Fauna des Landes.* Presburg: Wigand, 1856, 36 s.

z geologickou genézou Karpát. Spracovával geologické pomery okolia Bratislavy, Pezinka, Nitrianskej a Bratislavskej župy. Dokonca uverejnil i geologické mapy. V rámci geologického mapovania monarchie, ktorý organizoval ríšsky ústav vo Viedni, sa Kornhuber zúčastnil geologického výskumu a taktiež aj mapovania územia dnešného Slovenska.

V roku 1860 prednášal (na základe posledných fyzikálnych poznatkov) o najnovších optických prístrojoch. O Kornhuberove výsledky barometrického merania výšok vrchov sa opieral napríklad aj Dionýz Štúr.³¹ V oblasti fyziky ďalej napísal článok o barometrických meraniach uskutočnených v Karpatoch.

V júli 1860 nastala v Kornhuberovom osobnom živote radostná udalosť, keď sa oženil s bratislavskou meštiankou Hermínou Barthovou, ktorá mu dokonca života bola vernou a láskavou oporou pri všetkých jeho prácach.³²

Svoj botanický záujem pretavil do štúdia okolia Bratislavy a to konkrétnejšie do štúdia flóry na Devínskej Kobyle. Zaujímal sa i o výskyt hnedého uhlia v Malých Karpatoch. Okrem Kobyly a okolia Bratislavy skúmal i jurský Štúr. V herbári Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave je uložená zbierka jeho zberov lišajníkov.³³ Bratislavskú faunu opísal v práci zborníkového charakteru o Bratislave a okolí.³⁴ Kornhuberove

31 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 406.

32 HENSEL, K.: Andreas Kornhuber. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Liptovský Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 51.

33 *Biografický lexikón Slovenska*. Zv. 5. Km – L, heslo Kornhuber. Martin: Slovenská národná knižnica, 2013, s. 177.

34 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 467.

príspevky v ročenkách Bratislavského lekársko-prírodovedného spolku viedli k rozšíreniu poznatkov o neživej i živej prírode.

Heimerl vo svojom spise *Andreas Kornhuber. Ein Nachruf* spomína, že sa mu dostalo cti zostaviť nekrológ o A. Kornhuberovi, aby tak zvečnil verný obraz Kornhuberovej osobnosti a úspechu. S Kornhuberom spolupracoval viac ako 30 rokov, z toho posledných dvadsať rokov boli dobrými priateľmi. Ich vzťah začal práve vtedy, keď sa Kornhuber stal profesorom na vysokej škole vo Viedni a Heimerl sa tu s ním stretol ako poslucháč a neskôr ako jeho asistent³⁵.

V roku 1861 bol pozvaný prednášať na polytechnickom inštitúte³⁶ vo Viedni. Po zmene politických pomerov v Uhorsku a po nastolení provizória zanechal v roku 1861 prácu profesora na vyššej reálnej škole v Bratislave a vrátil sa do Viedne, kde 20. augusta (toho roku) bol menovaný za riadneho verejného profesora botaniky a zoológie. Pri odchode z Bratislavy Kornhuber za svoju prácu dostal od magistrátu mesta písomné čestné uznanie za všeobecne prospešnú a záslužnú prácu hlavne v oblasti pedagogiky.

Svoje prednášky na vysokej škole si rozvrhol na dve oblasti, pričom počas zimného semestra prednášal raz týždenne štvorhodinovú prednášku zo zoológie, ktorú rozdelil na dve časti a v letnom semestri obdobne, keď prednášal botaniku. Popritom viedol ešte praktikum a to dve hodiny v každom semestri. A aby toho nebolo málo, tak pre kandidátov učiteľstva mal špeciálnu dvojhodinovú prednášku. tému týchto prednášok nemal ustálenú, a tak ju zo semestra na semester nejakým spôsobom obmenil³⁷. Kornhuberove prednášky

³⁵ Ako Kornhuberov asistent pôsobil Anton Heimerl v rokoch 1873-1884.

³⁶ neskôr premenovaný na vysokú školu technickú.

³⁷ Raz prednášal vybrané kapitoly zo špeciálnej botaniky, inokedy sa zasa venoval

boli, ako spomína jeho žiak a dlhoročný asistent Anton Heimerl, v každom ohľade majstrovským dielom: dokonalé, jasne podané, bohato ilustrované kresbami, dokumentované prírodninami.³⁸

Heimerl ďalej spomína, že vďaka možnosti sprevádzať profesora Kornhubera na jednotlivých exkurziách, sa mu naskytla príležitosť spoznať mnohé kúty Rakúsko-uhorskej monarchie ako Moravské pole, Malé Karpaty, Hansag pri Neziderskom jazere, Leithagebirge a mnohé iné.³⁹

Na cestách, ktorých sa Kornhuberovi študenti zúčastnili ako hostia a teda nie ako poslucháči, sa im lepšie vryli do pamäti nielen zážitky, ale i užitočné informácie a rady, ktoré získali, pre nich, takto nenúteným spôsobom. Zároveň sa im týmto spôsobom naskytla príležitosť lepšie a hlavne neformálnejšie spoznať Kornhubera ako výborného človeka zo všetkých strán.⁴⁰ Dalo by sa teda povedať človeka z mäsa a kostí. Človeka, ktorý nie je len ich profesor, ale je jeden z nich.

Kornhuber sa snažil, podobne ako tomu bolo, keď učil na vyššej reálnej škole, viesť istú časť prednášok cez exkurzie, ktoré považoval za nesmierne účelný spôsob, ako si prakticky overiť vedomosti získané z prednášok. Cez veľmi pekné ústretové gesto, ktoré Kornhuber urobil, aby čo najmenej zaťažili po finančnej stránke rozpočet predovšetkým menej majetných účastníkov exkurzií, bolo vidieť jeho ľudskú stránku. Snažil sa cez starostlivé prípravné štúdium a vymáhanie si všetkých možných zliav, ktoré

paleontológii rýb či hubám a podobne.

38 HENSEL, K.: Andreas Kornhuber. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Liptovský Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 52.

39 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber. Ein Nachruf. Wien: K.k.zoologisch-botanische Gesellschaft, 1906, s. 113.

40 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber..., s. 113 – 114.

boli k dispozícii a ešte cez najskromnejší spôsob života jeho samého znížiť náklady, ktoré sa tak stlačili na relatívne malé sumy.⁴¹

Heimerl píše: „Ako často som ho počul s majiteľmi vyjednávať, aby ich primäl, aby účastníkom výletov nechali lacné ubytovanie. Ako často som ho videl vystačiť si s chatrnými zásobami a ubytovaním, aby sa postaral o menšie výdavky účastníkov, pritom pri návšteve spálne atď. ma presvedčil, že predsa za zapletené sumy sa dáva príliš málo!“⁴²

Počas jednotlivých prechádzok po krajine sa ich snažil Kornhuber robiť nie veľmi fyzicky náročné, ale išlo mu skôr o to, aby sa z nich účastníci poučili. Vždy sa snažil byť nesmierne ústretový, a tak neúnavne vysvetľoval a objasňoval fakty o machoch a paprad'och, o opeľovacích procesoch či biológii lišajníkov a o mnohých podobných zaujímavostiach. Ani počas krátkych prestávok na oddych nebol pre neho nikdy problém zodpovedať otázky svojich poslucháčov. Niektoré prestávky zasa boli určené na stanovené cvičenia.

Osvedčil sa ako vynikajúci pedagóg, ktorý svoje vedomosti, dopĺňované vlastnými výskumami, vedel bystro interpretovať.⁴³ U mnohých svojich študentov preto prebudil záujem u prírodnej vedy. Ako človek i ako učenec sa stal vzorom pre ďalšie generácie prírodovedcov.⁴⁴

Okrem rastlín si všímali i faunu. Kornhuber mal bohaté zoologické znalosti, čo bolo veľkým potešením, keď mohol pri každej príležitosti zamerať

41 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber..., s. 114.

42 tamže, s. 114.

43 UHER, J. - BOKESOVÁ-UHEROVÁ, M.: Účasť členov Bratislavského prírodovedno-lekárskeho spolku na zoologickom výskume. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku IX*. Bratislava: Veda, 1979, s. 272.

44 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 464.

pozornosť účastníkov na zaujímavé formy zvierat, ktoré nastali pri príbuzenských vzťahoch v podobe rôznych deformácii jednotlivých zvierat.⁴⁵

Počas prechádzok vyžadoval nadšenie a záujem a nielen pasívny prístup k exkurzii. Museli sa všetky ťažkosti zdieľať a nie hneď po niekoľkých kilometroch pochodu sa hneď sťažovať na teplo a únavu.⁴⁶

Heimerl ďalej spomína: „*Nezabudnuteľné zostali pre nás všetkých pokojné večerné hodiny, jednoduchové výlety, kde vedúci výletu po úspešnom pracovnom dni v najpriateľskejšom rozhovore medzi nami sedel, so skvelým humorom sa zúčastňoval rozhovorov, ľudia sa priblížili k ľuďom cez zábavu.*“⁴⁷

Z uvedených príkladov pedagogického spôsobu učenia sa, tak ako ho poňal samotný Andrej Kornhuber, je vidno, aký pokrokový pedagóg bol. Svojimi metódami predbehol dobu, v ktorej žil a dá sa povedať, že teraz pomaly prichádzame na to, že treba vyučovať tak, ako sa snažil učiť už kedysi dávnejšie práve Kornhuber.

Kornhuber sám ovládal staré, klasické ale i viaceré moderné jazyky a vďaka tomu dokázal čítať cudzie vedecké práce i beletriu v origináli. Popri prednáškovej a výskumnej činnosti na vysokej škole⁴⁸ podnikal výskumné prírodovedecké cesty po Európe ale i po Blízkom východe. Pochodil celé vtedajšie Rakúsko a Uhorsko.

Počas svojich študijných ciest, ktoré ho zaviedli do Prednej Ázie, Nórska či na Korziku, sa Andrej Kornhuber snažil rozširovať svoju zbierku o rôzne druhy skamenelín a minerálov. Svoju zbierku obohatil aj o nálezy

45 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber..., s. 114.

46 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber..., s. 115.

47 tamže, s. 115.

48 Pôsobil tu dlhých 36 rokov ako vysokoškolský profesor.

jednotlivých minerálov a fosílii, ktoré objavil na svojich potulkách po malokarpatskej oblasti. Zozbierané exempláre si však nenechával pre seba. Následne sa snažil týmito svojimi zbierkami obohacovať fondy bratislavského spolku, ale nielen to, zopár exemplárov putovalo i do niektorých škôl.

Precestoval Rakúsko-uhorskú monarchiu a podnikal mnohé exkurzie aj vo vysokom veku. Viedol nesmierne aktívny život a neustále sa snažil zdokonaľovať svoje poznatky. Najviac sa však zamiloval do južnú Európu. Precestoval Dalmáciu, južné Francúzsko, Španielsko, Čiernu Horu, navštívil Sardíniu, Sicíliu či Korziku. Pozrel sa i do Grécka, kde navštívil Atény a ostrov Chios a v Turecku zasa Istanbul a Smyrnu. Už v pokročilom veku sa vydal najdlhšiu cestu jeho života a to na Nordkapp⁴⁹.

V roku 1863 sa stal členom skúšobnej komisie pre učiteľstvo na reálnych školách a v tom istom roku i členom výboru c. a k. Zoologicko-botanickej spoločnosti, kde bol desať rokov jej viceprezidentom.

V rámci Rakúskej zoologicko-botanickej spoločnosti bol Kornhuber pomerne aktívny, keď podnikal mnohé exkurzie za účelom výskumu do jednotlivých krajín patriacich Habsburskej monarchii. Jeho obľúbenou oblasťou sa stal Balkánsky polostrov. Napísal veľa odborných príručiek z viacerých odborov prírodných vied, ale najviac sa venoval zoopaleontológii a fytopaleontológii. Spolupracoval s viacerými prírodovedcami⁵⁰.

Najviac sa zo zoológie zamerával na problematiku ichtyológie, keď sa zaoberal štúdiom rýb vo vodách Dunaja a Váhu. V ročenkách Bratislavského

49 tiež nazývaný Severný mys, ktorý dosahuje výšku 308 m. n. m. a je to skalný výbežok nachádzajúci sa na severe Nórska, na pobreží Barentsovho mora. Niekedy sa mylne označuje za najsevernejší bod európskeho kontinentu.

50 napríklad s Jozefom Ľudovítom Holubým.

prírodovedno-lekárskeho spolku uverejnil niekoľko príspevkov s touto tematikou.⁵¹ V článku *Beitrag zur Kenntnis der Fische im Waag – Gebiet*⁵² (Príspevok k poznaniu rýb vo vodách Váhu, 1863) sa neobmedzil iba na uvedenie základných morfológických údajov o pozorovaných druhoch, ale odhaľoval aj biologické zákonitosti a okolité prírodovedné faktory.⁵³ Čo nebolo zvykom, pretože väčšina jeho kolegov alebo ostatných odborníkov, ktorí svoje práce uverejňovali v rôznych zborníkoch či ročníkach, sa obmedzila zväčša len na spomínaný opis alebo základné morfológické údaje sledovaného druhu, prípadne na poznatky o ich spôsobe jeho života. Jeho práca je prínosom a istým medzníkom v dejinách zoológie na Slovensku.⁵⁴

Vo svojom príspevku upozornil aj na okolnosť, že všetky údaje o živote, veku a výskyte jednotlivých druhoch živočíchov sú dôležité, no v záujme výskumnej činnosti je potrebné všímať si aj všetky okolité prírodné

51 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 466.

52 V Príspevku k poznaniu rýb vo vodách Váhu Kornhuber poskytol všeobecný a všestranný pohľad na život rýb žijúcich v strednom toku Váhu. Pri niektorých druhoch (napr. ostriež riečny, kapor obyčajný, karas a iné...) konštatoval iba ich výskyt. Viac pozornosti venoval lososovitým rybám (najmä pstruhom a hlavátkam), pri ktorých pozoroval ich kratšie a dlhšie migrácie na neresiskách. Pri ulovených dospelých exemplároch zisťoval ich veľkosť a váhu. Význam pripisoval aj výlovu rýb a to preto, lebo z hľadiska výživy miestneho obyvateľstva (a okrem iného i z hospodárskeho aspektu) tieto ryby boli hľadaným produktom, ktorým sa zásobovali trhy veľkých miest ako boli Bratislava, Viedeň, Pešť a Budín. UHER, J. - BOKESOVÁ-UHEROVÁ, M.: Účasť členov Bratislavského prírodovedno-lekárskeho spolku na zoológickom výskume. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku IX*. Bratislava: Veda, 1979, s. 273.

53 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 466.

54 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 467.

faktory.⁵⁵ Týmto svojím prístupom k sledovaným otázkam sa Kornhuber zaradil medzi priekopníkov ekológie. Tým, ktorí prejavili záujem, poskytol smernice pre zberateľskú a bádateľskú prácu.

Ďalším príspevkom v oblasti ichtyológie, sa stal príspevok venujúci sa výskytu rýb vo vodách rieky Dunaj. Tu sa zamerával na presné určenie druhov a taktiež na ich označenie latinskými názvami⁵⁶. Pri viacerých rybách uskutočnil i anatomický výskum, ktorý doplnil vlastnými kresbami, ktoré však neuverejnil.⁵⁷

Andrej Kornhuber sa začal zaujímať o neobjasnené životné podmienky a rozmnožovanie jaskyniara vodného, ktorý žil v studených vodách jaskýň, hlavne v Dalmácii, lebo dovtedy bola existencia tohto živočícha pomerne neznáma.

Popri svojom výskume používal Kornhuber netradičný spôsob, keď nadobudnuté poznatky o skúmaných javoch získaval experimentálnymi metódami. Prostredníctvom týchto metód následne dospel k poznávaniu druhu ako súčasti životného prostredia. Jeho práca preto predstavuje prínos, ba možno povedať i medzník v dejinách zoológie na Slovensku.⁵⁸

V Paríži na svetovej výstave konanej v roku 1867 bol členom poroty. V 1872 sa stal dekanom Polytechnického inštitútu vo Viedni, na ktorom (ako

55 UHER, J. - BOKESOVÁ-UHEROVÁ, M.: Účasť členov Bratislavského prírodovedno-lekárskeho spolku na zoologickom výskume. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku IX*. Bratislava: Veda, 1979, s. 273.

56 Kornhuber pri pomenovaní exponátov uviedol i ľudové názvy. A to okrem nemeckých názvov tu uviedol, maďarské i slovenské pomenovania.

57 UHER, J. - BOKESOVÁ-UHEROVÁ, M.: Účasť členov Bratislavského prírodovedno-lekárskeho spolku na zoologickom výskume. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku IX*. Bratislava: Veda, 1979, s. 273.

58 UHER, J. - BOKESOVÁ-UHEROVÁ, M.: Účasť členov Bratislavského prírodovedno-lekárskeho spolku..., s. 274.

sme už spomínali) už niekoľko rokov pôsobil ako profesor botaniky a zoológie, a dokonca počas školského roka 1879-1880, teda o sedem rokov neskôr, bol menovaný za rektora. Ešte medzitým (v období rokov 1874-1879) sa stal členom c. a k. Zemskej školskej rady Dolného Rakúska. Za záslužnú činnosť mu bolo udelené vyznamenanie cisárskym rakúskym Radom železnej koruny III. triedy v roku 1882.

Dňa 26. júla 1894 prišiel Kornhuberovi neobyčajne priateľský pozdrav so skvelou perokresbou mesta Bratislava a zdobil ho pohľad na starobylé budovy vyššej reálnej školy. Stálo tam: „*Spomíname na mládežnícke roky a na Vaše prednášky, z ktorých sme sa naučili mať radi prírodu, v našich srdciach ostáva úprimná láska a verná vďačnosť mužovi, ktorý nám ukázal cestu, samostatnosť poznávania a správneho života skrze jeho múdre učenie.*“⁵⁹ Pozdrav napísali jeho starí maďarskí študenti ako F. Wachsmann, O. Olgyay, A. Kirchlechcer, M. Groffits a iní. Aj tento úprimný pozdrav poukazuje na to, aký nesmierne obľúbený bol Kornhuber ako pedagóg. „*Nenájdu sa lepšie slová, ktoré by charakterizovali Kornhuberovu učiteľskú činnosť,*“ konštatuje i sám Heimerl.⁶⁰

V oblasti výskumu a organizačnej činnosti vykonal množstvo záslužnej práce, čím bol v 1895 vymenovaný za dvorného radcu a v roku 1901 ho zvolili ho za čestného člena c. a k. Zoologicko-botanickej spoločnosti vo Viedni.

Jeho posledná prednáška na polytechnickom inštitúte sa konala 25. júna 1895, keď po čestnom roku odchádzal do dôchodku. Niesla sa v oslavnom

59 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber. Ein Nachruf. Wien: K.k.zoologisch-botanische Gesellschaft, 1906, s. 118.

60 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber..., s. 118.

duchu, keď kvetinami vyzdobená prednášková sál umocňovala slávnostnú atmosféru, ktorú dotvoril Franz Weislein. V mene všetkých poslucháčov predniesol d'akovný príhovor. Vo veku sedemdesiattri rokov tak Andrej Kornhuber opúšťa katedru a odchádza do zaslúženého dôchodku.

Andrej Kornhuber sa rozhodol, že jeho kroky povedú späť do Bratislavy, kde strávi túto etapu života. Vrátil sa tam roku 1897 duševne svieži a telesne zdatný ako málokto v jeho veku (vždy žil striedmym a jednoduchým spôsobom života, miloval pohyb na čerstvom vzduchu v prírode).⁶¹ Po svojom návrate do Bratislavy v období 1898 až 1902 bol opäť redaktorom danej ročenky, ale hlavne sa jeho pričinením činnosť spolku výrazne oživila. Kornhuber spolok podporoval i po finančnej stránke.

V roku 1900 uverejnil Kornhuber svoje zoologické komentáre a ešte dva roky predtým vydal prácu O fosílnych parožiach jeleňa⁶² a z mnohých jeho prác i napríklad článok *Prírodná história Bratislavy a jej okolia*, ktorý vyšiel v novinách *Presburger Zeitung*, kde pre čitateľov a záujemcov priblížil prírodu a jej históriu v Bratislave a jej okolí.⁶³

Nastal čas, v ktorom sa tento nesmierne činorodý muž vrhol do práce vo svojich najmilších vedách – v geológii a paleontológii.⁶⁴ V Bratislave dokončil jednu zo svojich najväčších a najvýznamnejších prác a to

61 HENSEL, K.: Andreas Kornhuber. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Liptovský Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 52-53.

62 KORNHUBER, A.: *Über das Geweih eines fossilen Hirsches in einem Leithakalk-Quader des Domes zu Presburg Sonder-Abdruck aus den Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Presburg*. Presburg: Wigand, 1899, 9 s.

63 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber. Ein Nachruf. Wien: K.k.zoologisch-botanische Gesellschaft, 1906, s. 120.

64 HENSEL, K.: Andreas Kornhuber..., s. 52-53.

paleontologickú štúdiu o fosílnej jašterici⁶⁵, ktorá bola vydaná v roku 1901.

V roku 1902 zastihli Kornhubera zdravotné ťažkosti, ktorým však vôbec nevenoval pozornosť. Svoj navyknutý spôsob života sa nesnažil zmeniť, a dokonca podnikal časté geologické exkurzie do Malých Karpát. V tomto čase vystúpil i z redakcie ročníkov Bratislavského lekársko-prírodovedného spolku a nemohol sa už ani zúčastňovať na spolkovom živote.

V ranných hodinách 22. januára 1903 ho zasiahol záchvat mŕtvice. Dôsledkom tejto mozgovej príhody mu ochrnula pravá strana tela. Vedomia, pamäti a reči sa našťastie nedotkla. Len pomaly a s námahou sa zotavoval a až po dlhých mesiacoch bol konečne v stave vybrať sa na vychádzku.⁶⁶ Kornhuberovo zotavovanie nebolo ľahké a vyžadovalo si pomerne veľa času. Ochrnutie pravej ruky však nevelmi povoľovalo, a tak sa osemdesiatročný húževnatý muž naučil písať ľavou rukou.⁶⁷

V roku 1904 sa vo Viedni konal botanický kongres a Kornhuberovi bolo veľmi ľúto, že sa nemohol zúčastniť, mrzelo ho to o to viac, lebo mal viesť exkurziu po Malých Karpatoch, teda po oblasti, ktorú považoval za svoju doménu.⁶⁸

Ako posledná sa 6. novembra 1904 v *Presburger Zeitung* objavila práca Kornhubera venovaná jeho niekdajšiemu žiakovi Johannovi Nepomukovi Batkovi k štyridsiatemu výročiu ako archivár, ktorého meno práca nesie.⁶⁹

Na jar 1905 navštívil Viedeň. Bola to jeho posledná cesta v živote. Tu

65 *Opetiosaurus buchini* n. sp. zo spodnej kriedy dalmátskej Lesiny.

66 HENSEL, K.: Andreas Kornhuber..., s. 53.

67 tamže, s. 53.

68 tamže, s. 53.

69 HEIMERL, A.: Andreas Kornhuber..., s. 120.

ho znova zastihla choroba a zakrátko na to (vo veku osemdesiatjeden rokov) 21. apríla 1905 zomrel⁷⁰. Posledná rozlúčka sa konala vo Viedni. Zúčastnili sa jej okrem rodinných príslušníkov, príbuzných a priateľov i Dr. Stadler za ministerstvo školstva, prof. Dr. Neurwirth ako rektor Technickej univerzity vo Viedni a aj ostatní profesori univerzity, ďalej profesori c. a k. univerzity, ale i veľa stredoškolských profesorov a široká verejnosť. Kornhuberove pozostatky uložili 25. apríla 1905 do rodinnej hrobky na Ondrejskom cintoríne v Bratislave.

Na návrh Prof. Dr. T. Ortvoja rozhodol 1. mája 1905 municipiálny výbor mesta pomenovať jednu z prešporských ulíc Kornhuberovým menom. Uplynulo zhruba polstoročie a na Kornhubera sa (nevedno prečo) zanevrel. Dnes už v Bratislave málokto vie, ktorá z dnešných ulíc kedysi niesla meno muža, ktorý sa tak veľmi zaslúžil o rozvoj vedy, osvety a vzdelanosti v našom meste.⁷¹

Počas svojho života Andrej Kornhuber zastával rad funkcií. Bol od roku 1863 členom skúšobnej komisie pre učiteľstvo na reálnych školách (od r. 1883 zlúčenej s komisiou pre gymnáziá), v roku 1863 sa stal členom výboru c. k. Zoologicko-botanickej spoločnosti. Bol členom jury na svetovej výstave v Paríži (1867), v rokoch 1874–1879 členom c. k. Zemskej školskej rady Dolného Rakúska a v školskom roku 1879/1880 sa stal rektorom c. k. Vysokej školy technickej vo Viedni.⁷²

⁷⁰ na výron krvi do mozgu.

⁷¹ HENSEL, K.: Andreas Kornhuber. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Liptovský Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 53.

⁷² HENSEL, K.: Andreas Kornhuber. In: *Veda a technika v dejinách Slovenska 3*, Lipt. Mikuláš: Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky pri SAV, 1987, s. 52

Andrej Kornhuber bol agilným členom i v ďalších prírodovedných spolkoch a to v Lesníckom spolku a spolku Urania, ktorý bol založený koncom 19. storočia. Urania bol ľudovýchovný spolok, ktorý pre zmenu usporadúval cykly prednášok s obrazmi na aktuálne a pútavé témy.⁷³

Kornhuber sa stal i poradcom bratislavského magistrátu – konkrétne pre otázky týkajúce sa zdravotníctva, vedy, lesníctva a administratívy. Dokonca podľa neho boli pomenované mnohé geologické objekty, živočíchy i rastliny.

Význam činnosti Andreja Kornhubera pre Slovensko tkvie v tom, že podnietil prírodovedný výskum na území Bratislavy a jej okolia.⁷⁴ Svojou Bádateľskou činnosťou podnietil i mnohých k tejto činnosti, čím spopularizoval prírodné a lekárske vedy nielen na Slovensku, ale v i v rámci celej Habsburskej monarchie.

73 IVAN, L.: Dr. Juraj Andrej Kornhuber (1824 – 1905), zakladateľ Lekársko-prírodovedného spolku v Bratislave. In: *Geologický zborník*, 2006, roč. XI., č. 2, s. 157.

74 TIBENSKÝ, J. a kol.: *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku 2*. Bratislava: Obzor, 1988, s. 467.

Recenzie

Čestní doktori Univerzity Komenského 1928 – 2014. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014, 496 s. ISBN 978-80-223-3617-8.

Július Bartl (rec.)

V roku osláv 95. výročia vzniku Univerzity Komenského v Bratislave vyšla z iniciatívy pracovníkov Archívu UK nová publikácia. Zachytáva profily osobností, ktorým bol udelený čestný titul doktor honoris causa za uvedené obdobie. Editormi sú Mgr. Mária Grófová a doc. RNDr. Pavel Súra, PhD. Jednotlivé medailóny osobností spracovali pracovníci Archívu UK PhDr. Viliam Csáder, Mgr. František Gahér, PhD., Mgr. Mária Grófová, Mgr. Mária Macounová a Mgr. Jana Očenášová. Okrem nich niektoré profily spracovali Mgr. Róbert Gregor Mareta z Filozofickej fakulty UK a PhDr. Elena Machajdíkova z Archívu Slovenského národného múzea v Bratislave. Na vydaní publikácie, na jej elektronickom spracovaní a rekonštrukcii obrazovej časti sa výraznou mierou podieľal doc. RNDr. Pavel Súra, PhD. z Centra informačných technológií UK. Heslá o jednotlivých osobnostiach majú jednotnú štruktúru. Po základných biografických údajoch, stručnom životopise, v ktorom je zachytené štúdium a kariérny postup, významné vedeckovýskumné výsledky, resp. u umelcov a literátov opis ich úspechov vo svojom odbore a u politikov a verejných činiteľov ich politická kariéra a medzinárodný význam, každé heslo obsahuje údaje o tom, na čí návrh, za aké zásluhy a pri akej príležitosti bol udelený čestný doktorát. V ďalšej časti hesla je výber z publikačnej činnosti, členstvo vo vedeckých spoločnostiach, odborných komisiách a medzinárodných organizáciách, údaj o udelení iných vyznamenaní

a ocenení a nakoniec pramene, literatúra a elektronické zdroje. Celá publikácia obsahuje medailóny 115 osobností od roku 1928 (keď boli udelené prvé čestné doktoráty) až do januára 2014. V závere práce je obrazová príloha (s. 478-484), zoznam fotografií čestných doktorov, ktoré sú umiestnené pri príslušných osobnostiach a citácie prameňov k obrazovej prílohe (s. 490), zoznam skratiek (s. 491-493) a obsah (nečíslované s. 494-496), kde sú uvedení autori jednotlivých hesiel.

Recenzovaná publikácia nadväzuje na prvý titul tejto série: *Rektori Univerzity Komenského 1919 – 2009* (autor V. Csáder). Škoda, že sa nepodarilo publikovať aj zamýšľanú úvodnú štúdiu o udeľovaní čestných doktorátov, kde by sa okrem rozboru právnych predpisov a podmienok, za akých sa čestné doktoráty udeľovali, vysvetlilo aj pozadie, pohnútky a dôvody, ktoré viedli akademické senáty príslušných fakúlt i vedenie univerzity k návrhom na udelenie čestných doktorátov. Aj bez znalosti a hlbšej analýzy príslušných archívnych materiálov je zrejmé, že vedenie univerzity pri takýchto príležitostiach vždy zvažovalo, komu udeliť tieto hodnosti. Nešlo iba o akademické, umelecké či občianske zásluhy menovaných, ale aj o ich pôvod, štátnu príslušnosť a nakoniec vzťah k Univerzite Komenského. Udelenie čestného doktorátu nebolo iba záležitosťou univerzity, resp. príslušných fakúlt. Za predmníchovskej republiky ich potvrdzovalo Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠANO), takisto v ďalšom období Ministerstvo školstva Slovenskej republiky a po roku 1945 Povereníctvo školstva a kultúry. Definitívne rozhodnutie však vyrieklo Ministerstvo školstva v Prahe. Po roku 1948 mali rozhodujúci vplyv na tieto otázky najvyššie orgány KSS a KSČ, i keď sa v prameňoch neuvádzajú ich stanoviská. V prameňoch je doložený len

jeden případ z roku 1969, keď Celozávodný výbor KSS neodporučil udeliť čestný doktorát zakladateľovi rakúskej petrografie a profesorovi Viedenskej univerzity H. Wiesenederovi.

Od roku 1967 publikácia neuvádza, kto schvaľoval čestné doktoráty na vyššej úrovni. Je možné, že autori ďalších hesiél nemali k dispozícii príslušné pramene alebo ich nepovažovali za dôležité. Heslá do roku 1967 autorsky spracoval V. Csáder, ďalšie heslá ostatní pracovníci Archívu UK. Udeľovanie čestných doktorátov bolo upravené zákonom č. 54/1964 Zb., ktorý podmieňoval návrh univerzitných orgánov súhlasom celoštátnej Komisie pre vedecké hodnosti pri MŠK. Od roku 1977 táto kompetencia prešla na Slovenskú komisiu pre vedecké hodnosti pri MŠ SSR a od roku 1990 analogicky na SKVH pri MŠ SR. Od roku 2004 podľa internej smernice rektora UK nie je potrebný súhlas vyšších orgánov, teda ministerstva školstva.

Univerzita spočiatku nemala vhodné miestnosti (aulu), kde by sa tieto obrady uskutočňovali, i keď sa spočiatku na promócie používala aula na Kapitulskej ulici. Po pridelení paláca obchodnej burzy na Šafárikovom námestí, akademické obrady získali dôstojné miesto a tu sa i udeľovali čestné doktoráty. Pri prvých doktorátoch neboli ešte ustálené zvyklosti, ako má prebiehať akt udelenia tejto hodnosti. Napr. päť prvých doktorátov, ktoré navrhla Filozofická fakulta začiatkom roku 1928 pri príležitosti 10. výročia vzniku ČSR a boli aj schválené na MŠANO koncom toho istého roku, udelili v rôznych termínoch a na rôznych miestach. R. W. Setonovi-Watsonovi bol diplom zaslaný diplomatickou poštou do Londýna, J. L. Bellovi bol diplom odovzdaný v miestnosti hudobného seminára FiF UK na Dunajskej ulici, J. Emlerovi v čitárni Univerzitnej knižnice (ktorej bol prvým riaditeľom), V.

Novákovi, hudobnému skladateľovi a J. Vodákovi, literárnemu a divadelnému kritikovi a prekladateľovi boli diplomy odovzdané delegáciou univerzity v Prahe. Tieto akty prebehli v rozpätí niekoľko dní v novembri 1928.

Je zaujímavé, že filozofická fakulta bola iniciatívna aj v roku 1932 pri príležitosti osláv 10. výročia jej vzniku. Vtedy ocenila významných lingvistov, literátov a prekladateľov z balkánskych štátov. Boli to N. Jorga, ktorý bol v tom čase ministerským predsedom Rumunského kráľovstva, L. Miletič z univerzity v Sofii a P. Popovič, rektor Belehradskej univerzity. Už z tejto voľby vidieť, že predstavitelia FiF UK mali záujem nielen oceniť významné osobnosti kultúrneho a vedeckého života spriatelených krajín, ale mysleli aj politicky (nepochybne v prípade N. Jorgu).

Právnická fakulta bola druhou v poradí, ktorá udeľovala čestné doktoráty. Stalo sa to pri príležitosti prvého zjazdu právnikov slovanských štátov v Bratislave v septembri 1933. Aj tu kandidáti reprezentovali jednotlivé krajiny, resp. univerzity, s ktorými Univerzita Komenského udržiavala styky. Boli to K. W. Kumaniecki z krakovskej univerzity, R. Dabkowski z ľvovskej univerzity, S. Jovanovič z belehradskej univerzity, M. Dolenc z ľublanskej univerzity a S. S. Bobčev zo sofijskej univerzity. Za týmito doktorátmi nasledovali tri doktoráty udelené politickým predstaviteľom. Bol to E. Beneš, prezident republiky (21. apríla 1937), N. Titulescu, bývalý minister zahraničných vecí rumunského kráľovstva a popredný predstaviteľ Spoločnosti národov a Malej Dohody (19. júna 1937), a M. Hodža, predseda vlády ČSR (28. februára 1938). Krátko pred zánikom ČSR v októbri 1938 bol udelený čestný doktorát D. S. Jurkovičovi, poprednému slovenskému architektovi.

V období Slovenskej republiky boli udelené dva čestné doktoráty.

Roku 1942 získal toto ocenenie prof. Ph. Lenard, bratislavský rodák, nositeľ Nobelovej ceny za fyziku. Druhý čestný doktorát získal roku 1943 rektor milánskej katolíckej univerzity A. Gemelli, lekár a psychológ. Je pozoruhodné, že dovtedy nebol udelený žiaden doktorát z medicíny, hoci lekárska fakulta bola najstaršou fakultou UK.

Po roku 1945 univerzita chcela oceniť osobnosti, ktoré stáli pri jej vzniku a roku 1946 dostali čestné doktoráty medicíny prof. K. Hynek a S. Kostlivý. O rok neskôr získal čestný doktorát filozofických vied archeológ Š. Janšák, roku 1949 akademik J. Hronec, významný matematik a zakladateľská osobnosť pri vzniku viacerých vysokých škôl a fakúlt. V tomto období získali čestné doktoráty právnik A. V. Záturecký (1949) a literát, akademik F. Votruba (1950). Od roku 1950 až do roku 1965 nastal útlm pri udeľovaní týchto hodností. Môžeme iba predpokladať, že obdobie päťdesiatych rokov neprialo akademickým obradom, zvyklostiam, ani používaniu talárov pri slávnostných príležitostiach (čo môžeme vidieť pri fotografických záberoch) a že sa, i keď ojedinele, vyskytovali názory na zrušenie týchto zvyklostí.

V roku 1965 nastáva oživenie udeľovania čestných doktorátov. Obvykle sa udeľovali pri významných politických výročiach. Bolo to 20. výročie oslobodenia ČSR sovietskou armádou a 500. výročie založenia Academie Istropolitany v roku 1965, keď získali čestné doktoráty rektor kyjevskej univerzity I. T. Švec, rektor Univerzity M. Luthera v Halle-Wittenbergu L. Stern a profesor Jagelovskej univerzity v Krakove K. W. Dobrowolski(1965). Ďalšie dva doktoráty získali pri 50. výročí VOSR v novembri 1967 D. F. Procenko z Kyjevskej univerzity a V. G. Lebedev zo Saratovskej univerzity. Estetik a literárny teoretik prof. J. Mukařovský, bývalý

rektor Karlovej univerzity získal čestný doktorát v októbri 1968.

Päťdesiate výročie vzniku UK okrem rôznych slávnostných akcií sprevádzalo aj udelenie čestných doktorátov 19. júna 1969. Boli to matematik O. Borůvka (Brno), etnograf a folklorista P. G. Bogatyrjov (Moskva), fyziológ J. J. Bouckaert (Gent), otolaryngológ R. Hladký (Brno), endokrinológ J. Charvát (rektor Karlovej univerzity v Prahe), fyzik D. Ilkovič (STU Bratislava), filozof a logik T. M. Kotarbiński (Varšava), anatóm a histológ I. Krompecher (Debrecín), komeniológ D. O. Lordkipanidze (Tbilisi), agrometeorológ A. Mäde, (rektor Univerzity M. Luthera v Halle-Wittenbergu), matematik G. C. Moisil (Bukurešť), básnik a významný predstaviteľ komunistického hnutia L. Novomeský, mineralóg a geológ S. Pavlovič (Belehrad), matematik B. Segre (Rím) a významný skladateľ E. Suchoň.

V ďalších rokoch získali čestné doktoráty geograf a rektor Jagelovskej univerzity M. M. Klimaszewski (1970), farmaceut I. A. Muravjev (1972), astronóm E. Rybka (Krakov, 1973), geológ J. M. Sergejev (Moskva 1973). Výnimku v sérii vedeckých a pedagogických pracovníkov tvoria dvaja prezidenti Indickej republiky V. V Giri (1973) a G. Z. Singh (1983). Ďalšími čestnými doktormi boli matematik a fyzik N. N. Bogol'ubov (1976, Spojený ústav jadrových výskumov v Dubne, ZSSR), právnik E. Poppe (1978, rektor Univerzity M. Luthera v Halle-Wittenbergu), lingvista V. G. Kostomarov (1982, Moskva), odborník v oblasti mechaniky S. A. Ambarcumian, rektor Jerevanskej univerzity (1984), atómový fyzik A. A. Logunov (1988 Moskva, Serpuchovo).

Posledné dva doktoráty udelila UK pravdepodobne pri 70. výročí jej vzniku. Toto výročie prebehlo bez väčšieho ohlasu a oslavy sa odkladali na

jeseň 1989, pretože už vtedy bolo cítiť neistotu v politických kruhoch, najmä po demonštráciách na počesť Jána Palacha v januári 1989. Dňa 19. októbra 1989 dostali čestný doktorát literárny historik a kritik J. Kmeť (Nový Sad) a chemik V. V. Skopenko (rektor Kyjevskej univerzity).

Novú etapu v udeľovaní čestných doktorátov začal čestný doktorát prezidenta ČSFR V. Havla (október 1990). Nadviazanie stykov s Viedenskou univerzitou sprevádzalo aj udelenie čestného doktorátu jej rektorovi K. R. Wernhartovi (1991). Nasledovali čestné doktoráty A. Dubčeka (1991), katolíckeho teológa L. Hanusa (1992). Jediný z učiteľov UK dostal čestný doktorát bývalý rektor K. Rebro (1993). Okrem mnohých významných zahraničných vedeckých a pedagogických pracovníkov to boli aj politici a osobnosti verejného života. Iba výberovo možno uviesť prezidenta medzinárodného olympijského výboru J. A. Samarancha (1992), prezidenta Svetového luteránskeho zväzu, biskupa Ch. Krauseho (1999), kozmonauta slovenského pôvodu E. A. Cernana (1994), vicekancelára Rakúskej republiky E. Buseka (1994), kardinála J. Tomku (1995), riaditeľa židovského dokumentačného strediska vo Viedni S. Wiesenthala (1995), generálneho tajomníka OSN K. A. Annana (1999), dalajlámu Tenzina Gyatsoa (2000) a amerického politika poľského pôvodu Z. Brzezinského (2000). Väčšinu čestných doktorátov udelených v tomto období predstavujú vedeckí pracovníci a univerzitní učitelia, ktorí významne ovplyvnili svetovú vedu a zaslúžili sa o spoluprácu s Univerzitou Komenského. Od novembra 1989 do roku 2014 UK udelila 56 čestných doktorátov.

Ak porovnáme čestné doktoráty z obdobia komunistickej vlády s doktorátmi po roku 1969, možno vidieť, že v prvom prípade šlo o kontakty so

socialistickými krajinami, spečatené družobnými zmluvami UK s týmito univerzitami, výnimku tvorili dvaja prezidenti Indickej republiky ako predstavitelia tretieho sveta. Isté uvoľnenie dané situáciou v rokoch 1968 – 1969 vidieť vo výbere osobností, kde počas osláv 50. výročia vzniku UK v máji 1969 z celkových 15 udelených čestných doktorátov (domácich slovenských a českých, ako aj osobností zo socialistického bloku) sa skromne vyskytli dvaja reprezentanti z kapitalistickej cudziny (J. J. Bouckaert z Gentu a B. Segre z Ríma) a S. I. Pavlovič z Belehradu. (treba povedať, že Titova „zradná“ Juhoslávia vtedy nepatrila do ortodoxného socialistického bloku). Po roku 1989 sa situácia radikálne zmenila. Rozšírili sa kontakty s krajinami západnej Európy, s USA a Kanadou, čo sa prejavilo nielen na vedeckých a pedagogických kontaktoch, pobytoch, prednáškach a aktívnej spolupráci, ale aj na pomoci, ktorú poskytli tieto pracoviská univerzite. Viacerí predstavitelia týchto pracovísk získali zásluhy a ich aktivity boli ocenené aj udelením čestného doktorátu. Pri návrhoch na čestný doktorát boli aktívne nielen staršie fakulty UK, ale aj novozriadené, resp. pričlenené k UK. Treba spomenúť Fakultu manažmentu, Rímskokatolícku cyrilometodskú bohosloveckú fakultu a Evanjelickú bohosloveckú fakultu. Niektoré čestné doktoráty navrhli priamo vedecká rada UK alebo vtedy úradujúci rektori UK.

Recenzovaná publikácia prináša množstvo informácií zo života najstaršej vysokej školy na Slovensku a v širšom kontexte poskytuje aj pohľad na vedeckovýskumnú a pedagogickú činnosť, spoluprácu odborníkov mnohých krajín, ktorá presiahla regionálne hranice. Je svedectvom toho, že Univerzita Komenského od začiatku svojej existencie sa dôstojne zaradila medzi európske univerzity a stala sa súčasťou nielen slovenskej, ale aj európskej vedy.

Hallon, L. Firma Pittel a Brausewetter v dejinách Slovenska. Priekopník
betónového staviteľstva z Bratislavy.

**Ludovít Hallon: Firma Pittel a Brausewetter v dejinách Slovenska.
Priekopník betónového staviteľstva z Bratislavy. Bratislava 2014, 230 s.
ISBN 987-80-971540-5-9**

Branislav Krasnovský (rec.)

Firemné dejiny sú dôležitou súčasťou národných aj svetových dejín, pretože odrážajú nielen hospodársky, ale aj politický, národný a sociálny vývoj jednotlivých krajín a zároveň prinášajú osobné príbehy významných postáv hospodárskeho a spoločenského života na regionálnej, národnej, štátnej a medzinárodnej úrovni.

Monografia pracovníka Historického ústavu SAV v Bratislave Ľudovíta Hallona CSc., sa venuje histórii jednej z najstarších a najvýznamnejších stavebných firiem v dejinách strednej Európy, firme Pittel und Brausewetter. Počiatky tejto firmy sú úzko spojené s mestom Bratislava, kde vzniklo prvé centrum tejto medzinárodne uznávanej a úspešnej firmy.

Monografia Ľudovíta Hallona začala vznikať ako súčasť medzinárodného výskumného projektu organizovaného manažmentom viedenskej centrály firmy Pittel a Brausewetter. Predkladaná monografia poskytuje komplexný pohľad na dejiny podniku na Slovensku, pričom okrajovo sa venuje aj pobočkám v Maďarsku, Čechách, Rakúsku, Bulharsku a v Rumunsku.

Predkladaná monografia zachytáva dejiny slovenskej vetvy podniku s pobočkami v Bratislave, Trnave, Žiline, Poprade a v Košiciach od poslednej tretiny 19. storočia až do roku 1948, keď firma Pittel a Brausewetter ukončila

Hallon, L. Firma Pittel a Brausewetter v dejinách Slovenska. Priekopník
betónového staviteľstva z Bratislavy.

svoju činnosť, znova sa však na Slovensko v obmedzenej miere vrátila po roku 1989.

Dr.Ľudovít Hallon podčiarkuje v monografii skutočnosť, že Bratislava zohrala v dejinách podniku osobitnú úlohu. Bola totiž miestom zrodu firmy a sídlom jej prvej centrály, až neskôr sa centrum firmy presunulo do Viedne, Bratislava však zostala srdcovou záležitosťou tejto úspešnej staviteľskej firmy a pozitívny vzťah k Bratislave si vedenie firmy Pittel und Brausewetter uchováva aj dnes.

Už od počiatkov si firma budovala svoj multinacionálny charakter, napriek skutočnosti, že v jej čele stáli dvaja talentovaní nemeckí inžinieri. Tým sa podarilo vytvoriť firmu, ktorá sa stala priekopníkom betónového staviteľstva v habsburskej monarchii. Firma participovala na výstavbe viacerých významných stavieb vo viacerých mestách Slovenska, mnohé jej stavby existujú aj dnes – či už ide o stavbu mestského bitúnku v Bratislave (trhovisko Miletičova v Bratislave), závod Danubius v Bratislave, viaceré stavby v areáli bývalého závodu Dynamit Nobel v Bratislave (vodárenská veža, výrobné dynamitu, sírouhlíku, bývalá plaváreň, športovisko), bývalá budova vojenského veliteľstva v Bratislave (dnes súčasť FF UK – Gondova ulica), budova gymnázia na Grosslingovej ulici,, budova Hlavnej pošty v Bratislave, bratislavský Manderlák, Modrý kostolík v Bratislave, budova Slovenského filmového ústavu v Bratislave, bývalá budova Mestskej sporiteľne v Bratislave, remíza električiek v Bratislave (1913), budova Reduty, Kostol reformovanej cirkvi v Bratislave a pod.

K ďalším významným stavbám patrila výstavba viacerých budov v

Piešťanoch – vodárenská veža, kolonádny most, kúpeľný dom Irma vodárenskej veže v Piešťanoch, výstavba kolonádneho mostu v Piešťanoch.

Predkladaná monografia je rozdelená logicky do štyroch základných častí, v prvej časti sa autor zaoberal vznikom firmy a jej etablovaním sa v Bratislave, pričom súčasťou tejto kapitoly je okrem charakteristiky hospodárskych pomerov aj jasná a prehľadná charakteristika vývoja stavebného priemyslu na území Slovenska v období prelomu 19. a 20. storočia.

Druhá kapitola s priliehavým názvom Veľká firma v malej krajine sa zaoberá charakteristikou hospodárskeho vývoja v Československu a snahám firmy udržať sa napriek mnohým politicky orientovaným tlakom zo strany československých hospodárskych kruhov v priestore I. ČSR. Kapitola obsahuje aj podrobné informácie o vývoji firmy v tomto časovom horizonte.

Tretia kapitola reflektuje na vojnové udalosti 1939 – 1945 a sleduje životné osudy firmy v období existencie Slovenského štátu, v období keď na územie Slovenska dravo prenikala priama nemecká konkurencia, pričom autor si všíma osudy firmy aj cez prizmu špecifik slovenského hospodárskeho vývoja, determinovaného známymi historickými udalosťami

Štvrtá kapitola sa venuje osudom firmy po skončení vojny, keď sa firma ako pronemecky orientovaný hospodársky exponent ocitla v nezávideniahodnom postavení pod národnou správou. Samostatnú existenciu firmy ukončil rok 1948, firma sa znova do slovenského ekonomického priemyslu vrátila po roku 1989, keď sa znova úspešne zapojila do viacerých stavebných aktivít (výstavba vo VW Bratislava, rekonštrukcia vozoviek, participácia na stavbe mostných konštrukcií a pod.).

Hallon, L. Firma Pittel a Brausewetter v dejinách Slovenska. Priekopník
betónového staviteľstva z Bratislavy.

Predkladaná monografia Ľudovíta Hallona predstavuje úspešný pokus o zaplnenie neznámych miest v histórii slovenského technického staviteľstva a spracúva počiatkové obdobie moderného staviteľstva na Slovensku pred vznikom Slovenskej vysokej školy technickej a takisto si všíma význam firmy pre ďalšie formovanie slovenského staviteľstva v neskoršom období, ktoré nakoniec v období socializmu vyústilo do vzniku a výstavby hospodárskej, dopravnej i sociálnej infraštruktúry krajiny.

ZACHAROVÁ, Jarmila. *Misia českých učitel'ov na Slovensku v rokoch 1918 – 1939.* Žilina : Žilinská univerzita v Žiline, 2014, 196 s., ISBN 978-80-554-0906-01.

Pavol Matula (rec.)

Monografia Jarmily Zacharovej sa venuje problematike zástoja českých pedagógov pri vybudovaní slovenského školstva po vzniku Česko-slovenskej republiky v roku 1918 od škôl ľudových, cez stredné až po vysoké. Skúmanie uvedenej otázky by nebolo možné bez jej zasadenia do širšieho kontextu vývoja česko-slovenských vzťahov v medzivojnovom období, no i pred ním. Autorkina publikácia je výnimočná v tom, že sa pokúsila o komplexný pohľad na problematiku pôsobenia českých pedagógov v slovenskom školstve v skúmanom období. Venuje sa ich postaveniu v slovenskej spoločnosti, vplyvom na ňu, ale i naopak. Sleduje kreovanie a fungovanie nadriadených školských orgánov, ako aj dopad ich rozhodnutí na prácu a súkromný život českých učiteľ'ov na Slovensku. V neposlednom rade sa autorka v monografii zaoberá úlohou, ktorú českí pedagógovia a ich pôsobenie zohrali pri vývoji česko-slovenských vzťahov.

Monografia je rozvrhnutá do siedmich kapitol. V prvej autorka analyzuje pramene a literatúru, o ktorú sa práca opiera. Archívny materiál čerpala predovšetkým zo Slovenského národného archívu (fondy Anton Štefánek, Spolok profesorov Slovákov, Úrad predsedníctva vlády Slovenskej republiky, Ministerstvo pre správu Slovenska, Věstník Ústředního spolku československých profesorů, výročné správy, kroniky), Štátneho okresného archívu v Trenčíne, Archívu Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Archívu literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine a Múzea školstva a pedagogiky v Bratislave. Z Českej republiky to boli najmä Státní ústřední archiv v Prahe (fondy Ministerstvo školstva a národnej osvety a Prezídium vnitra), Památník národního písemnictví (fond Jaroslav Vlček), Pedagogické muzeum Jana Amosa Komenského (fond Ústřední spolek československých profesorů). Autorka tiež využila záznamy prejavov a tlačí v poslaneckej snemovni Národného zhromaždenia Československej republiky dostupné prostredníctvom elektronickej knižnice. V práci je taktiež využitý ako zdroj výpoved' pamätníka.

Nemenej dôležitým prameňom práce bola aj odborná a memoárová, poprípadе dobová publicistická literatúra. Išlo predovšetkým o diela Ferdinanda Peroutku, R.W.Setona-Watsona, Vavra Šrobára, Konštantína Čulena, Rudolfa Neuhöfera, A. S.

Žitavského, Antona Štefánka, Ladislava Lipschera, Juraja Kramera, Miloša Gosiorovského, Anny Magdolénovej, Heleny Noskovej, Edmunda Hlebu, Jozefa Pšenáka, Jána Mlynárika, Jana Rychlíka, Pavla Matulu a ďalších.

V druhej kapitole sa autorka zaoberá celkovou spoločenskou situáciou v medzivojnovom období, najmä problematikou začleňovania Slovenska do Československa, vznikom čechoslovakizmu, právnymi pomermi na Slovensku, no načrtla i stav česko-slovenských vzťahov do roku 1918 či úlohu Slovákov aktívnych v domácom a zahraničnom odboji pri vzniku ČSR.

Nasledujúca kapitola je viac-menej jadrom celej práce. Venuje sa samotnému pôsobeniu českých pedagógov na Slovensku. Autorka v nej hneď na začiatku rozoberá úlohu a fungovanie nadriadených orgánov teda Ministerstva školstva a národnej osvety v Prahe a Referátu Ministerstva školstva a národnej osvety v Bratislave. V kapitole sú analyzované dôvody, ktoré viedli k povolaniu českých učiteľ'ov na Slovensko i priebeh ich príchodu. Autorka sa zároveň venuje osobitne situácii na ľudových a meštianskych školách, stredných a vysokých školách. Záver kapitoly je zameraný na odchod českých učiteľ'ov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939.

Osobitnú kapitolu venovala autorka Pedagogickému semináru

Univerzity Komenského v Bratislave. V úvode sa zaoberá tým, čo predchádzalo jeho vzniku. Následne rozoberá jeho tri najvýznamnejšie osobnosti, ktorými boli profesori Otakar Chlup, Jozef Hendrich a Jan Uher.

V piatej kapitole sa venuje pedagogickému reformizmu na Slovensku. Autorka sa v nej pristavila pri koncepciách reformy školy podľa Václava Příhody a Jána Uhra s Otakarom Chlupom. Bližšie tiež rozobrala reformné pedagogické hnutia v trnavskom, prešovskom a košickom regióne, na ktorých mali nemalý podiel českí učitelia.

V posledných dvoch kapitolách sa autorka vrátila k problematike pôsobenia a postavenia českých učiteľov na Slovensku. Šiesta kapitola sa venuje jazykovej otázke. V úvode načrtla jazykovú situáciu v 20. a neskôr v 30. rokoch, vrátane problému spisovného jazyka. Dotkla sa aj nemenej významného problému, akým boli rozdielne osnovy pre české kraje a na Slovensku v otázke vyučovacieho jazyka. V neposlednom rade autorka skúmala postoj českých učiteľov k spisovnej slovenčine, ale aj samotných žiakov.

Posledná kapitola sa zaoberá existenčnými podmienkami českých učiteľov na Slovensku. Autorka rozoberá ich sociálne postavenie, mechanizmy obsadzovania učiteľských a profesorských

miest, ktoré boli v 20. rokoch nepravne slovenským kandidátom, zatiaľ čo v 30. rokoch sa začala situácia meniť v neprospech českých uchádzačov.

Publikácia Jarmily Zacharovej *Misia českých učitel'ov na Slovensku v rokoch 1918 –1939* posúva významným spôsobom doterajšie hranice poznania problematiky česko-slovenských vzťahov, no predovšetkým výsledky výskumu v oblasti pôsobenia českej inteligencie v školstve na Slovensku v medzivojnovom období. Okrem samotného rozšírenia poznatkov obsiahnutých v staršej či nedávno vydannej odbornej literatúre dotýkajúcej sa účinkovania českých učitel'ov a profesorov na ľudových, meštianskych a stredných školách, sa dotkla i oblasti menej známej, akým je otázka Pedagogického seminára na Univerzite Komenského v Bratislave, ktorý pomáhali vytvoriť a rozvíjať práve českí pedagógovia. Nemenej významnou časťou pôsobenia českých učitel'ov na Slovensku, na ktorú poukázala autorka, bol pedagogický reformizmus.

Monografia isto zaujme nielen úzky okruh vedeckých a výskumných pracovníkov v oblasti histórie či dejín školstva a pedagogiky, ale možno ju odporučiť i širšej pedagogickej odbornej verejnosti.

Autori

Prof. PhDr. Róbert Letz, PhD.

PdF UK Račianska 59 Bratislava – katedra histórie

Prof. PhDr. Július Bartl Csc. (emeritný profesor)

PdF UK Račianska 59 Bratislava – katedra histórie

Doc. PhDr. Pavol Matula, PhD.

PdF UK Račianska 59 Bratislava – katedra histórie

Mgr. Branislav Krasnovský, PhD.

PdF UK Račianska 59 Bratislava – katedra histórie

Mgr. Monika Tihányiová, PhD.

PdF UK Račianska 59 Bratislava – katedra histórie

Mgr. Robert Kowalski

Predseda Poľského historického spolku, pobočka v Nowom Targu

Mgr. Juraj Kríž

PdF UK Račianska 59 Bratislava – katedra histórie, doktorand

Mgr. Veronika Pokorná

absolvent PdF UK Račianska 59 Bratislava – katedra histórie